

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРАСОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН ЮРІЙОВИЧ

УДК 342.7 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРИРОДНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ
КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМІ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К. Ю. Красовський

Науковий керівник:

Засць Анатолій Павлович

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України

Київ 2021

АНОТАЦІЯ

Красовський К. Ю. Природні права людини в українському конституціоналізмі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2021.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню теоретичних та історико-правових аспектів природних прав людини в українському конституціоналізмі на основі аналізу історичних коренів концепції природних прав людини, виявлених загальнотеоретичних та історичних особливостей розвитку наукової думки з досліджуваної проблеми.

На основі поглядів античних авторів розвинуто тезу про природне як сутність людини, про існування природного закону (права) для соціальних відносин, необхідність їх відкриття людиною для впорядкування суспільного співжиття. Зокрема, проведений аналіз творчої спадщини Сократа, його досліджень природи самої людини, її свободи, розуму, знань, доброчесності, розвинутих у подальшому наступниками в ідею природних прав, дозволив акцентувати увагу на феномені свободи як певних можливостях людини, її ролі у розкритті сутності природних прав людини. Платону належить розвиток розуміння справедливості як явища, яке є складовою сприйняття ідеї природних прав. Зазначено пояснення Платоном вищого блага суспільства та вказано на дотичність до проблематики тлумачення природних прав, які є однаковими для всіх народжених осіб і є складовою загального вищого блага суспільства. Дістало подальшого розвитку усвідомлення наукових поглядів Арістотеля щодо його доробку в становленні ідеї природних прав, передовсім за рахунок викристалізовування думок з приводу справедливості, порядку і закону, ролі та місця держави в упорядкуванні буття людини. Констатується наявність саме в Арістотеля перших згадок переходу природного права як

загального феномену до природних прав, що належать кожній людині від народження. Уперше на підставі аналізу творів Цицерона запропоновано виокремлювати такі напрями його природно-правових ідей: *дискусійно-проблемний* (коли практичне питання піднімається до рівня філософського абстрагування); *стверджувальний* (коли чітко висловлюється позицію з того чи того аспекту природно-правової матерії); *постановочний* (коли акцентується увага на певному аспекті означеного питання, проте його вирішення має здійснюватися у майбутньому).

У контексті природних прав людини через обґрунтування вчення про природні права у період Середньовіччя та висвітлення концепції природних прав у період Нового часу і їх відображення у перших юридичних документах показані форми взаємодії держави з особистістю. Висвітлений природно-правовий феномен за часів Середньовіччя через роль *Magna Carta 1215* (Великої хартії вольностей 1215) у демонстрації елементів природно-правового бачення врегулювання суспільних відносин. Зроблено висновки про роль та значення *Magna Carta* у поширенні ідей природних прав людини й природного права. Проведено аналіз творчого надбання Томи Аквінського з позицій відображення природного права та природних прав людини. Зроблено висновки про те, що (за Томою Аквінським) держава – це утворення, яке вимагає, як витвір мистецтва, залучення кращих якостей, чеснот людини; про необхідність пошуку шляхів поєднання у людській діяльності принципів та засад природного й позитивного права з усвідомленням домінантної ролі Божественного права; про чітке розмежування сфер морально-етичної та правової.

Для побудови елементів понятійно-категоріальної визначеності, що надає можливість стисло сформулювати центральну ідею, ключові складові того чи того явища, його осердя на завершення висвітлення природно-правової проблематики Середньовіччя, запропоновано власне бачення розуміння **природного права як** теоретико-правової парадигми, відповідно до якої сама

природа початково визначає та формує основні засади права, що базуються на єдиних ціннісних орієнтирах справедливості, рівності, свободи й гідності, незалежних від держави та інших публічно-правових інституцій, і визначають базові орієнтири правової поведінки та можливостей для людини.

Проаналізовано процеси юридизації природно-правової матерії, які відбувалися передовсім за рахунок відображення концепції природних прав людини в конституційних текстах. Зазначено фактори впливу на ці процеси, зокрема: рівень розвитку правової свідомості та правової культури суспільства; рівень розвитку правової свідомості та правової культури окремих громадян – представників законодавчої (установчої) влади країни; рівень можливої відповідальності держави за забезпечення (гарантування) природних прав людини. Зроблено висновки, що конституціоналізація природних прав людини ставить їх на один рівень сприйняття з іншими правами, «природний» характер виникнення яких не доведено, тобто прав позитивного характеру, ініційованих (підтриманих, забезпечених) державою, а також констатовано фактичне завершення тривалого шляху інституціоналізації ідей природних прав: від виникнення ідеї – через формування доктрини – до нормативного закріплення на рівні Основного Закону держави.

Для розкриття проблематики відображення концепції природних прав людини в перших юридичних документах (Декларації незалежності США й Французької Декларації прав людини і громадянина) висловлені загальні міркування з приводу оновленого сприйняття ідеї природного права та природних прав людини, який мав місце у Новий час. Проведено аналіз надбань мислителів Нового часу, присвячених проблематиці природного-правового напрямку. Дослідження, таким чином, класичних напрацювань Гоббса, Локка та Руссо у царині висвітлення концепції природних прав у період Нового часу і їх відображення у перших юридичних документах визначило відповідні елементи, які відрізняють природні права від прав людини, а також природні права від природного права. Констатовано, що

Гоббс розвинув ідею природного права, конкретизував певні природні права (наприклад, право на життя) і надав визначення того, що він вважав природним правом, свободою та вільною людиною. Звернено увагу на розуміння Гоббсом проблематики природно-правового виміру регулювання суспільних відносин, зокрема через самостійну реалізацію людиною прав чи у рамках громадянського суспільства. Розглянуто погляди Джона Локка на обсяг природних прав та віднесення до останніх права на життя, свободу і власність. Вказано, що наявність критичного обсягу прав у народу обумовлює право на спротив, яке Локк обґрунтовував через потенційно можливу реакцію на порушення з боку монарха стосовно права життя, свободу і власність. Проаналізовано творчість Ж.-Ж. Руссо в контексті розвитку концепту природних прав. Констатовано, що філософ у протиставленні «природне - суспільне» стоїть на позиціях природного права, природних прав людини.

Акцентовано увагу на перших спробах відображення природних прав у юридичних документах, зокрема в Декларації незалежності США та Французькій декларації прав людини і громадянина. Зазначено, що природні права є невід'ємними, тобто держава на свій розсуд не може окремо взяти людину їх позбавити; перелік природних прав людини розміщено у нормативному акті, де існує чітка орієнтація на те, що природні права є не мрією, а реальною справою, задля забезпечення якої і функціонує влада.

Визначено історичні етапи втілення форм взаємодії особистості й держави в українському конституціоналізмі через розгляд поширення ідеї природних прав на території України у XVI – XIX століттях, розкриття розвитку конституціоналізму та ідей природних прав у XX столітті, в тому числі через відображення відходу від совєтських (вважаємо, що «совєтський» більш точно ніж «радянський» відображає сутність тоталітарного режиму) поглядів до концепції прав людини, а також охарактеризовано прийняття Конституції України (1996 рік) як визначний крок в імплементації природних прав людини. У цьому контексті досліджено формування ідеї природних прав людини на території України у період XVI–XIX століть. Аналізуючи

напрацювання у царині природних прав людини, виокремлено науковий доробок українських дослідників XVI–XIX століть: Станіслава Оріховського, Семена Десницького, Петра Лодія, Памфіла Юркевича, Михайла Драгоманова, – який уміщував природно-правову проблематику. Визначено, що С. Оріховський висловив ідеї, що стали здобутком європейського ренесансу, був гуманістом і прихильником концепції природного права та договірного походження держави, причиною походження держави вважав волю індивіда і вроджений інстинкт до суспільного життя. Стверджується, що С. Десницький виокремлював природні права, які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності й власності. Засвідчено чітку позицію дослідника стосовно демонстрації відмінностей природних та позитивних законів. При аналізі творчого надбання Памфіла Юркевича у контексті дослідження природних прав людини виділено його розуміння природності створення держави. Вказано, що Михайло Драгоманов був прибічником наявності природних прав і необхідності поваги до них з боку держави. Звернено увагу на запропоновані М. Драгомановим зразки кращої організації державної влади, основних законів держави, врегулювання взаємовідносин держави та людини.

Як логічне продовження дослідження генезису концепту природних прав, здійснено його розгляд в Україні в період наприкінці XIX – протягом XX століття та виокремлено ключові обставини, які характеризують його актуальність. Сформульовано базові чинники конституціоналізму. Виділено прояв природних прав у конституційних текстах як обмежувач держави, що засвідчує їх важливість для суспільства. Вказано на кумулятивний ефект природних прав, вплив через Конституцію на законодавство і важливість розуміння суддівською гілкою влади значущості природних прав при вирішенні юридичних спорів. Сформульовано визначення **конституціоналізму**, під яким, з природно-правового погляду, пропонується розуміти політико-правову категорію, що відображає роль та значення

Основного Закону держави в упорядкуванні суспільно-державного устрою, за якого панують ідеали верховенства права, і сприйняття державою первинності та непорушності природних прав людини.

Проведено аналіз наявного у літературі критичного ставлення до природних прав людини та досліджено науковий доробок вітчизняних учених, праці яких присвячено природним правам людини, зокрема розглянуто наукове й творче надбання Б. О. Кістяківського, С. С. Дністрянського, І. Я. Франка, М. І. Палієнка.

Проаналізовано погляди Б. Кістяківського на гідність, свободу, етичну цінність права, його ставлення до природно-правової проблематики, ідей конституціоналізму і правової держави. Проаналізовано погляди Станіслава Дністрянського на право і державу, його ставлення до природно-правової складової права та держави, ідей конституціоналізму, методологічних підходів до моделювання нормативно-правової системи майбутньої держави в конституційному тексті. Описано застосовані в тексті проєкту Конституції ЗУНР елементи концепту природних прав. Щодо творчого надбання І. Франка, зокрема у природно-правовому контексті, констатовано, що права та свободи поневоленої людини були цікавими для Франка, оскільки дозволяли глибше зрозуміти сутність і стан пересічного громадянина. Зазначено визнання М. І. Палієнком природного права ідеальною метою правового життя.

З метою аналізу переходу від советського підходу до концепції природних прав розглянуто питання правової ментальності українського суспільства як чинника, що сприяв формуванню ставлення до природного права, природних прав людини, та сформульовано визначення **правової ментальності людини**.

Також для цілей аналізу переходу від советського підходу до концепту природних прав відображено загальний політико-правовий та науковий контекст, на тлі якого відбувалися дослідження природно-правового

феномену й проаналізовано роботи українських дослідників советської доби, праці яких присвячені природно-правовій концепції. Окресливши напрямки (міжнародно-правовий та історико-правовий), де науковий пошук у природно-правовій проблематиці був можливий, проаналізовано наукові здобутки науковців-правників советського часу існування України, які, зокрема В. Корецький у міжнародно-правовій площині й В. Сокурєнко в історично-правовій площині, зробили певний внесок у розуміння сутності природно-правового феномену в советський період. Констатовано, що советський час не можна вважати повністю «втраченим» для природно-правової проблематики у контексті її аналізу українськими дослідниками. Це надало можливість при здобутті Україною незалежності не починати «з нуля» вивчення та усвідомлення природно-правового феномену, конституціоналізацію природних прав людини, що сприяло початку розбудови Української держави та громадянського суспільства на засадах верховенства права, поваги до природних прав людини, сприйняття як норми функції держави з визнання, забезпечення та гарантування природних прав людини.

Для розуміння важливості прийняття Конституції України (1996) в контексті імплементації природних прав людини висвітлено політико-правові передумови прийняття Конституції України і їх роль у справі подальшого поширення природно-правових поглядів, феномен прагнення до щастя як осердя конституційного закріплення природних прав людини та значення Конституції України (1996) у справі публічно-правового закріплення природних прав людини. Важко зрозуміти, чому це явище сприймається як декларація, а не рушійна сила та дороговказ природно-правової компоненти вітчизняного конституціоналізму. Це могло би стати локомотивом соціально-економічних і політичних перетворень у державі. Констатовано, що при акцентуванні саме на людському «прагненні до щастя» по-іншому виглядають взаємовідносини у трикутнику «людина-право-держава». Прибирається

легкий постсовєтський наліт патерналізму, який відчувається у фінальному результаті українського конституцієдавця.

Констатовано, що зміна парадигми забезпечення прав чітко демонструє життєздатність природно-правового підходу в українському конституціоналізмі. Вбачається, що усвідомлення природних прав та їх гарантування в конституційних текстах впливають на підходи до забезпечення всього спектру конституційно визначених прав людини.

Вдалося виявити і визначити тенденції подальшого розвитку концепту природних прав людини, в тому числі з урахуванням практики Європейського суду з прав людини через демонстрацію тенденцій розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції України 1996 року. Вказано важливість розуміння тенденцій розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції 1996 року через посилення природно-правової складової українського конституціоналізму. Визначено проблему охорони Конституції України та шляхи їх вирішення. Охороною слугують певні запобіжні, профілактичні заходи. Природно-правовий підхід обумовлює концентрацію саме на охоронюваних, превентивних заходах.

Виокремлені три ключові ідеї гарантування природних прав людини та вдосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду (врахування практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України у справі формулювання, забезпечення, охорони й захисту природних прав людини; визначення системи конституційного гарантування природних прав людини; внесення змін до Конституції України через діяльність фахових консультативно-дорадчих структур), які проаналізовано через призму пояснювального, аналітичного та нормативного питань розуміння природних прав.

Ключові слова: природні права людини, природне право, конституціоналізм, імплементація прав людини, Конституція України.

SUMMARY

Krasovsky K. Natural rights in Ukrainian constitutionalism. - *Manuscript*

The thesis for Candidate of Science Degree in Law on Specialty 12.00.01 - Theory and History of State and Law; History of Politics and Legal Theories. – KROK University, Kyiv, 2021.

The thesis is dealing with the comprehensive theoretical and legal history research aspects of the natural rights in Ukrainian constitutionalism. The author analyzed the historical roots of the natural rights of people concept, as well as the historical and theoretical developments of academic opinions regarding the problem.

Developing the positions on natural in the human inner essence, on natural law existing in social relations, the necessity for human being to discover it for the sake of social order, the ideas of ancient authors were reviewed. Inter alia, analysis of Socratic creative heritage gave the opportunity to extract phenomenon of freedom as certain option, as well as it was emphasized on the philosopher`s research of human nature, human freedom, knowledge, virtue, which further developed by his followers in the idea of natural rights. The author stressed, that Plato had a significant elaboration concerning justice, the phenomenon, which is essential part of the natural rights idea. The researcher highlighted Plato`s explanations of supreme good of the society and noted links to understanding natural rights, which are equal for all persons born and is a part of supreme good of society and developed understanding of Aristotle`s views on natural rights idea evolvement, mainly for, law and order, justice, and place of the state in ordering social environment. It was stated that it is Aristotle who firstly mentioned transition from natural law as a general phenomenon to natural rights, which belong to every human being from birth. Based on the analysis Cicero`s works the author proposed to distinguish following direction in his natural law ideas: *discussively-problematic* (when practical issue is raised to the level of philosophical abstraction); *affirmed* (when clearly expressed his position on one or another aspects of natural law substance); *proposed* (when accent made on particular aspect of the issue, but its resolution should be in the future).

In the context of the natural rights and through natural law idea in Middle Age explanation, stressing on concepts of natural rights in Modern Age and their presentation in the first legal documents, it was showed the interplay between state and individuals. The natural law phenomenon in the Middle Age was observed through the role of Magna Carta 1215 to demonstrate the elements of the natural law understanding of social relations regulation. The author made conclusions on the role of the Magna Carta value in the widespread idea of the natural rights and natural law. The analysis of the creative heritage of Thomas Aquinas was carried out with the provision of the image of natural law and natural rights of people. It was concluded that (according to Thomas Aquinas) the state is a creation, which demands, as the masterpiece, the best qualities, human virtues, the necessity finding the ways to unite natural and positive laws in social interactions with understanding of dominant role Divine Law; clear division sphere of moral and ethical and legal.

To encourage creation of elements of conceptual and categorical certainty, which provides the possibility to succinctly formulate the central idea, key components one or another phenomenon, its crucial point on finalizing highlights of Middle Ages natural law problematique, it was proposed the definition that natural law means theoretical and legal paradigm, according to which the nature itself initially defines and forms the fundamentals of law, which are based on unified values, such as justice, equality, freedom and dignity, independent from state and other public legal institution and define fundamentals of legal behavior and opportunities for person.

The natural law substance juridification processes were analyzed, mainly which mirrored natural law concept in constitutions. The factors, which influenced these processes, in particular, the level of legal awareness and legal culture of the citizens, who represent the legislature (foundation power) of the country, the level possible responsibility of the state for guarantying the natural rights were noted. Conclusions were made that natural rights constitutionalisation pushed them on the same level with other rights, which “natural” origins were not confirmed, meaning positive,

state-initiated rights, and stated factual finalizing the institutionalization of natural rights idea: from emersion – through the doctrine formation - to the normative approval in the state constitution.

For problematic clarification of the concept natural rights reflection in the first legal documents (the US Declaration of Independence and the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen), the general reasoning concerning new understanding of the natural law and natural rights ideas in Modern Age were raised and the natural law works of Modern Age thinkers were also analyzed. Research of the Hobbs', Lock's and Russo's natural law concept works and its reflection in the first legal documents defined elements was completed, which distinguish natural rights from human rights and natural rights from natural law. The author stressed, that Hobbs developed the natural law idea, specified the certain natural rights (for example, right to life) and defined, on his view, the natural law, the freedom, and the free man. It is pointed out Hobbs' understanding of the problem of natural law regulation of social relations, including independent individual's realization of his or her rights or such realization in the society. John Locke's views on the volume of natural rights and his reference to rights to life, freedom and property were examined. It was stressed that critical volume of the rights of people determines the right to resist, which Lock backed through potential possible reaction on monarch's fault regarding the rights to life, freedom, and property. It was analyzed Russo's works in the context of developing the concept of natural rights. It has been ascertained that the philosopher saw the dualism "natural – social" through natural law and natural rights idea.

The author made the emphasis on the first attempts to include natural rights in legal documents, in particular, in the US Declaration of Independence and the French Declaration of the rights of Man and the Citizen. It was underlined, that natural rights are unalienable, and the government on its own consideration cannot withdraw them from an individual; the list of the natural rights of people was presented to normative

act and clear clarification that the natural rights are not an unapproachable dream, but it is a real thing for protection of which the government exists and functions.

The interaction between individual and the state in Ukrainian constitutionalism were defined through consideration of the natural rights idea spread on the territory of Ukraine XVI – XIX, including through portraying the shift away from Soviet views on the concept of human rights, and additionally the approval of the Constitution of Ukraine (1996) was characterized as the great step in natural rights implementation. In this regard the author researched natural rights idea formation on the territory of Ukraine during XVI – XIX. Analyzing the works regarding natural rights we distinguished the academic natural law heritage of Ukrainian researchers from XVI – XIX, such as: Stanislav Orikhovskiy; Semen Desnitsky; Petro Lodi; Pamfil Yurkevich; Mikhail Drahomanov. It was underlined that S.O. Orikhovskiy produced the ideas, which became the essential part of the European Renaissance, was a humanist and adept of the natural law concept and contractual theory of origin of state, saw the origin of the state in the individual will and innate instinct to social life. The author noted that S. Desnitskyi distinguished natural rights, which human has for defense of his or her body, honesty, dignity, and property. The clear position of thinker regarding natural and positive laws differences was confirmed. When analyzing the creative heritage of Pamfil Yurkevich, his understanding of natural cause of the establishment of the state in the context of the natural rights was distinguished. The author underlined Mikhailo Drahomanov as an adept of natural right and the necessity of respect to them from the state. The attention was paid to Drahomanov's models of better state powers organization, fundamental laws of the state, and interaction regulation between state and individual.

As a logical development of natural right concept research, it was examined its genesis in Ukraine during the end of XIX – mostly XX and separated the key circumstances, which characterized its actuality. It was stressed that existence of natural rights in constitutions restricts the government and witnessed their importance for the society and underlined the cumulative effect of natural rights,

influence through Constitution on legislature and importance of judicial power understanding of the natural rights importance in administrating justice. The author formulated the definition of the **constitutionalism**, which, from the natural law view, is a political and legal category, and shows the role and importance of the Fundamental Law of the state in managing social and state order, where the Rule of Law and governmental understanding of priority and inalienability of the natural rights.

An analysis was conducted on literary criticism to natural rights and researched the works of national academicians, devoted to the natural rights, in particular the works of B. Kistyakivsky, S. Dnistrianskyi, I. Franko, M. Palienko.

The B. Kistyakivsky's views on dignity, freedom, moral value of law, his understanding of natural law issues, of the idea of constitutionalism and Rule of Law were analyzed. The S. Dnistriansky's views on the state and the law, his understanding of natural law component of law and the state, the idea of the constitutionalism, methodological approach to modeling the **normative** system of the future state in the constitutional text were analyzed. The elements of the concept of the natural rights in the draft of the Constitution of the *WUPR (Western Ukrainian People's Republic)* were described. The creative works of I. Franko, especially in natural law context, were studied and stated that the rights and freedoms of non-free man were interesting for Franko, because it allowed him to understand the essence and state of a little man. The author underlined M. Palienko's understanding of the natural law as an ideal goal of life under law.

With the objective to analyze the transition from the Soviet approach to the concept of natural rights it was explored the issue of Ukrainian mentality as a factor which contributes to the formation of understanding of the natural law, the natural rights and the definition of **legal human mentality** was formulated.

Additionally, for the objectives of the analysis abovementioned transition it was showed the general political, legal, and academic background, where it was

researched the natural law phenomenon and was analyzed the works of the Soviet era scholars. The author made the outline of the directions (international and historical) where the academic research in Soviet era was possible, and the works of Koretsky (international direction) and Sokurenko (historical direction) were analyzed to support the understanding of natural law phenomenon in the Soviet era. It was stressed, that Soviet times cannot be viewed as fully “lost” for Ukrainian researchers. It was allowed not to start from the scratch in learning and understanding the natural law phenomenon, the constitutionalization of the natural rights. This also contributed for the development of Ukrainian state and civil society on the basis of the Rule of Law, respect for natural rights, acceptance by the state of the state function to recognize, secure and assure the natural rights.

For understanding the importance of adopting the Constitution of Ukraine (1996) in the context of the implementation of the natural rights, there were highlighted the political and legal preconditions for adopting the Constitution of Ukraine and their role in spreading natural law views, phenomenon of happiness pursuit as essence of constitutional securing of the natural rights and the role of the Constitution of Ukraine. It is hard to understand why this phenomenon was and is understood as something like declaration, but not as engine force and guide of natural law component of Ukrainian constitutionalism. It could be the driving force for social, economic, and political changes in the state. It was underlined, that if emphasis made on human “pursuit of happiness” it would change the interrelations in the triangle “individual-law-state”. The slight post-Soviet bloom of paternalism, which can be seen in the final version of the Ukrainian Constitution, disappeared. The objective and the tasks of the state should pay attention to individual human element as a power of social change and create general equal conditions for happy social life.

The paradigm change securing of the rights demonstrated natural law approach resiliency in Ukrainian constitutionalism. Understanding of the natural rights and

their guaranties in constitutional text influence the approaches for securing the full constitutional range of the rights.

The author clarified and defined the tendencies of further developments of the concept of natural rights, including the ECHR practice through demonstration of the development tendencies of the natural rights in Ukrainian constitutionalism after adoption of the Constitution of Ukraine (1996). The dissertationist stressed the importance of the development of the natural rights concept in Ukrainian constitutionalism through strengthening natural law component of the Ukrainian constitutionalism. The author underlined the importance of cause clarification of the disappearing of the contradictions between natural and positive law in national constitutionalism and underlined that the state recognized the natural rights and they become compulsive for practicing and guaranteeing the state, the positive rights less characterize the state as social phenomenon, which unlimitedly dominated under people and push them to comply with governmental issues endangering with legal punishment. In other words, the positive rights “naturalized”, become more human. The problems of the constitution protection and the ways for its resolution were stressed. The protection is seen as preventive measures. The natural law approach concentrates on such securing preventive measures.

Three key ideas to guarantee the natural rights were formulated and proposed the improvement of their constitutional mechanisms (with European Court of Human Rights and Constitutional Court of Ukraine practices) in formation, securing, protection of the natural rights; defining their constitutional guaranteeing system; amendments to the constitution through the advisory bodies were analyzed.

Key words: natural rights, Natural Law, constitutionalism, human rights implementation, Constitution of Ukraine

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у періодичних наукових фахових виданнях України

з юридичних наук

1. Красовський К. Ю. Дослідження прав людини в роботах О. В. Задорожного. *Український часопис міжнародного права*. 2017. Спеціальний випуск, присвячений пам'яті О. В. Задорожного. С. 80-82.
2. Красовський К. Ю. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах. *Публічне право*. 2018. Вип. 4. С. 206-213.
3. Красовський К. Ю. Давньогрецькі витoki ідеї природного права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4. С. 16-24.
4. Красовський К. Ю. Розуміння природного права, природних прав та прав людини в контексті конституційної реформи. *Публічне право*. 2018. Спеціальний випуск. С. 120-128.
5. Красовський К. Ю. Прийняття Конституції України як визначний крок в імплементації природних прав людини. *Публічне право*. 2019. Вип. 1. С. 35-48.
6. Красовський К. Ю. Новітні ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду. *Публічне право*. 2019. Вип. 4. С. 19-29.
7. Красовський К. Ю. Розуміння ідей природних прав у науковому доробку Богдана Кістяківського. *Правничий вісник Університету «КРОК» (юридичні, психологічні науки)*. 2019. Вип. 36. С. 31-38
8. Красовський К. Ю. Ідея природних прав та внесок Станіслава Дністрянського у розвиток українського конституціоналізму. *Правничий вісник Університету «КРОК» (юридичні, психологічні науки)*. 2020. Вип. 40. С. 6-14

9. Красовський К. Ю. Роль та значення Magna Carta 1215 у поширенні ідей природних прав людини та природного права. *Публічне право*. 2020. Вип. 1. С. 176-181.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав

10. Красовський К. Ю. Тенденції розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі кінця XX - початку XXI століття. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Вип. 6. С. 146-150.

Розділ у монографії

11. Красовський К. Ю. Напрацювання професора Олександра Задорожного у сфері захисту прав людини (міжнародно-правовий та внутрішньо-конституційний аспекти). *Міжнародне право на захисті України. До 60-річчя від дня народження Олександра Задорожного : монографія* / авт. кол. за заг. ред. М. М. Гнатовського ; ред.-упоряд.: М. М. Гнатовський, Р. С. Єделєв, М. Ю. Безденєжна. Київ–Одеса : Фенікс, 2020. Розділ 1.4. С.63-77.

Матеріали наукових конференцій

12. Красовський К. Ю. Щодо опрацювання деяких пропозицій до змісту та структури розділу "Правосуддя" Конституції України. *Конституційна реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики*. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2015. С.119-122.

13. Красовський К. Ю. Деякі питання щодо законодавчого забезпечення судової реформи. *Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції*. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2015. С.127-129.

14. Красовський К. Ю. Судова реформа в Україні: виклики та перспективи. 20-річчя Конституції України: національна традиція та

європейські стандарти конституціоналізму. Матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. 22 червня 2016 року. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2016. С. 46-52.

15. Красовський К. Ю. Природні права людини (стан вивчення проблеми). *Українські перспективи у світовому розвитку: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2016 року)*. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 80-82.

16. Красовський К. Ю. Виміри судової реформи: імплементація конституційних змін в частині правосуддя. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. 18 листоп. 2016 р.* / О. Л. Копиленко, Р. М. Мінченко, Ю. В. Баулін, Р. П. Князевич, К. Ю. Красовський. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 32-35.

17. Красовський К. Ю. Український конституціоналізм ХХІ століття: посилення природно-правової складової. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. 27 червня 2019 року*. Київ: КНУ ім. Т.Шевченка, 2019. С. 158-160.

18. Красовський К. Ю. Український конституціоналізм під час комуністичного режиму: «совецький» («совітський») чи «радянський» період? *Шляхи обґрунтування термінології. II Міжнародна конференція «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» 20 листопада 2020 року*. Київ: Університет «КРОК», 2020. С. 133-135.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	22
 РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	32
1.1. Історичні корені концепції природних прав людини (античний період)	32
1.2. Обґрунтування вчення про природні права людини у період Середньовіччя	56
1.3. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах.....	70
<i>Висновки до розділу 1</i>	92
 РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ	96
2.1. Ідеї природних прав людини на території України у XVI – XIX століттях.....	96
2.2. Розвиток конституціоналізму в Україні XX століття та природні права людини	115
2.3. Перехід від совєтського підходу до концепції природних прав людини.....	142
<i>Висновки до розділу 2.</i>	159
 РОЗДІЛ 3. НОВІТНІЙ ЕТАП РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА ПРИРОДНІ ПРАВА ЛЮДИНИ	164
3.1.Прийняття Конституції України (1996) як визначний крок у контексті імплементації природних прав людини в українському конституціоналізмі.....	164

3.2.Тенденції розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції 1996 року	184
3.3.Новітні ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду	198
<i>Висновки до розділу 3</i>	213
ВИСНОВКИ	216
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	222
ДОДАТКИ.....	243

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Активні зусилля України щодо інтеграції та подальшого вступу до Європейського Союзу обумовлюють, серед іншого, необхідність урахування правового досвіду країн, які наразі входять до Європейської спільноти. Важливими видаються не тільки належне опрацювання й використання спільного надбання Європейського співтовариства, що стосується природно-правового погляду на врегулювання суспільних відносин, але і наукові пошуки, присвячені теоретичним та історико-правовим аспектам дослідження природних прав, природного права, прав людини і явищ, які є дотичними до них.

Права людини є складовою тріади європейських цінностей (демократія, права людини, верховенство права), на яких засновано Європейський Союз. Україна не тільки як держава проголосила, але й українське суспільство вибороло європейський вектор розвитку, безпосередньо заснований на цих цінностях. Як показує досвід, одного формального проголошення прав людини як цінностей не достатньо для внутрішнього розуміння їх пріоритетності та не забезпечує гарантії від спроб зазіхання на них.

Природні права людини - це міра свободи людини в суспільстві. Вони не є чимось дарованим або наданим, а таким, що існує в силу самого природного факту народження людської істоти безвідносно до її національності, мови, релігії, громадянства або будь-яких інших умов. Вони не залежать від волі держави, але держава обмежена ними і зобов'язана їх гарантувати.

Здобуття Україною незалежності, перехід від тоталітаризму до демократії поставили питання перед українським суспільством та вченими-правниками питання сприйняття концепту природних прав та їх імплементації у відповідних нормах Основного Закону.

Актуальність даної теми визначається тим, що хоча концепт «права людини» замінив теорію природних прав та витіснив її у глибину своєї історичної «спадщини», юридична наука сьогодні повертається до витоків вивчення цього складного феномену. Зрозуміло, що вивчення природних прав

поза межами історії становлення прав людини є складним, однак з'являється багато ідей, які відрізняють, а іноді й протиставляють концепти «права людини» та «природні права».

Ми маємо бути свідомими того, що Україна є державою, на теренах якої та представники якої зробили власний вагомий внесок для становлення ідеї природного права, виокремлення й обґрунтування наявності природних прав. Саме тому важливим, проте недостатньо опрацьованим питанням автор убачає формування ідеї природних прав на території України у період XVI – початку XX століття. Поряд із цим, важливим видається пошук аргументів на користь того, яким чином зазначені вище ідеї використовувалися у подальшій побудові конституційних текстів.

Теоретичні основи проблематики природного права, природних прав людини знаходили відображення у наукових доробках Т. Аквінського, Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є та інших мислителів.

Автор використав у своєму дослідженні наукові публікації зарубіжних дослідників, таких як: Т. Аллан, А. Амірханов, Р. Барнет, Л. Батієв, Г. Бернацький, Є. Верховодов, М. Вітрук, Ю. Габермас, Р. Дворкін, О. Лукашова, Дж. Раз, С. Толлефсен, Л. Фулер, Г. Гарт, Л. Штраус.

Важливою є наукова спадщина українських дослідників XVI – XX століть та сучасних авторів, з поміж яких виокремлюються роботи Ю. Барабаша, Г. Вдовіної, С. Головатого, Д. Гудими, М. Драгоманова, А. Зайця, О. Зайчука, Б. Кістяківського, О. Кістяківського, Т. Дідича, С. Дністрянського, М. Козюбри, О. Копиленка, В. Корецького, О. Костенка, В. Культенко, В. Лемака, П. Лодія, Ю. Оборотова, О. Олійник, М. Орзіха, С. Оріховського, М. Палієнка, Л. Петражицького, О. Петришина, П. Рабіновича, В. Речицького, В. Скоморовського, В. Скрипнюк, В. Сокурєнка, Ю. Тодики, І. Франка, А. Француза, Т. Француз-Яковець, П. Юркевича та інших.

Водночас, констатуємо доволі значний обсяг наукових публікацій у царині прав людини та конституціоналізму, наявною є недостатня опрацьованість питань природних прав в українському конституціоналізмі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до науково-дослідної теми ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»: «Проблеми застосування норм права в процесі розбудови правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (державний реєстраційний номер 0111U007821). Дослідження відповідає основним засадам Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки, затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України 3 березня 2016 року.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є теоретичне та історико-правове дослідження концепції природних прав людини, її історичного розвитку як в українській науці, так і в нормативному регулюванні у конституційних та міжнародно-правових текстах, а також обґрунтування ключових засад природних прав людини в українському конституціоналізмі.

Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання:

- дослідити історичні корені концепції природних прав людини в античний період;
- навести обґрунтування вчення про природні права людини у період Середньовіччя;
- висвітлити концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах;
- розглянути ідеї природних прав людини на території України у XVI – XIX століттях;

- розкрити розвиток конституціоналізму в Україні XX століття та природні права людини;
- зосередити увагу на переході від советського підходу до концепції природних прав людини;
- охарактеризувати прийняття Конституції України (1996 рік) як визначний крок в імплементації природних прав людини;
- продемонструвати тенденції розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції України 1996 року;
- запропонувати новітні ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають, формалізуються і реалізуються при взаємодії людини, яка наділена певними правами в силу свого народження, та весь спектр конституційного гарантування їх державою, в тому числі у конституційному тексті.

Предмет дослідження – природні права людини в українському конституціоналізмі.

Методи дослідження. У процесі виконання дисертаційного дослідження автор послуговувався різними методами, що сприяло забезпеченню достовірності й об'єктивності отримання нових знань.

Основою методологічного дослідження є сучасний *філософсько-світоглядний підхід*, який забезпечив з'ясування істинного змісту права і його ролі у регулюванні суспільних відносин, відповідності його правовим цінностям й ідеалам демократії. Цей підхід сприяв обранню системи загальнонаукових та спеціально-наукових методів правового дослідження, серед яких: антропологічний, аксіологічний, історичний, порівняльно-правовий, герменевтичний, аналітичний методи, метод правового прогнозування.

Антропологічний метод використовувався для визначення людини, її прав та людської гідності осердям дослідження. У роботі акцентовано увагу на таких важливих аспектах характеристики природного права, як рівність, справедливість, людиноцентризм.

Історичний метод дав змогу простежити процеси виникнення, розвитку та загальної еволюції природного права, природних прав людини, закріплення їх у чинному законодавстві (підрозділи 1.1 – 1.3, 2.1).

Розвиток конституціоналізму в Україні XX століття та природні права людини досліджено із застосуванням *аналітичного методу*, в тому числі *аналізу і синтезу* (підрозділ 2.2).

Використання *герменевтичного методу* і його складової – *логіко-семантичного методу* надало можливість глибше дослідити перехід від советського підходу до концепції природних прав людини (підрозділ 2.3).

Метод правового прогнозування використано дисертантом задля якісного опрацювання тенденцій розвитку концепції природних прав людини та ідей гарантування природних прав людини й удосконалення їх конституційних механізмів (підрозділи 3.2 та 3.3).

Аксіологічний метод було використано при аналізі прийняття Конституції України (1996 р.) як визначного кроку в імплементації природних прав людини (підрозділ 3.1).

Метод теоретичного моделювання забезпечив якісне дослідження тенденцій розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції 1996 року (підрозділ 3.2).

Порівняльно-правовий метод був застосований при дослідженні новітніх ідей гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду (підрозділ 3.3).

Рівень юридичної чистоти (бездоганності) конституційних текстів, інших нормативно-правових актів критично осмислене через застосування *формально-юридичного методу* наукового пошуку (підрозділи 1.3, 3.1, 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що автор комплексно, з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням новітніх досягнень юридичної науки дослідив природні права в українському конституціоналізмі. У межах дисертації одержано результати, які характеризуються науковою новизною:

Уперше:

- обґрунтовано, що втілення ідеї природних прав людини до української моделі конституціоналізму відбувається через поступове розуміння людської гідності як сутності людини, як джерела всієї системи прав людини, гарантованих Конституцією України;

- стверджується про те, що природне – це сутність людини, людське уособлення сумління, щоб у зовнішньому світі проявляти себе. Констатуючи той факт, що існують закони природи, які людина відкриває і користується ними, припускається, що існує також природний закон (право), який через відчуття справедливості, її внутрішній пошук надає риси природного закону людському, «позитивному»;

- на підставі аналізу творчого доробку запропоновано виокремлювати такі напрями природно-правових ідей Цицерона: дискусійно-проблемний (коли практичне питання піднімається до рівня філософського абстрагування); стверджувальний (коли чітко висловлюється позиція з того чи того аспекту природно-правової матерії); постановочний (коли акцентується увага на певному аспекті означеного питання, проте його вирішення має здійснюватися у майбутньому);

- обґрунтовано теоретико-правовий внесок українських учених-конституціоналістів та істориків права XVI-XIX століть у розвиток ідей природного права, зокрема: пояснення співвідношення природного і позитивного прав, ціннісної оцінки та пріоритету першого над другим; поглиблення розуміння ролі свободи в реалізації людської сутності; вдосконалення переліку природних і набутих прав людини; пояснення ролі

етичного начала в людському розумі й вплив його на зовнішнє законодавство та ін.

удосконалено:

- теоретико-правове розуміння ролі та значення Великої хартії вольностей 1215 року в справі поширення ідей природних прав, яка полягала у тому, що: 1) в ній містилися конкретні приписи, котрі можуть вважатися правами людини, що не залежать від держави, остання мала їх забезпечувати й гарантувати; 2) спричинено подальші системні зміни, як в Англії, так і в інших країнах Західної Європи, що поступово підвищувало правовий статус особи у взаєминах із державою; 3) у тексті містився прообраз принципів правової визначеності та належної правової процедури;

- аналіз творчого доробку уродженця Закарпаття та випускника Львівського університету Петра Лодія, зокрема його праці «Теорія загальних прав», яка містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право. Засвідчено чітку позицію дослідника стосовно демонстрації відмінностей природних і позитивних законів;

- положення стосовно того, що прагнення до щастя як одне з природних прав людини українськими конституціоналістами не задекларовано. Однак, воно може бути рушійною силою та дороговказом не тільки природно-правової компоненти вітчизняного конституціоналізму, але і локомотивом соціально-економічних і політичних перетворень у державі;

- теоретико-методологічне обґрунтування спільної європейської спадщини ідеї природного права у природно-правовій теорії українського конституціоналізму XVI-XIX століть, в основі якого лежать відповідне розуміння свободи, індивідуальної свободи людини, природи самої людини, співвідношення природного та позитивного права, розуміння природних прав як однакових для всіх народжених осіб і як складової загального вищого блага суспільства та підстави для утворення публічної влади.

дістало подальшого розвитку:

- поглиблене дослідження наукових поглядів Арістотеля щодо його внеску в становлення ідеї природних прав, передовсім за рахунок синтезу і наукової оцінки висловлювань з приводу справедливості, порядку й закону, ролі та місця держави в упорядкуванні буття людини. Констатується наявність саме в Арістотеля перших згадок стосовно переходу природного права як загального феномену до природних прав, що належать кожній людині від народження;

- науковий аналіз періоду Нового часу, який став свого роду «чорноземом, де якісно закріпилось та проросло зерно природних прав людини» і було закріплено позитивним правом. Передовсім це відбувалось за рахунок відображення концепції природних прав людини в конституційних текстах;

- бачення ролі Декларації незалежності США та Декларації прав людини й громадянина у справі поширення ідеї природних прав людини, зокрема: перелік природних прав людини розміщено у нормативному акті; чітка орієнтація на те, що природні права є реальною справою, задля забезпечення якої і функціонує влада; природні права є невід'ємними, тобто держава на свій розсуд не може окремо взяти людину їх позбавити.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації положення, висновки та пропозиції можна використовувати:

- у навчальному процесі – для проведення занять з таких навчальних дисциплін: «Теорія держави і права», «Філософія права», «Новітні правові цінності та стандарти їх дотримання», «Теоретико-правові проблеми юридичної відповідальності», «Конституційне право», «Проблеми конституційного права» (акт впровадження Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 4 листопада 2020 р.);

- у науково-дослідній роботі – для подальшого здійснення наукових розробок, присвячених удосконаленню вивчення проблематики природного

права, природних прав людини (акт впровадження Запорізького національного університету від 3 грудня 2020 р.);

– у правозастосуванні – для вдосконалення практики діяльності суб’єктів владних повноважень у контексті праволюдності спрямованості дій держави;

– у правопросвітній роботі – для пошуку шляхів удосконалення форм та методів правопросвітньої роботи серед різних категорій громадян стосовно доведення інформації про природні права людини (акт впровадження Громадської організації «Культ права» від 8 грудня 2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно. Усі сформульовані у ньому положення та висновки обґрунтовано дисертантом на підставі особистих теоретичних і практичних досліджень.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи, теоретичні та практичні висновки доповідалися на наукових і науково-практичних конференціях: «Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції» (м. Київ, 28 січня 2015 року); «Конституційна реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики» (м. Київ, 24 червня 2015 року); «Реформа конституційних засад судової влади, прав і свобод людини: Поточний результат і очікувані перспективи» (м. Київ, 22 червня 2016 року); «20-річчя Конституції України: національна традиція та європейські стандарти конституціоналізму» (м. Київ 22 червня 2016 року); «Українські перспективи у світовому розвитку» (м. Київ, 4 листопада 2016 року); «Судова реформа в Україні: реалії та перспективи» (м. Київ, 18 листопада 2016 року); «Міжнародно-правові читання, присвячені пам’яті О. В. Задорожнього» (м. Київ, 16 червня 2017 р.); «Проблеми імплементації змін до Конституції України щодо правосуддя» (м. Київ, 20 грудня 2017 року); Міжнародному науковому семінарі, присвяченому 22-ій річниці прийняття Конституції України «Конституційні цінності і права людини: виклики XXI століття» (м. Київ, 27 червня 2018 р.); «Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції» (м. Київ, 27 червня 2019 року); II Міжнародній конференції «Держава, регіони, підприємництво:

інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» (м. Київ, 20 листопада 2020 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації опубліковані у 18 наукових працях, з-поміж яких: 10 статей у наукових фахових виданнях з юридичних наук (серед них одна – стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні), 1 розділ у монографії, 7 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Історичні корені концепції природних прав людини (античний період)

Реалії сьогодення засвідчують актуалізацію наукових пошуків, присвячених теоретичним й історико-правовим аспектам дослідження природних прав, природного права та явищ, які є похідними чи дотичними до них. Традиційні погляди на роль і соціальне призначення права як такого, його витоки, історичні передумови переосмислюються. Сучасне розуміння механізмів захисту прав людини, правових гарантій, безпосередньої реалізації прав не тільки повертається до своїх історичних коренів, які пов'язані з концептом природних прав, але набуває нових рис, барв, відтінків, що насичують юридичну науку і практику новим змістом природи права. Те, що західна правова традиція сприймала та реалізовувала протягом століть, ми маємо опанувати за історично суттєво менший проміжок часу.

Проте така швидка, але все ж таки еволюційна модель сприйняття не є потенційно неможливою чи неефективною. Вона проявляється у нагальній потребі не тільки належного опрацювання інтелектуального надбання ідей природних прав провідних мислителів минулого, але й у перегляді, з погляду природно-правового концепту, навіть загальновідомих речей для наукового пошуку нових підходів реалізації парадигми природних прав у правотворчій та правозастосовній діяльності держави, сповідуванні ідеології поваги до природних прав і прав людини.

Природні права проявляються як певні людські цінності, які носять універсальний, загальний характер. Науковців завжди хвилювали питання загальнолюдських цінностей, таких, як життя, свобода, гідність, право власності та прагнення до щастя. Підтвердженням цього факту, зокрема, є:

- по-перше, той факт, що значна кількість дисертаційних досліджень, захищених в Україні з різних юридичних наукових спеціальностей (теорія та

історія держави і права, філософія права, конституційне право, кримінальне право тощо), містить спроби авторів опанувати сутність та характеристики загальнолюдських цінностей;

- по-друге, беззаперечний факт, що попри розвиток науки загалом і юридичної науки зокрема, отримання теоретично та практично значущих результатів, саме проблематика природних прав й інших універсальних соціальних феноменів залишається остаточно невирішеною, оскільки суспільні відносини потребують постійного пошуку шляхів належного врегулювання, видозмінюються взаємини індивіда та держави, виокремлюються нові грані тлумачення тих чи тих складових праворозуміння;

- по-третє, факт, що підходи до права як соціального феномену швидко модернізуються, що, серед іншого, проявляється у наявності численних підходів до розуміння права, його історичних витоків, ролі та значення у впорядкуванні суспільних відносин;

- по-четверте, той факт, що загальна стратегія сприйняття та відображення природних прав у сучасному конституціоналізмі потребує переосмислення, що тим більш важливо в умовах конституційної реформи й пошуків удосконалення Основного Закону держави.

Хоча концепт «права людини» замістив теорію природних прав та витіснив її у глибину своєї історичної «спадщини», юридична наука сьогодення повертається до витоків вивчення цього складного феномену. Зрозуміло, що вивчення природних прав поза межами історії становлення прав людини є складним, однак з'являється багато ідей, які відрізняють, а іноді протиставляють концепти «права людини» та «природні права».

Метою даної частини дисертаційної роботи є розмірковування щодо пошуку історичних та методологічних засад вивчення концепту природних прав поза межами «засновницького міфу». Важливим убачається виділити та визначити відповідні елементи, які відрізняють природні права від прав людини, а також природні права від природного права.

Права людини у їх сучасному розумінні не є тотожними природнім правам. Однак, вони є близькими за своєю сутністю феноменами. Більшість учених пов'язують права людини і природні права через їх виток з людської природи.

У своїй дисертаційній роботі А. А. Амірханов сформулював визначення концепту прав людини «як сучасного правового інституту, який склався в результаті закономірного розвитку людської цивілізації, який походить з природи людини, що охороняється міжнародним співтовариством і на державному рівні, комплекс універсальних рівних можливостей користування благами і свободами для задоволення своїх невід'ємних потреб, спрямованих на досягнення добробуту і соціальної захищеності» [6, с. 6-7].

Таке розуміння все ж таки не ставить знак рівності між правами людини та природними правами, засвідчує «закономірний розвиток людської цивілізації, який походить з природи людини» і, у цій частині, без сумніву, можна провести аналогію, що право у його позитивно-правовому розумінні значною мірою має походити з природного права.

Таким чином, права людини навіть за найбільш підтримуваного наукового підходу не ототожнюються з природними правами, а вбачаються як похідне поняття від природних прав.

Таке ж непорозуміння впливає зі змішування понять природних прав і природного права. Як зрозуміло із самої назви, феномени природних прав та природного права пов'язані з природою, тому з часом, при їх вивченні, відкриваються різні аспекти, які ведуть до іншої, більш загальної теорії, так як це відбувається і в фізичних чи природничих науках.

Якщо в певний час учені не могли досягнути теорію ймовірності, то зараз вони розглядають її як можливу частину іншої, більш загальної теорії. Вивчення питань теорії права, природних прав, природного права, можливо, є ще більш складним завданням для вченого, оскільки тут ми намагаємося досягнути певну природну складову, яка не так чітко проявляється у зовнішньому світі за відсутності яскравих емпіричних експериментів. Однак,

нам здається під силу здійснити розмірковування і шляхом споглядання та визначення закономірностей окреслити ті з них і їх результати, які говорять про наявність чи відсутність певних складових цих теорій.

Правильно зазначають автори вітчизняної колективної монографії «Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції» про повернення до права у ХХІ ст. його творчої ролі, що була віднята в нього та передана закону [114, с. 52]. Тобто автори вказують на відновлення позицій природно-правового елементу порівняно з позитивістським у розвитку наукових поглядів на права й право. Як стверджують В. П. Андрущенко та М. І. Михальченко, на початку нового тисячоліття гуманітарні науки переживають чергову зміну парадигми - концептуальної моделі пізнання [7, с. 76-77]. Пошук нових граней природного права, як методу пізнання, актуалізує прояви цього повернення «творчої ролі права» в юридичне сьогодення через різноспрямовані тенденції, зокрема: «людиноцентризм» діяльності держави, посилення ролі й значення громадянського суспільства, інтуїтивне самоусвідомлення та самопізнання своїх прав індивідуумом тощо.

Завдання належного вивчення згаданих феноменів ускладнюється і тим, що існує проблема розмежовування концепту природних прав від природного права, як правильно зауважує професор Ренді Барнетт (*Randy E. Barnett*) у своїй статті «Гід професора права по природному праву та природних правах»: «Хоча ці дві ідеї близько співвідносяться, вони не є тотожними» [166, с. 655]. Таким чином, навіть розмірковуючи про обидва феномени, наше завдання полягає через співвідношення природного права та природних прав виділити специфічні елементи останніх.

Шлях до розуміння природного права полягає через осмислення певного об'єктивно існуючого протиставлення права і закону як важливої теоретичної та практичної проблеми, що має безпосереднє відношення до тлумачення природного права, а відповідно, і до розуміння природних прав. Проблематиці співвідношення права та закону присвячено багато наукових досліджень, які стосуються як загальнотеоретичних, так і прикладних аспектів правової

реальності. Ця проблема постає достатньо давно, наприклад, як розмірковування давньогрецьких софістів щодо співвідношення природного (*phusis*) та конвенціонального (*nomos*), так і визначення двоїстості права (*ius*) й закону (*lex*) в римському праві.

Л. В. Батієв акцентує увагу, що давньоримськими юристами обидва поняття використовувалися паралельно, причому як для позначення природного, так і для позначення волевстановленого права й закону. Давньоримське *ius*, спочатку схоже з *lex*, з часом набуло безліч значень, з яких для нас найбільший інтерес представляють такі: 1) право як об'єднавчий термін для позначень сукупності джерел права у формальному значенні; 2) право як процес та результат правозастосування, "мистецтво доброго і справедливого" (аналогічно "праву" й "добру" Арістотеля); 3) як об'єктивно існуюче не за людським законом, а за природою «справедливе». Природне право (*ius naturale*) передбачається існуючим за природою, незалежно від людського волевиявлення. Але точно так само існує і природничий закон (*lex naturale*) [15, с. 417].

Цей третій вимір права, а саме як об'єктивно існуючий не за людським законом, а за природою «справедливого», викликає найбільший інтерес у контексті нашого дослідження. Це свідчить про історичні та методологічно підкріплені веління держави, які знаходять обґрунтування на уявленнях про гідність людини, рівність і справедливість, а відтак, підпадають під розуміння поняття «правовий закон». Закон, чи то позитивне право (незалежно від конкретної юридичної форми реалізації владних повноважень), в основі якого лежить ідея природного права, їх протиставлення і одночасне самодоповнення.

Ми говоримо про ситуацію, коли значною мірою у суспільстві та державі домінує такий сегмент розуміння й усвідомлення права, що знаходиться у площині природного походження права, а також сутності природних прав людини, які обумовлені саме людською природою. «Природно-правовий тип праворозуміння має глибокі джерела в політико-правовій думці Стародавньої

Греції, Стародавнього Риму, отримав розвиток в епоху Середньовіччя, а найбільший розквіт і сучасне звучання – в період буржуазних революцій XVII–XVIII ст. Сутність цього підходу до правопізнання полягає в оцінці права з позицій справедливості, де справжнім, «природним» правом можуть вважатися тільки такі норми законодавця, які відповідають «природі» – природі людини, природі речей, природі всесвіту» [157, с. 229]. Іншими словами, ступінь життєздатності такого роду норм буде потенційно вищим, ніж норм права, котрі не враховують вищенаведені фактори. А природнім, за своєю суттю, для людини є прагнення жити щасливо взагалі, а як громадянин – користатися перевагами стабільного та прогнозованого правового середовища, де веління держави є зрозумілими, справедливими й природними.

Слід також зауважити про логічний взаємозв'язок концепту природних прав, ідеї природного права з феноменом верховенства права. Предмет нашого наукового пошуку логічно багатьма дослідниками сприймається в якості явища, більш ніж дотичного до панування права, правовладдя, верховенства права. Оксфордський професор права Т. Р. С. Аллан логічно наголошує: «оскільки ідея чи ідеал «верховенства права» на певному рівні є невіддільними від теорій та концепцій «права», чинність яких доволі часто можна поставити під питання, ми опиняємося у ситуації різночитання, браку визначеного тлумачення цих категорій, що ускладнює використання «верховенства права» як основоположного принципу конституційної теорії та аналізу. Та попри зрозумілу обережність, із якою слід підходити до цього поняття, ні філософський аналіз права, ні законодавчі дебати про межі урядових повноважень нехтувати цим фундаментальним принципом не можуть. Натомість ми мали б повсякчас наголошувати, як діє принцип верховенства права, вказуючи на зв'язки, котрі існують між практичними рішеннями, конкретними суперечностями, з одного боку, та теоріями конституційного врядування, котрі лежать у їхній основі, - з другого» [4, с. 9]. З цього можна зробити логічний висновок, що брак визначення й тлумачення права загалом та природного права зокрема, брак використання природно-правових ідей у процесі праводержавотворення

значною мірою дискредитує діяльність сучасної, насамперед демократичної, держави, можливість об'єктивного сприйняття її як правової, застосування принципу верховенства права при реалізації функцій і реалізації завдань, які перед нею постають. В умовах сучасної України, коли мова йде про формування засад демократичної правової соціальної держави, природне право, природні права, верховенство права – це ті чинники, які повинні враховуватися у процесі правотворення та правозастосування. Природні права, і це ми бачимо через призму століть, є рушієм справедливого державотворення.

Ми достатньо часто говоримо про природу, природність права чи прав. Але що це означає: «природні», «природа»? Треба відштовхнутися від визначення природи. Те, що нас оточує, є природним за своєю сутністю, якщо ми говоримо про природний стан речей чи те, що існує поза людською волею, явища, які людина пізнає, намагається встановити зв'язки для того, щоб опанувати нею. Тобто у природі є якісь внутрішні зв'язки та явища, що можуть бути використані людиною для встановлення певних правил свого існування у світі відповідно з цими зв'язками чи явищами та побудови свого суспільного життя через встановлення таких правил.

Однак, було б неправильним обмежитися тільки сучасними підходами до визначення природного права чи природних прав. Через певну схожість понять ідея природних прав завжди в тіні більш сформованої, зрозумілої та дослідженої ідеї природного права. Але феномен природних прав полягає в тому, що люди завжди звертали увагу на нього. Цікавим є те, що, як це не дивно, проступаючи з глибин століть, ідея природних прав практично не змінюється.

На жаль, більшість поколінь зверхньо дивиться на досвід попередників, вважаючи саме себе винахідником цього феномену. Загальноприйнята думка виводить природні права з концепту природного права, що асоціюється з філософською думкою провідних юристів Середньовіччя та набуває своєї ваги

за Нових часів (Локк, Гоббс, Пуфендорф, Монтеск'є, Руссо, Пейн тощо). Однак є і такі вчені, які обережно говорять про наявність розуміння природного права та природних прав ще в Античності.

Таким чином, будь-яке теоретичне й історико-правове дослідження, присвячене природним правам, не буде всебічним без того, щоб зупинитися, проаналізувати та спеціально виділити саме ті надбання, що присвячені проблематиці нашого дослідження у працях відомих дослідників права, зазначивши їх доробок у царині ідеї природних прав.

Виконання такого амбітного завдання буде неможливе, якщо оминати античний період. Убачається важливим зупинитися на творчому спадку представників античної науки, який має відношення до концепту природних прав, у тому числі, виділяючи його з тих поглядів, що стосуються природного права. Адже витoki багатьох феноменів, у тому числі тих, які є предметом нашого дослідження, знаходяться саме у цьому творчому доробку.

В контексті ролі та значення щодо формування і становлення ідеї природного права взагалі та природних прав зокрема важливо поглянути новим поглядом на творчість *Сократа, Платона, Арістотеля і Цицерона*. Дослідимо їх погляди на справедливість, свободу, рівність, етичну складову справедливості, ставлення до організації публічної влади тощо. Це дозволить краще зрозуміти, де черпали свої ідеї їх наступники, та прослідкувати ту спорідненість щодо ідей природних прав, про яку говорилося вище.

Убачається, що елементи концепту природного права зародилися у філософії софістів. У давньогрецькій філософії якраз софісти розпочали традицію дихотомії *phísica*, (*phusis*), тобто природного, і *nomos* (*nomos*), – людського. Таким чином, ми бачимо, що з'являються певні роздуми про те, що є об'єктивним, однак, також протиставляється чи не протиставляється суб'єктивному, штучному людському. Розвиваючи цю тезу, спочатку зупинимося на поглядах Сократа для розуміння, що є в подальшому важливим для Платона, який описав у своїх діалогах погляди свого вчителя і критикує софістів, оскільки останні якраз передували вченню Сократа. Потім

розглянемо погляди Арістотеля, який здійснив найбільш вагомий внесок у розвиток концепту природного права та ідеї природних прав. Точиться дискусія щодо наявності або відсутності поняття права (у множині) в старогрецькій мові. Але слово, аналогічне праву чи латинському слову *jus*, існує. З цього можна робити висновки, що римські філософи та юристи оперлися на спадщину Арістотеля і щодо наявності ідей природних прав у науковому доробку Цицерона.

Творча спадщина *Сократа (469 до н.е. – 399 до н.е.)* була обрана для дослідження й переосмислення не випадково, оскільки цей давньогрецький мислитель багато зробив для формування та розвитку уявлень про мораль, етику, філософію. Значною мірою наступні покоління та й ми зараз послуговуємося сократівськими уявленнями про справедливість та справедливе. Саме Сократу ми зобов'язані формуванням знань про справедливість і свободу, а ці явища є не тільки тісно пов'язаними з природними правами, а безпосередньо впливають на їх розуміння.

Ксенофонт свідчив таке: «Сократ стверджував також, що і справедливість, і всяка інша чеснота є мудрість» [94, с. 97]. Зважаючи на важливість феномену справедливості у загальному сприйнятті природних прав, ми бачимо, що, за Сократом, справедливість є мудрістю, а відтак, мудрою (як і справедливою) може вважатися сама ідея походження природних прав, у основі яких лежить ідея справедливості. Сократ звертав увагу на природу самої людини, її свободи, розуму, знань, доброчесності. Українська дослідниця В. Валле зазначає сократівське розуміння свободи. Вона, зокрема, вказує, що «відчувши силу власного розуму і відкривши у собі голос індивідуального сумління, Сократ здійснив справжній переворот у способі сприйняття людиною себе і світу, він підніс індивідуальну свободу на нечуваний для доіндивідуалістичного суспільства рівень» [27, с. 23]. Приклад життя самого Сократа є більш ніж красномовним: коли б природне право на

життя було сприйнято можновладцями за його життя, можливо, і не був би настільки трагічним завершальний етап його життя.

«Кожна людина може дати визначення того, що вона вважає свободою, але якщо вона хоче, щоб з її формулюванням погодилися, вона повинна привести на її користь якісь дійсно переконливі доводи. Зрозуміло, ця проблема не обмежується визначенням свободи; вона виникає стосовно будь-якого визначення, і, з моєї точки зору, безсумнівна заслуга сучасної аналітичної філософії полягає в тому, що вона вказала на значення цієї проблеми. Таким чином, для аналізу поняття свободи, крім економічного, політичного і правового, потрібен ще й філософський підхід» [97, с. 18]. Дійсно, свобода, як явище, є доволі полісемантичною. Але саме Сократу належить формулювання загальних посилів сприйняття свободи як природного стану, природної характеристики людини. І значною мірою саме свобода стала важливим фактором сприйняття ідеї природних прав.

Оскільки, як справедливо зауважує Р. Барнетт, природне право «направляє нас як використовувати свободу, яка визначена та захищена природними правами» [166, с. 680], то в контексті наукового пошуку щодо природних прав неможливо обійти проблему розмірковування про природне право у його співвідношенні з правом позитивним. Це не тільки теоретико-методологічна, це нерідко практична проблема правотворчості та правозастосування майже на всіх етапах існування держави як такої. Адже природний компонент – це ті явища природи, які існують, і людина через власну розумову діяльність намагається встановити зв'язки щодо них.

Сократ вирізняв природне право (природний закон) та позитивне законодавство, але не протиставляв їх, адже і те, і те виходить із розумної засади. Право – загальнообов'язковий мінімум моралі. Йї неписані Божественні закони, і писані людські закони мають, згідно з Сократом, одну мету – справедливість, яка є не просто критерієм законності, а й по суті тотожна їй. Те, що є законним, є справедливим. Сократ – переконаний прибічник такого

державного ладу, за якого панують справедливі за своєю природою закони (тобто право) [29, с. 783].

У Сократа можна побачити повний збіг теоретичної мудрості з практичною мудрістю, де розум людини включає і вольову складову. «Для нього етичне знання було не просто теорією, теоретичним осягненням добра і зла, а й морально-вольовим бажанням творити добро й уникати зла» [59, с. 224].

Аналіз творчої спадщини Сократа дозволяє виокремити такі фактори, які свідчать про їх дотичність до ідеї природних прав, а відтак, можуть бути сприйняті як теоретико-методологічне та філософське підґрунтя для їх подальшого дослідження і використання.

Такими факторами, зокрема, є:

- аналіз свободи як феномену, індивідуальної свободи людини як певних її можливостей;
- дослідження природи самої людини, її свободи, розуму, знань, доброчесності. Слід акцентувати увагу саме на природі людини, адже це дозволило наступникам Сократа пропонувати ідею природних прав людини, тобто тих, які належать їй від народження.

Окрім цього, важливими також є його напрацювання щодо ідеї природного права, які в подальшому сприяли виділенню з них окремих елементів для концепту природних прав, а саме:

- теоретичні напрацювання стосовно справедливості та справедливого як базових складових подальших роздумів про природне право. Закони, за Сократом, мають бути справедливими;
- виокремлення природного та позитивного права і, до певної міри, ідеалізація права встановленого, яке, за Сократом, має бути справедливим.

Якщо вести мову про зародки ідей природних прав та погляди на природне право в період Античності, важко оминати спадщину учня Сократа *Платона (427 до н.е. – 347 до н.е.)* Причина цього полягає в тому, що сучасна наука значною мірою ґрунтується на засадах, котрі були задані саме

філософією Платона. Незважаючи на значне розходження серед нинішніх дослідників з питань того, яким є автентичний зміст текстів, автором яких був Платон, і якими були шляхи розвитку платонізму в світі, важко знайти будь-яку науку, сферу, витоки та підстави якої не сходилися б до платонівської філософії [29 с. 570]. Стенфордська філософська енциклопедія (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*) також зазначає, що Платон «є за будь-якими розрахунками, одним з найблискупих письменників у західній літературній традиції та одним з найбільш проникних, широкомасштабних та впливовіших авторів в історії філософії» [179].

Погляди Платона безпосередньо пов'язані з природно-правовою традицією. Професор Р. Бредлі Льюїс (*V. Bradley Lewis*) називає Платона «найбільш важливим мислителем у природно-правовій традиції» тому, що в «його діалогах містяться широкоохопні дискусії щодо «природного» (*phusei*) і що є «відповідним природі» (*kata phusin*), і як ми повинні розмірковувати щодо цих речей стосовно політичних та юридичних інституцій, а також проводити своє життя загалом [182].

Аналіз базової праці Платона, яка присвячена його філософській концепції «Держава» [128], засвідчує, що справедливість – центральний елемент його творчості. Платон виділяє такі характеристики справедливості:

- полягає у відплаті всім належного;
- велить приносити користь друзям та шкодити ворогам;
- добрі є справедливими та несправедливими бути не можуть;
- це людська чеснота;
- вона більш дорогоцінна, ніж усяке золото;
- люди цінують її через свою власну нездатність творити несправедливість;
- справедливим є коритися уряду.

Справедливість можна вважати найважливішим сегментом уявлень Платона про етичну складову. Враховуючи теоретико-методологічну «прив'язку» справедливості до природного права, роль надбань Платона

важко переоцінити. Не випадково, як зазначає Л. Батієв, «в якості підзаголовку до цього діалогу традиційно наводять слова: «Про справедливе». Розкриття природи справедливості в «Державі» та інших діалогах здійснюється насамперед на основі критики неприйнятної для Платона позиції софістів, а також звичайного уявлення про справедливість» [15, с. 60]. Позиція софістів, виставлена у платонівських діалогах, як указано, індивідуалістична й егоїстична, а буденні уявлення – як засновані на принципі відплати: друзям – добро, ворогам – зло [128, с. 210].

Хоча погляди Платона на ідеальну державу носять навіть надто радикальний характер, але в той же час, у цьому проєкті відсутній поділ людей на рабів і вільних, він навіть уперше визнавав рівність чоловіка й жінки. З погляду ідеї рівності, думки Платона були безумовно прогресивними, проте, на тлі суворо зорганізованого державного життя, втрачалася ідея самоцінності та неповторності людської особистості [99, с. 9].

До певної міри дотичним до платонівського бачення справедливості й рівності, а також стосовно людської особистості може вважатися його усвідомлення вищого блага суспільства. Це засвідчує потенційний зв'язок проблематики людської особистості, суспільного блага з концепцією природних прав. Має право на існування і критична думка, адже тут ставиться під сумнів приватне, особисте. Проте такого роду «всезагальність» блага суспільства як сукупність елементів згоди та єдності можна інтерпретувати як явище, дотичне до проблематики природних прав.

Можна говорити про відсутність суттєвого впливу на людину з боку публічно-правових інституцій. Платон вважав, що «вище благо суспільства – у згоді та єдності всіх громадян, так, щоб у них були лише загальна радість і загальна печаль, а приватної чи особистої не було, і щоб таким чином не залишалось місця у суспільстві егоїзму та самонасолоді» [123]. Саме тому мова йде про вище благо суспільства, яке впливає з добровільного узгодження воľ індивідуумів, що бере свій початок від їх природного стану, себто базується на природних правах.

Таким чином, можна зробити висновки, що творче надбання Платона має значний вплив на формування уявлень про природні права і природне право, оскільки:

- по-перше, Платону належить значний обсяг напрацювань стосовно справедливості, явища, яке, без сумніву, є складовою сприйняття ідеї природних прав. Оскільки справедливим є те, що всі люди рівні при народженні і що їм притаманні певні права, пов'язані з самим фактом їх появи на світ, незалежно від веління держави. «Добрі є справедливими та несправедливими бути не можуть», – такого роду Платонівське розуміння справедливості може бути використане при обґрунтуванні природних прав;

- по-друге, пояснення Платоном вищого блага суспільства, а саме – у згоді та єдності всіх громадян, так, щоб у них були лише загальна радість і загальна печаль. До певної міри вказане є дотичним до проблематики тлумачення природних прав, які є однаковими для всіх народжених осіб і складовою загального вищого блага суспільства, та є підставою для утворення публічної влади.

Після аналізу поглядів Платона щодо ідей природних прав важливим є розглянути творчий доробок його наступника й учня *Арістотеля* (384 до н.е. – 322 до н.е.). З позицій дослідження концепту природних прав учення Арістотеля є цікавим та корисним за такими причинами:

- по-перше, Арістотель у певних сферах науки розвинув учення свого вчителя Платона;

- по-друге, йому належать цікаві дослідження, присвячені природі людини та природі права;

- по-третє, проблематика справедливості була важливим елементом його творчості, та його бачення справедливості багато в чому носило новітній характер.

Професор Фред Д. Міллер мол. (Fred D. Miller Jr.) наполягає, що «Арістотель не тільки прихильник природних прав, але вони займають важливу роль у його політичній теорії» [184, с. 166].

Здійснений нами аналіз аристотелівської «Політики» засвідчує, що у ньому є низка положень, які важливі з погляду не тільки розуміння природи права, але і поглядів на природні права людини. Зокрема, Арістотель [11] вказує:

властивість людей, яка відрізняє їх від інших живих істот: тільки людина здатна сприймати такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість тощо;

держава порівняно з сім'єю та кожним з нас є первинною з природи, бо необхідно, аби ціле передувало частині;

держава існує з природи й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим;

поняття ж справедливості пов'язане з уявленням про державу, бо вона впорядковує засади політичного об'єднання. А правосуддя є мірилом справедливості;

одні люди за природою вільні, інші – раби (й не сприймаються в повному обсязі як люди), і для них таке становище корисне й справедливе;

на думку одних, із справедливістю пов'язана доброзичливість до решти людей. На думку інших, справедливість полягає в пануванні дужчої людини.

Із наведеного вище особливий інтерес викликає піднесення Арістотелем держави як явища, яке порівняно з сім'єю та кожним з нас є первинним з природи, бо необхідно, аби ціле передувало частині. Крім того, держава існує з природи та у цьому сенсі передує людині. Фактично, треба розуміти: добре життя людини, за логікою античного мислителя, не є можливим без держави, поза державою.

Формула Арістотеля, відповідно до якої «порядок і є закон» [11] до певної міри може сприйматися як фактор синонімічності порядку (встановлений від природи та закріплений звичаями тощо, звичками багаторазового використання тощо) і закону (веління владних інституцій). Двоякість такого

роду розуміння, з нашого погляду, пояснюється тим, що, з одного боку, закон ставиться в один ряд із природним правом (і тут можна робити висновок про правовий закон), проте з іншого – порядок може сприйматися як явище, теж ініційоване публічно-правовими інституціями (і у цьому сенсі не пов'язане з природним правом).

Як інтерпретує це Л. В. Батієв: «...під законом розуміється не тільки належне, але і сам вже існуючий порядок, сам закономірний взаємозв'язок речей. Це відноситься в першу чергу до природного закону. Природний закон («природне») існує реально і вже в силу цього володіє нормативним значенням. Тому в даному випадку неприпустимо протиставлення між реальним і належним. Закон – не просто формула потрібного, а вираз дійсних цільових зв'язків і відносин, властивостей і природних закономірностей» [14, с. 80].

Є. В. Верховодов, автор дисертаційного дослідження з проблем розвитку теорії природного права, зазначає, що Арістотель розглядає такі види справедливості, як розподіляюча (вона ж – політична про гідність людей) і зрівнююча («правова», специфічно відноситься до товарів) [30, с. 23-24]. Міллер мол. також виділяє комутативну справедливість (пропорційної взаємності), яка керує добровільним обміном серед членів громади [184, с.171].

Такого роду бачення розвиває розуміння справедливості як явища, що лежить в основі природних прав і природного права. Виокремлення ж трьох її видів, на наше переконання, засвідчує арістотелівське усвідомлення широти справедливості та її неоднорідності залежно від зовнішніх чинників і обставин. Більше того, Міллер мол. особливо зазначає, що «Арістотель розглядає природну справедливість як частину, а не скоріше передумову політичної справедливості, яку він визначає як справедливість, яка знаходиться серед членів громади в житті, що має за ціль самодостатність, які вільні та пропорційно чи чисельно рівні» [184, с. 170].

Таким чином, Арістотель, як один із найяскравіших представників давньогрецької філософії, зробив свій внесок у становлення ідеї природних прав, передовсім за рахунок викристалізовування власних думок з приводу справедливості, порядку і закону, ролі та місця держави в упорядкуванні буття людини. Також можна навести думку з приводу наявності саме у Арістотеля перших згадок стосовно переходу природного права як загального феномену до природних прав, що належать кожній людині від народження. У рамках подальших творчих пошуків мислителі різних історичних періодів і різних країн багато в чому послуговувалися цими доробками.

Підсумовуючи у цій частині, вкажемо, що важко переоцінити роль та значення розробок античних грецьких філософів у справі розуміння як природного права, так і природних прав людини. Аргументованою видається позиція Г. Г. Бернацького, який зазначав, що античний поліс був тим середовищем, в якому визрівала наукова рефлексія над проблемою загальних підстав законності, моралі й свободи волі людини. Поява такої рефлексії відноситься до зрілої Античності, коли правові інтерпретації даної проблеми стали недостатніми і знадобилося їх метаюридичне, загальносвітоглядне обґрунтування. Ідея організованого світопорядку, законам якого повинні підкорятися держава, людина та вся система правосуддя, становить ядро природно-правової філософії, що сформувалася пізніше [19, с. 24-26].

Зрозуміло, що, крім «грецького етапу» античного періоду, великий внесок та значний вплив на розвиток науки, культури, архітектури, ремесла тощо мали представники Стародавнього Риму. Зокрема, у становленні філософії і теорії права доклали зусиль такі мислителі, як Луцій Анней Сенека, Марк Аврелій, Марк Тулій Цицерон та інші. Класичне і післякласичне римське право, з'явившись у Римській імперії, вплинуло на регулювання суспільних відносин як у самій Імперії, так і за її межами, ставши свого роду взірцем для побудови системи права та законодавства багатьох інших держав.

Сучасні українські дослідники опікуються загальним аналізом ролі й значення римських мислителів у справі розвитку правової дійсності,

юридичним обґрунтуванням складних суспільних процесів. Так, В. В. Кожан у рамках свого дисертаційного дослідження акцентує увагу на тому, що істотний внесок у розвиток юридичних уявлень про права людини зробили римські юристи. Загалом їх розуміння природно-правової справедливості й справедливого права вагомо вплинуло на формування і розвиток юридичної концепції прав та свобод людини [63, с. 33]. У свою чергу, Я. В. Лазур стверджує, що безперечною була роль римських юристів у напрямку нормативного розвитку прав людини: зокрема, розроблення ними таких положень, як правовий статус особи, поділ права на публічне і приватне (спрямоване на користь окремих осіб), про правовий характер взаємодії людини й держави, про форми і процедури реалізації суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків, про державно-правові засоби і способи забезпечення прав людей тощо. Крім того, ними вперше було розроблено теорію поділу влади, вони продовжували розвивати ідею природного права [97, с. 251]. Цікаво, що В. В. Кожан застосовує терміносполучення «несправедливе право», «природно-правова справедливість». Натомість Я. В. Лазур робить акцент на розвитку римськими юристами ідеї природного права.

Серед плеяди достойних представників античної римської школи філософії, котрі, серед іншого, опікувалися проблематикою природного права, природних прав людини, варто зупинитися на аналізі творчості *Марка Тулія Цицерона* (106 до н.е. – 43 до н.е.). Він, за численними фаховими оцінками, був одним із найвідоміших філософів, політиків, адвокатів, ораторів, письменників Риму. Римський мислитель залишив низку ґрунтовних праць, які за назвою та своїм змістом належать до «золотого фонду» античної теоретико-правової думки. Мова йде про такі його твори, як: «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки».

Тією чи тією мірою всі вони просякнуті проблематикою права, його походження, обґрунтування ідеї природного права. Як слушно зауважує професор Вальтер Ніцгорські (*Walter Nicgorski*), «...його [Цицерона – К. К.]

трактування природної основи права (*right* – КК) є його найважливішим внеском до моральної та політичної думки: воно стоїть історично на критичному перехресті, де ця ідея сприймає чисто мову природного права (*law* – КК) і переходить до прямого та формуючого впливу на передових мислителів від перших століть християнства до Відродження» [185].

В основі цicerонівського праворозуміння лежить ідея природного права – істинного, всезагального, вічного і незмінного закону: «вищий розум, у природі закладений, що наказує нам те, що слід робити і забороняє протилежне» [29, с. 1046]. Цицерону була близька ідея природного права. Визнаючи пріоритет природного закону над усім сущим, він бачив у ньому не лише причину того, що відбувається в житті людей, а й зразок, відповідно до якого має формуватися законодавство держави; розум дозволяє людям знаходити знання про вище, божественне право, про його вимоги та заборони [16, с. 358]. Тут варто додати: першоджерело розуму людини у філософсько-правовому вимірі знаходиться у природі. Відтак, і розум, що дозволяє людям знаходити знання про вище, зазвичай відтворює себе у природно-правовому розумінні права.

С. П. Головатий, автор ґрунтовного дослідження «Людські права», акцентує увагу на такому: «Цицерон доводив: «народ не повинен називати законом будь-яку, навіть згубну постанову, тільки тому, що народ таке ухвалив». Тут автор досить вдало вдається до аналогії: як і «не можна по справедливості назвати приписами лікарів ті смертоносні засоби, які, під виглядом рятівних, виписують невігласи та недосвідчені люди». Червоною ниткою у вченні Цицерона проходить думка: «...усе правильне і правдиве – вічне. <...> воно не виникає і не зникає разом із записами постанов» [37, с. 61]. Ми поділяємо такого роду акцент, оскільки дійсно, творчість Цицерона дозволяє дійти висновку про пріоритетність для нього правильних та правдивих цінностей, ідей, настанов, які реально можуть характеризуватися природно-правовим концептом вічності.

Вальтер Ніцгорські також слушно зауважує, що «Цицерон зробив монументальний внесок у традицію природного права та природних прав на Заході. Поруч з пошаною та навчанням від його великих грецьких попередників у традиції моральної та політичної філософії, а також від філософських шкіл його власного часу, він привносить більш точну мову природного права, таким чином розвиваючи ідею «слідування природі» чи що є «правильним відповідно до природи» [185].

У своїх роботах «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки» Цицерон приділяє увагу проблематиці справедливості, рівності, природного права та природних прав. Це сприяє подальшому формуванню ідеї природно-правового погляду на розуміння права, започаткованого у працях давніх грецьких філософів (Сократ, Платон, Арістотель й інші). Можна виділити такі напрями природно-правових ідей Цицерона: *дискусійно-проблемний; стверджувальний; постановочний.*

До дискусійно-проблемного напрямку, коли Цицерон задається певним практичним питанням, піднімаючи його до рівня філософського абстрагування і тим самим намагаючись знайти на нього відповідь, з нашого погляду, можуть бути віднесені такі ідеї:

- «[Якби сама природа] встановила для нас права, усі люди користувалися б одними й тими ж [законами], однаке одні й ті ж люди користувалися у різні часи різними законами. Але я питаю: якщо обов'язок справедливості людини і чесного мужа – слухатися законів, то яких саме? Чи всяких, які тільки будуть видані?» [154];

- «Його докази (Корнеада – К.К.) зводилися до такого: люди встановили для себе права, керуючись вигодою; причому права, різні в залежності від звичаїв; до того ж в одних і тих самих людей права часто змінювалися залежно від обставин. Але природного права не існує. Усі люди й інші живі істоти під орудою природи прагнуть до користі для себе» [154];

- «І якщо на природні права наважуються посылатися нечестивці, то з яким же завзяттям їх будуть дотримуватися чесні люди!» [154];

- «Закони ж підтримуються карою, а не нашим почуттям справедливості. Таким чином, право не містить у собі нічого природного. Із цього випливає, що немає навіть людей, справедливих від природи. Чи закони, як нам говорять, мінливі, чи ні, але чесні мужі, з огляду на свої природні якості, йдуть за тією справедливістю, яка існує напевно, а не за тією, яка такою вважається? Адже обов'язок чесного і справедливого мужа – віддавати кожному те, чого той гідний» [154].

До стверджувального напрямку, де римський мислитель чітко висловлює свою позицію з того чи того аспекту природно-правової матерії, як видається, можуть бути віднесені такі погляди Цицерона:

- «Вчені мужі визнали за потрібне виходити з поняття закону та вони, мабуть, мають рацію – за умови, що закон, як вони ж визначають його, є закладений у природі вищий розум, який говорить нам робити те, що робити слід, і забороняє протилежне. Цей же розум, коли він зміцнився в думках людини і удосконалився, і є закон» [154];

- «Будемо ж при обґрунтуванні права виходити з того вищого закону, який, будучи загальним для всіх віків, виник раніше, ніж який би то не було писаний закон, вірніше, раніше, ніж яка-небудь держава взагалі була заснована» [154];

- «Більш того, якщо право не буде корениться в природі, то всі доблесті знищаться. І справді, де зможуть існувати шляхетність, любов до Батьківщини, почуття обов'язку, бажання служити ближньому або проявити свою подяку йому? Адже все це народжується тому, що ми, за своєю природою, схильні любити людей, а це і є основа права» [154].

До постановочного напрямку, де акцентується увага на певному аспекті означеного питання, проте його вирішення, як видається, має здійснюватися у майбутньому, або це вступає у певні суперечності з тодішнім станом справ), в аналізі філософсько-правового надбання Цицерона у сенсі теми нашого дослідження слід віднести:

- «Адже ми повинні роз'яснити природу права, а її слід шукати в природі людини; нам доведеться розглянути закони, на підставі яких цивільні громади повинні управлятися» [154];

- «Ми народжені для справедливості і що не на думці людей, а на природі засноване право. Це одразу стане очевидним, якщо ми вникнемо в сутність людського суспільства і зв'язків між людьми» [154];

- «Справедливості треба дотримуватись і по відношенню до людей, які стоять досить низько» [153].

Величезною є роль і значення філософсько-правового надбання Цицерона у природно-правовому сегменті розуміння витоків права важко переоцінити. Багато в чому Цицерон продовжив напрацювання грецьких античних мислителів, але він уміло «адаптував» уже відомі результати для умов римської дійсності й запропонував низку нових положень в обґрунтування «природності» прав людини і права загалом.

Як слушно зазначає Д. В. Ковінько, аналізуючи праці римських юристів, можна зробити висновок, що ними був зроблений суттєвий внесок у розвиток юридичних уявлень про права людини. Саме ідеєю справедливості, тобто відповідності права вимогам життя, керувалися римські юристи, створюючи «право юристів». Тракткування справедливості як необхідної властивості самого права і констатуючого моменту його поняття означало, що всі норми, які суперечили вимогам принципу природно-правової справедливості, не мають юридичної сили [62, с. 110-111].

Вказане більш ніж об'єктивно демонструє зв'язаність ідеї природних прав людини з поняттями рівності, справедливості, блага, незалежності появи природних прав людини від веління держави.

На завершення у цій частині вважаємо за необхідне зазначити, що обґрунтування природності прав людини має свої «інтелектуально-історичні» витoki саме в античному періоді. Дослідники Давньої Греції, Риму сформували ключові засади розуміння того, чим є природа права, природне

право, природні права і значною мірою вони не втратили своєї актуальності й сьогодні. Як правильно зауважує Д. Гудима, антична філософія (як і філософія Стародавнього Сходу) зробила певний поступ на шляху до формування концепції прав людини. Так, незважаючи на повну відсутність нормативного закріплення категорії «права людини», було сформульовано висновок про те, що природу права слід шукати у природі людини (Цицерон), соціальність було визнано невід'ємною ознакою несамодостатньої людської природи (Платон), а природне право подекуди стало розглядатися як договір про користь, який має на меті незаподіяння та незазнавання шкоди (Епікур) [40, с. 20-21].

Навіть ті з учених, хто критикує ідею наявності в античному світі співставної з сучасною теорії прав людини погоджуються з тим, що філософська думка «надає контекст, в якому така доктрина, якщо хто-небудь побажає, може бути артикульована та розвинута з наочною пропорцією та балансом, й історично вона фактично відіграла цю роль» [188, с. 388].

Цікавим є питання, чи є ідеї природних прав, напрацьовані в античний період винятково теоретичним надбанням, і чи знайшли вони у подальшому вихід у практичну юридичну діяльність? Харківський професор К. Ярош ще у ХІХ столітті у своїй роботі «Історія ідеї природного права» вказував, що «[н]е можна заперечувати практичне значення науки, але набагато важливішим і прямішим інше її значення – значення, стосовно розуму нашого, якому властива потреба знання законів явищ; потреба настільки могутня, що за нестачею її задоволення розум людський вигадує уявні рішення питань, які гнітять. Принесіть жертву цілями теоретичними цілям практичним – і ви припините розвиток розумової діяльності, й більше того, потерпите збиток у тих самих цілях, заради яких приносите жертву. Найважливіші випадки прикладання знань до практики базуються постійно на теоріях, що виробляються з чисто науковими цілями і часто, протягом століть, залишаються без прикладання» [164, с. 2-3].

Як видається, практичну користь від реалізації ідей філософів античного періоду не можна відразу опанувати та чітко окреслити можливості їх

застосування. Вони багатовимірні. Сам розвиток суспільних відносин призводить до затребуваності цих напрацювань. Ідеї природи права, природних прав людини якраз є основами для того, щоб зрозуміти побудову правильного, справедливого суспільства, можливість відчуття цієї справедливості. Побудова суспільного життя має відбуватися у гармонії з природою, таким чином, відбувається розуміння, що є правильним, а що не відповідає уявленням про правильність.

За своїм визначенням, за логічним сприйняттям, природне – це те, що належить людині за її людською природою, сутність людини. Людське уособлення сумління, для того щоб у зовнішньому світі проявляти себе. Людина розуміє та співпрацює з зовнішнім світом й іншими людьми. Логічною у цьому зв'язку видається постановка питання: що є природа як така, природа як зовнішній та внутрішній світ? Адже існують закони природи, які людина відкриває і користується ними. Можна припустити, що існує також природний закон (право) і для соціальних відносин, які людина повинна відкрити та базувати на цьому свою поведінку, свої закони людського співжиття, свої межі й можливості. На наше переконання, люди часто не розуміють, що закон держави є похідним від закону природи, виявом, проявом цього закону, можливістю відобразити уяву про те, як має бути. Відчуття справедливості, внутрішній пошук справедливості надає природньому закону риси того, що є законом людським, «позитивним». Люди не можуть зрозуміти, що це всередині них самих, це відчуття природного права.

Як видається, відповіді на ці питання не отримані й зараз, але для нас, у контексті цього дослідження, є важливим, що античні автори не тільки поставили питання про наявність природних прав людини, але здійснили прорив у розумінні «природності» не тільки права, але і прав.

З викладеного можливо зробити такі висновки:

- античний період має сприйматися як «колиска» природно-правового бачення врегулювання суспільних відносин, де містяться висхідні ідеї стосовно сутності, ознак та складових природних прав;

- найбільш показовими виразниками ідей природного права та природних прав Стародавньої Греції можна назвати Сократа, Платона й Арістотеля, твори яких містять аргументи з приводу природності права як соціального феномену, тлумачення свободи та справедливості, порядку і закону;

- творчість Цицерона є показником досягнень у царині природних прав з боку філософів Стародавнього Риму. Саме Цицерону належить вислів «Воля народу – найвищий закон», відтак, можна припустити, що для римського оратора, політика, філософа воля народу – це явище, яке до певної міри тісно пов'язане з природою як явищем;

- якщо право не буде корінитися у природі, то всі доблесті знищуються. Саме таким чином Цицерон у своєму творі «Про закони» акцентував увагу на природному походженні права.

1.2. Обґрунтування вчення про природні права людини у період Середньовіччя

В античні часи були закладені підвалини уявлення та розуміння сутності й витоків природного права і природних прав, їх ролі та значення у врегулюванні взаємин держави й особи. Видатні постаті Давньої Греції та Риму, теоретико-методологічні й юридичні доробки яких і донині викликають інтерес не тільки теоретиків та істориків права, але і фахівців галузевих юридичних наук, зробили неоціненний внесок у проблематику розвитку правової матерії, передовсім прав людини.

Логічним продовженням античного періоду в дослідженні природного права та природних прав були часи Середньовіччя, що зумовлює доцільність розгляду вказаного історичного періоду в рамках окремого підрозділу. Це обґрунтовується тим, що хронологічний вимір цього історичного періоду, враховуючи розвиток ідеї природного права, модернізацію розуміння

природних прав, обумовлює теоретико-методологічну можливість і певну доцільність наскрізного аналізу в рамках даного періоду. Крім цього, багато в чому ідеї природних прав, народжені в Античності, у подальшому розвивалися протягом століть, викристалізуючись у сучасне їх розуміння. Відтак, логіку даного процесу, його правовий аналіз краще здійснювати комплексно, у рамках одного структурного підрозділу наукової роботи, що надасть можливість цілісного охоплення дослідницькими методами. Також, вважаємо обґрунтованим у рамках даного окремого підрозділу продовжити ідейно-світоглядні та теоретико-методологічні аспекти природно-правового розуміння сутності права з погляду на регулювання суспільних відносин.

Концепт природних прав, який почав викристалізовуватися з ідеї природного права, попередньо сформульованої античними мислителями, знайшов свій розвиток у період Середньовіччя. Як справедливо зазначає Г. Г. Бернацький, базовими проблемами основних концепцій природного права є: проблеми поєднання свободи людини і порядку його існування в природі та соціумі, проблеми взаємодії норм моралі та юридичного закону в регуляції правомірної поведінки особистості, проблеми природи морально-правових ідеалів, які визначають характер правової культури суспільства і т.ін. Саме в межах учення про природне право юридична наука прагне розкрити питання про співвідношення права й закону, зрозуміти, що правові принципи і норми — це особлива форма фактичних суспільних відносин, уніфікована форма, в якій існує внутрішня логіка як прояв гармонії конкретних правовідносин [19, с. 5-6].

Говорячи про «якісний перехід» від природних прав як явищ суспільної реальності до природних прав, сформульованих на конституційному рівні, варто вказати таке. Природні права, природне право та конституціоналізм нерозривно пов'язані, оскільки завжди, коли ми говоримо про природне право, також виходимо на те, яким чином люди долають «стан природи», первинний стан і переходять до соціально та політично організованого життя.

Арістотель вважав поліс природним станом загального співіснування людей. Також нерозривно пов'язані природні права й конституціоналізм, оскільки для встановлення загальних правил співіснування і заснування політико-соціального організованого життя людей природні права повинні бути гармонізовані серед усіх учасників цього процесу.

Висвітлення природно-правового феномену за часів Середньовіччя вважаємо за доцільне здійснити через:

- роль Magna Carta 1215 (Великої хартії вольностей 1215) у демонстрації елементів природно-правового бачення врегулювання суспільних відносин;

- аналіз творчого надбання Томи Аквінського з позицій відображення природного права та природних прав людини;

- пошук шляхів визначення природного права на етапі подальшого виокремлення природних прав людини.

Розпочнемо з Великої хартії вольностей 1215 р. (лат. *Magna Carta Libertatum*, англ. *The Great Charter*), яка вважається наріжним каменем прав і свобод людини, недоторканності особистості, її майна, обмеження королівської сваволі, реального розмежування повноважень владних структур, процесу демократизації, парламентаризму й навіть конституційної юстиції [161, (Т. 1) с. 323].

Саме в Англії вперше з'являється документ, який фактично самообмежує владу і надає (або підтверджує) формально визначені (в одних випадках) чи природні (в інших випадках) права. Н. О. Фальшина зазначає, що «в Англії права особистості були забезпечені раніше, ніж в інших державах, оскільки вся політична історія цієї країни являє собою багатовікову боротьбу англійського народу з королівською владою за легітимні права парламенту, в якій він завойовував собі громадянську і політичну свободу» [141, с. 60].

Хоча, як зауважує Хезус Фернандес-Віллавєрде (*Jesús Fernández-Villaverde*), «читання Magna Carta є певним бентежним досвідом. Замість промовистого викладу природних прав, так як в Декларації Незалежності

США чи добре організованого шаблону для інституційного дизайну, такого як Конституція США, Magna Carta є архітепічним юридичним документом Середньовіччя» [171, с. 22]. Однак, як слушно стверджує лорд Ірвін Ларгський (Lord Irvine of Lairg), «Magna Carta вплинула на документи з прав людини у декілька споріднених шляхів. Першим був через її роль у розвитку теорій природних прав. Другим – ці документи завдячують великим боргом різним конституціям американських штатів та самій Конституції США...Американські конституційні документи ефективно поєднали цю конституційну спадщину з ідеологією природних и невідчужуваних прав, найкраще представлених у роботах Джона Локка та Тома Пейна» [181, с. 8].

Таким чином, можемо виділити такі елементи Magna Carta, які є важливими для дослідження природного права, природних прав та їх подальшої конституціоналізації:

- початок конституційного процесу;
- наріжний камінь прав і свобод людини, де природні права виступають першоосновою правового статусу особи;
- чинність донині певних положень Magna Carta засвідчує її життєздатність і затребуваність положень, що у ній містяться.

Magna Carta має декілька положень, які мають прямий чи опосередкований стосунок до природного права як явища чи природних прав як можливостей людини і які можна згрупувати таким чином:

- про вільних людей;
- про права та справедливість;
- про правові гарантії від сваволі влади.

Статті 15 та 20 відносяться до першої групи. Зокрема, про права вільних людей, з яких забороняється брати грошову допомогу, а також про співмірність штрафу до тяжкості проступку [122, с. 24]. Слід акцентувати увагу на вживанні терміносполучення «вільні люди», що у контексті природних прав людини та їх відповідного розуміння у ті часи говорить про позитивно-правову констатацію вільного статусу людини. Більше того,

присутня в Magna Carta пропорційність покарання є прямим природно-правовим принципом, про який зауважує Річард Г. Гемгольц (*Richard H. Helmholz*), посилаючись на видатного швейцарського дослідника природного права Жана-Жака Бурламак'ю, зазначаючи, що «всі злочини не є рівними, справедливість повинна бути співмірна між злочином і покаранням» [177, с. 883-884]. Тут ми також знаходимо продовження поглядів античних авторів, що відомі укладачам Magna Carta, які фактично нормативно закріплюють питання про природність вільності людини та її свободи.

У статтях 27, 40 та 55 складають другу групу статей Magna Carta, де йдеться про права й справедливість, зокрема, при розподілі майна померлого без заповіту, неможливість продажу або відмови у правах і справедливості, скасування несправделивих мит та штрафів [122].

Сама сутність права й справедливості як явищ свідчить про їх споріднений характер, адже останнє фактично містить у своїй назві правовий компонент. Право, справедливість, рівність, гідність - ці явища значною мірою дотичні до проблематики природного права та природних прав.

Б. І. Стахура у рамках свого дисертаційного дослідження зазначає, що ідея загальної рівності знайшла своїх послідовників і у феодальному суспільстві. Так, в Англії в умовах середньовічного безправ'я народу, свавілля й культу насильства, що панував тоді, представники різних кланів і станів, а також прогресивні діячі та релігійні авторитети докладали значних зусиль для обмеження прав монарха і встановлення правил, яких має дотримуватися він і його чиновники [141, с. 39]. Варто зауважити, що, можливо, кардинальної зміни відразу після підписання Magna Carta не сталося (за великим рахунком це не могло статись швидко), проте констатуємо чіткий вектор розвитку, який вплинув на посилення природно-правового аспекту в упорядкуванні суспільних відносин та легітимації сприйняття верховною владою природних прав як таких. Що, у свою чергу, не залежать від держави, від монарха.

У статтях 36, 39 та 62, які відносяться до третьої групи, встановлюють правові гарантії від сваволі влади, зокрема: відсутність впливу щодо

отримання наказу про розслідування порушень проти життя; належний законний процес щодо оголошення злочинцем, арешту, ув'язнення чи позбавлення володіння; відмова від сваволі, ненависті й злоби [122].

Стаття 36 з позицій сьогодення часу носить свого роду антикорупційний профілактичний характер, адже у ній стверджується про непотрібність (заборону) сплачувати за отримання наказу про розслідування порушень проти життя.

Особливу увагу слід звернути на зміст статті 39 Magna Carta. Вона встановлює принцип належного процесу, «вказуючи, що уряд не повинен діяти проти людей поза межами правової системи, і також стверджує, що суверен не є над правом, важливу ідею у поступовому розвитку конституційної монархії та обмеження суверенності» [170]. У цьому контексті С. П. Головатий зауважує щодо справедливої правової процедури. «Сутність цієї формули на той час полягала в тому, що від моменту її ухвалення королеві вже не вільно було застосувати на власний розсуд (тобто самоправно, самочинно, свавільно) силу до особи, яку звинувачено у скоєнні злочину. Відтоді король мусив коритися юридичним приписам, які вимагали: по-перше, судового рішення; по-друге, такого судового рішення, яке було б «правомірним», себто якщо воно винесене тими, хто належав до того самого стану, що й засуджений, а не особами вищого стану); по-третє, такого судового рішення, яке мало бути ухвалене на підставі «закону, що діє в країні», а не лише королівського закону» [37, с. 84].

Вважаємо за доцільне зазначити *про явища, перераховані у статті 62, а саме – сваволю, ненависть та злобу, які «відпускаються і прощаються».* Відтак, *треба розуміти, що за своєю сутністю протилежні речі – дотримання прав людини, правовий порядок, любов, доброта - вітаються.* Усе це, як ми пам'ятаємо, *під тим чи тим кутом зору має дотичність до природно-правового спрямування.*

В. О. Качур зазначає, що Велика хартія вольностей стала першою правовою пам'яткою, яка уособила в собі такі фундаментальні правові

цінності європейської правової культури, як принципи конституціоналізму, верховенства права, організації та побудови державного апарату на засадах законності, професіоналізму, зародження правової держави і представницької демократії, принципу розподілу влад, передбачила низку процесуальних гарантій та стала першим документом середньовічної Європи, що закріпила права людини [57, с. 31]. Як бачимо, крім інших переваг, Велика хартія стала першим документом, який закріпив права людини в конституційному тексті.

На завершення вважаємо за можливе зробити такі висновки про роль і значення Magna Carta у поширенні ідей природних прав людини та природного права, оскільки вона:

- 1) містила конкретні приписи, котрі можуть уважатися правами людини, що не залежать від держави, які остання мала забезпечувати та гарантувати;
- 2) спричинила подальші системні зміни, які відбувалися як в Англії, так і в інших країнах Західної Європи та Північної Америки, що поступово підвищувало правовий статус особи у взаєминах із державою, констатуючи при цьому, що не всі права «даровані» державою чи монархом;
- 3) у тексті містилися принципи правової визначеності та належної правової процедури;
- 4) містить витoki ідеї верховенства права.

Подальший розвиток ідей природних прав важко уявити без розуміння наукового спадку італійського мислителя-теолога Томи Аквінського (1225-1774 рр.). Його праця «Сума теології», поряд із суто філософською, теологічною проблематикою, містить важливі елементи, які торкаються теорії держава і права, зокрема природного права чи природних прав людини.

Філософ у формі запитань та відповідей розмірковує про два типи справедливості. Перша пов'язана з взаємним обміном, наприклад, купівлею і продажем, а так само й з іншими видами відносин і обмінів. Інша справедливість пов'язана з розподілом; з її допомогою господар або керівник віддає кожному за заслугами (Т. 1, питання 21).

На думку Томи Аквінського, якість у людині також буває двоякою: природною та випадковою. Природна якість, у свою чергу, може перебувати як у розумовій частині, так і в тілі, і його здібностях. Отже, можна сказати, що людина в силу природної якості, яка знаходиться в розумовій частині, природним чином бажає своєї головної мети, а саме – щастя (Т. 3, питання 83). Щастям для нього є досягнення досконалого Блага. Тому той, хто здатний досягти досконалого Блага, може досягти й щастя. Але те, що людина здатна досягти досконалого Блага, може бути доведено на підставі того, що її розум може схоплювати універсальне та досконале благо, так і того, що її воля може це благо бажати. Отже, людина може досягти щастя (Т. 4, питання 5) [1].

Бачення Томи Аквінського дозволяє припустити, що він розглядає справедливість (до певної міри як продовження античних мислителів, насамперед Арістотеля) як важливий чинник взаємин між людьми. Крім того, висуваючи ідею про природні якості людини, можемо припустити, що бажання настання щастя, як головної мети природної розумової якості людини, про що стверджує Тома Аквінський, перегукується з прагненням до щастя як природно-правової компоненти людини. Відтак, вказана позиція має бути використана як підґрунтя для сучасних інтерпретацій природних прав людини. Це є важливим для цілей дисертаційного дослідження при аналізі прагнення до щастя як важливої складової концепції природних прав.

«Справедливе» – це не залежна від учасників відносин співвіднесеність, рівність речей або дій, середина між надлишком і недоліком. Правосудність наділяє людину бажанням здійснювати правосудну дію і спонукає її діяти правосудно, тобто віддавати кожному те, на що останній має право. Правильна співвіднесеність речей (їх зрівнювання) сама по собі володіє зобов'язуючою силою. З повинності, що визначається самою річчю або відносинами людей, Аквінський вводить поняття належного, яке він називає формальним аспектом правосудності. Таким чином, виходить право (*jus*) як нормативне вираження *justum* (справедливого) [15, с. 228].

Окрім вказаних вище положень праці «Сума теології», для розуміння еволюції концепту природних прав важливими є ідеї видатного філософа-теолога про те, що суть природного закону та відмінність Божественного права від природного.

Зокрема, він вказує, що природний закон суть те, що визначено розумом, що подібне до того, як судження, що вироблено розумом. Але те, що робить людина, і те, за допомогою чого вона це робить – не одне і те ж, як коли вона готує важливий виступ за допомогою навички до граматики. І якщо навичка є тим, за допомогою чого ми діємо, то закон не може належно і сутнісно бути навичкою (Т. 6, питання 94).

Також, на його думку, Божественне право відрізняється від природного права, оскільки воно перевершує людську природу. І точно так само воно відрізняється від позитивного права, оскільки воно ґрунтується не на людській, а на Божественній владі. Отже, право неналежним чином розділене на природне та позитивне (Т. 8, питання 57) [1].

Коментуючи бачення Томи Аквінського стосовно природного закону, Л. Новак-Каляєва зазначає, що природний закон – це доступний людині, внаслідок здатності мислити раціонально, аспект Божественного порядку речей, на основі якого людський розум продукує людські закони - специфічні правила урядування. Отже, людські закони і політична влада держави розглядалися як позитивні, оскільки вони походять від одвічного Божого закону як первісного джерела для будь-якого права та влади. Єство природного права (*jus naturale*) Т. Аквінський вважав тією основою, на якій утверджуються всі створювані людьми закони (*Lex humana*). Будь-який закон, який хоч якось відхиляється від здорового глузду, втрачає своє значення як закон і стає проявом насильства [113].

Тома Аквінський виокремлював чотири вида права: Вічне, Божественне, природне та людське (позитивне). Три останніх залежали від першого, але в різний спосіб. Якщо ми організуємо їх у ієрархічний спосіб, то вічне право буде головнішим, ніж природне, а потім людське. Божественне право не є у

конфлікті з природним правом, але сягає людських істот відмінним шляхом, одкровенням [165].

Божественне право він вважав універсальним, найдосконалішим, але як співвідносяться між собою природне та позитивне право з позицій середньовічного мислителя? Б. Бікс у своєму творі, присвяченому теорії природного права, стверджує, що, на думку Аквінського, (справжнє або справедливе) позитивне право походить від природного права. Це походження має різні аспекти. Інколи природне право диктує те, яким має бути позитивне право; скажімо, природне право й вимагає, щоб існувала заборона вбивства, й визначає, яким має бути її зміст. А інколи природне право лишає простір для людського вибору (заснованого на місцевих звичаях і виборі тих або тих варіантів політики). Отож, хоча природне право, напевне, вимагатиме регулювання автомобільного руху задля безпеки інших людей, вибір, чи рух має бути правостороннім або лівостороннім і чи обмеження швидкості має становити 90 км за годину або 110 км, – це все питання, коли будь-який вибір буде, мабуть, сумісний із вимогами природного права [21, с. 22]. Це свідчить не про протиставлення природного та позитивного права, а про їх певну взаємодію.

У свою чергу, автори вітчизняного навчального посібника з антропології права займають дещо іншу позицію. Вони стверджують, що Тома Аквінський вчив: те, що суперечить природному праву, не може стати правом шляхом людських рішень. Це твердження ставить важливе питання. У загальному вигляді його можна сформулювати таким чином: чи можуть доправові принципи справедливості мати значення, незалежно від позитивного права, і блокувати значення позитивних законів, що їм суперечать? Підстави справедливості можуть мати незалежну від державного законодавства морально зобов'язуючу силу й соціально-етичне значення. Значення норми як гарантованого права все ж залежить від того, що її впровадженню слугує функціонуюча система правового захисту [96, с. 42].

Позиція Б. Бікса більш зрозуміла, оскільки вона відкриває широкі перспективи взаємодії природного та позитивного права, як розумів це Тома Аквінський, стверджуючи про сутність природного й позитивного права.

Природне право випливає з законів вічного права і поширюється на всіх живих істот, включаючи людину. Воно наказує шанувати Бога та здійснювати його волю в земних справах. Людське право мінливе і відзначене печаткою випадковості й швидкоплинності. Воно залежить від природи конкретної держави, характеру правління і безлічі інших, найрізноманітніших факторів [16, с. 337].

Позиція С. П. Головатого, який стверджує, що учення Томи Аквінського має щирі підтримку, оскільки побудоване на тому, що всі люди мають укорінене Богом моральне сумління, яке дозволяє їм розрізняти добро і зло. Отже, людина може бути свідомою *засадничих принципів природного права* - прагнути добра та не спричиняти шкоди. Відповідно, люди можуть знати про те, що їм заборонено, зокрема: вбивати одне одного, красти те, що належить іншому, тощо [37, с. 62].

Таким чином, як підсумок, зазначимо, що вчення Томи Аквінського стало важливим етапом дослідження природного права та природних прав людини. Перші наукові пошуки, актуалізовані античними грецькими і римськими філософами, були суттєво розвинуті з акцентом на виокремлення відмінностей між вічним та Божественним, позитивним та природним правом. Загалом же Тома Аквінський у контексті виокремлення природних прав здійснив те, що можна визначити як певні висновки нашого дослідження:

- розвиваючи вчення Арістотеля про сутність держави та права, вже припускав, що держава – це утворення, яке вимагає, як витвір мистецтва, залучення кращих якостей, чеснот людини;

- пошук шляхів поєднання у людській діяльності принципів та засад природного й позитивного права з усвідомленням домінантної ролі Божественного права;

- чітке розмежування сфери морально-етичної та правової (правосудного, за термінологією Томи Аквінського – К. К.).

На наше переконання, будь-яке наукове дослідження (а тим більше теоретико-методологічного та історико-правового спрямування) повинно містити елементи понятійно-категоріальної визначеності. Це надає можливість стисло сформулювати центральну ідею, ключові складові того чи того явища, його осердя.

На наш погляд, було б доцільно саме на завершення висвітлення природно-правової проблематики Середньовіччя запропонувати власне бачення того, яким чином формується природне право. Адже у наступному історичному періоді – Нового часу – на повний зріст постало виокремлення природних прав людини як логічне продовження реалізації на практиці феномену природного права. Коли постає питання про природне право, завжди знаходиться загальний зміст, пов'язаний з проблемами відносин права і закону, права і моралі, свободи особистості й соціальної необхідності, природних прав людини та її обов'язків, системи стійких цінностей у суспільстві й закономірності її змін в історії розвитку права і т. ін. [19, с. 7-8]. У своєму баченні Г. Г. Бернацький акцентує увагу на змістові природного права, ключових проблемах, що в рамках нього розглядаються.

Природне право – теоретична доктрина, за якою головним *джерелом права* є сама природа, а не воля законодавця. Людині природні права належать від народження, вони закладені в самій її сутності й однакові для всіх. Окремі ідеї природного права з'явилися ще в 5-4 ст. до н. е. у філософських творах Давньої Греції. *Сократ* і *Платон* вважали, що не всі закони та правила є витвором людей, оскільки поряд з писаними законами, породженими людьми, є неписані закони, «вкладені в серця людей самим вченим розумом». *Арістотель* поділяв право на природне, що залежить від визнання державою, й умовне, яке встановлюється [161, Т. 5, с. 132]. Тут фактично ключовою ознакою природного права виступає та обставина, що головним *джерелом права* є сама природа, а не воля законодавця.

Відомий вітчизняний теоретик права П. М. Рабінович зазначає, що «природне» (за іншою, більш адекватною, термінологією, «загально-соціальне» чи «соціально-природне») право – це певні можливості учасників суспільного життя, які є необхідними для задоволення їхніх біологічно й соціально обґрунтованих - за певних історичних умов – потреб, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути забезпечені кожному з усіх суб'єктів одного й того самого виду відповідними обов'язками інших суб'єктів і суспільства загалом та збалансовані з потребами останніх, а також зумовлювані такими можливостями принципи й соціальні норми [128, с. 66]. Як бачимо, вищесцитований автор, який є розробником ідеї потребового праворозуміння, саме в цьому аспекті розуміє природне право. Такий підхід заслуговує на підтримку та схвальну оцінку. Також важливо наголосити, що у визначенні говориться про обов'язки інших суб'єктів і суспільства. За таких обставин природні права не залишаються виключно декларативними. Тим більше, сама назва статті П. М. Рабіновича, де дається визначення природному праву, носить назву «Праворозуміння «природне» та «легістське»: неминучість співіснування», що, до певної міри, демонструє спрямованість розмірковувань автора.

У схожому ракурсі розглядає проблематику природного права О. Л. Львова. На її думку, природне право незмінне у часі, тоді, як позитивне право може мати мінливий та непостійний характер, залежно від різноманітних факторів (політичних, економічних, культурних тощо). Природне право також не має просторових обмежень свого існування та дії. Однак істинно-моральний зміст природного права, для того щоб набути чинності, гарантованості та реалізації в межах певного державно-правового простору, має набути визначеної форми, якою є позитивне право у вигляді законодавства [101, с. 106]. Позитивне право фактично надає праву природному визначеної форми, яка, у свою чергу, забезпечує підтримку та гарантування з боку публічно-правових інституцій.

На погляд Ю. М. Рижук, природне право – це сукупність основних закономірностей, положень та засад, які визначають поведінку людей у соціумі незалежно від позитивного Права. Водночас, природні права – це законодавчо закріплені, визначені й гарантовані державою закономірності, які відображають волю людини діяти на власний розсуд та на своє переконання з метою задоволення власних інтересів і потреб [135, с. 27]. Таким чином, він надає власне розуміння феномену, що розглядається. Дещо дискусійною, як нам бачиться, виглядає позиція стосовно того, що і природне право, і природні права однаково формулюються автором як закономірності, особливо суперечливим виглядає посил щодо «законодавчого закріплення» природних прав.

Природне право – це вимоги, породжені самим людським буттям, на життя, свободу, рівність, власність, безпеку. Основним положенням природно-правових концепцій був і є висновок про існування поряд з нормами законодавства (що утворюють позитивне право) постійно діючих, незалежних від держави норм, які втілюють справедливість. Тому оцінювати правову дійсність з позицій природного права означає оцінювати її з позиції істини (розуму, здорового глузду), а не з позиції ідеологічних постулатів, вигідних владі (що, як правило, істотно впливають на зміст законів) [136, с. 27].

Хоча таке бачення загалом варте підтримки, але суперечливим є знак рівності між природним правом і природними правами та, крім іншого, абсолютизація справедливості як фактично чи не єдиного формального аспекту природного права.

Вказані погляди на розуміння сутності природного права мають свій сенс і зазвичай відображають думку їх авторів, сформульовану, у свою чергу, на засадах основних напрямів їхніх наукових пошуків та сфери наукових інтересів дослідників. Виходячи з мети нашого дисертаційного дослідження, початкові роздуми про природне право перед наданням власного визначення необхідно вказати таке. Розмірковування щодо природних прав і природного права приводить до того, що треба відрізняти ці два поняття.

Якщо є достатньо чітко зрозумілим, що в Античності та Середньовіччі присутнє розуміння природного права, то поняття природних прав потребує більш глибокого дослідження. Тогочасні автори багато розмірковували щодо природних явищ, і зрозуміло, що їхні уявлення базувалися на вже отриманих знаннях у біологічних та природничих науках. Тому важко сперечатися, що вони мали певні уявлення про природне право. Уявлення про природу давав матеріал для розмірковувань щодо розуміння вищої регулюючої сили, яка сформована не державою, як соціально сконструйованим елементом, а самою природою.

*Відтак, з нашого погляду, в контексті теми дисертаційного дослідження під **природним правом** пропонується розуміти теоретико-правову парадигму, відповідно до якої сама природа початково визначає та формує основні засади права, що базуються на єдиних ціннісних орієнтирах справедливості, рівності, свободи й гідності, незалежних від держави та інших публічно-правових інституцій, і визначають базові орієнтири правової поведінки та можливостей для людини.*

1.3. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах

Ідея природного права, виокремлення та утвердження природних прав людини – процеси, що мали місце протягом античного періоду й Середньовіччя, у подальшому логічно трансформувалися у ще більш рельєфне та змістовне обґрунтування силами передовсім філософів і правників Нового часу. Як логічний наслідок уже цих процесів, ми можемо констатувати необхідність аналізу процесів юридизації природно-правової матерії. Усе це відбувалося насамперед за рахунок відображення концепції природних прав людини в конституційних текстах. Варто усвідомлювати, що такого роду

закріплення природно-правової концепції у нормах позитивного права засвідчує таке:

- рівень розвитку правової свідомості та правової культури суспільства у тій державі, де відбулася юридизація природних прав людини;
- рівень розвитку правової свідомості та правової культури окремих громадян – представників законодавчої (установчої) влади країни;
- рівень можливої відповідальності держави за забезпечення (гарантування) природних прав людини;
- конституціоналізація природних прав людини ставить їх на один рівень сприйняття з іншими правами, «природний» характер виникнення яких не доведено, тобто прав позитивного характеру, ініційованих (підтриманих, забезпечених) державою;
- фактично цим завершується тривалий шлях інституціоналізації ідей природного права: від виникнення ідеї – через формування доктрини – до нормативного закріплення на рівні Основного Закону держави.

У рамках даного підрозділу дисертаційного дослідження, з метою більш якісного розкриття проблематики відображення концепції природних прав людини в перших юридичних документах (Декларації незалежності США та Французької Декларації прав людини і громадянина), вважаємо за доцільне акцентувати увагу на такому:

- загальні міркування з приводу оновленого сприйняття ідеї природного права та природних прав людини, який мав місце у Новий час;
- аналіз надбань мислителів Нового часу, присвячених проблематиці природного-правового напрямку;
- Декларація незалежності США та Французька декларація прав людини і громадянина як перші успішні спроби відображення природних прав людини в юридичних документах такого рівня.

Тенденція наближення природно-правової доктрини до позитивного права відбувається переважно за такими напрямками: необхідності

нормативного визнання державою природних прав та свобод особи; конституційного і судового сприяння пом'якшенню суперечностей між позитивістським та природно-правовим підходами, що зумовлює тенденцію до зменшення розбіжностей між цими доктринами – відстороненість позитивістського підходу від особистих і соціальних цінностей та незахищеність природних прав поза правовим регулюванням державою, - саме таким чином В. Ю. Васецький у рамках своєї дисертації, присвяченої доктрині прав людини в романо-германській правовій системі, зазначає про еволюцію сприйняття наближення природного й позитивного права [28, с. 5].

Нам видається, що дійсно, такого роду тенденції мають право на існування, і якщо перший напрям (нормативне визнання державою природних прав) може вважатися більш дієвим, то другий (пом'якшення суперечностей між природним та позитивним правом) слід визнати більш поміркованим, виходячи із системного сприйняття концепції природного права.

На початку XX століття випускником Київського університету Святого Володимира І. В. Михайловським сформоване цікаве бачення природного права, яке заслуговує на підтримку, оскільки природне право має реалізуватися в певному соціальному середовищі у вигляді позитивного права: «Основним джерелом права, основним правотворчим фактором має бути визнана абсолютна ідея права з її визначеннями (природне право). Весь зміст позитивного права являє собою головним чином розвиток основ природного права; з іншого боку, безумовна обов'язковість позитивного права також зрештою має свої корені у природному праві» [108, с. 129].

Слід звернути увагу, що у початковий період даної епохи (XVI – XVIII ст.) значними темпами розвивалися наука, культура, технології, виробництво. Відкриваються нові землі, інтенсифікується обмін досвідом, ідеями, товарами тощо - все це було певним підґрунтям для просування ідей природного права, спроб унормування природних прав. Попри наявність значної кількості воєн, збройних конфліктів, насильницького захоплення нових територій, це, як не парадоксально, у підсумку теж стало фактором, що осучаснив концепцію

природного права, зробив природні права людини більш затребуваними і, як наслідок, уможливив їх нормативне закріплення.

Вказане дало підстави певним авторам навіть запропонувати поняття так званих «нових» природних прав та «нового» природного права. До прикладу, автори «Філософії права» Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого зазначають, що «нове» природне право, яке одержало назву прав людини, зародилося в епоху Реформації на основі обґрунтування права на свободу совісті як основоположного «вродженого» права і стало основою юридичної доктрини Просвітництва. У XVIII столітті «вроджені» права отримали статус «невід'ємних прав», що обмежували свавілля держави та встановлювали відносини свободи і рівності не тільки між громадянами, але й між громадянами і державою. За способом обґрунтування, ідеї права концепції «нового» природного права можуть бути розділені на натуралістичні, деонтологічні та логоцентричні, які розрізняються трактуванням онтологічного статусу природного права. Останнє розумілося, відповідно, як існуюче до позитивного права (як закон природи), над позитивним правом (як моральний ідеал) і в самому позитивному праві (як його розумне ядро) [41, с.25].

Хоча пропозиція щодо «нового» природного права є неприйнятною, проте цілком життєздатною є пропозиція виокремлювати на теоретико-методологічному рівні природне право як таке, що може сприйматися у різних вимірах: як існуюче до позитивного права (як *закон природи*), над позитивним правом (як *моральний ідеал*) і в самому позитивному праві (як його *розумне ядро*). Усі ці виміри потенційно можуть існувати не як взаємовиключні явища, а як паралельні, тобто такі, що можуть існувати в один і той же час та рамках однієї держави. Тут варто звернути увагу на ту обставину, що автори говорять про юридичну доктрину Просвітництва. Цей етап у рамках Нового часу, крім іншого, дійсно, характеризується певним раціоналістичним переосмисленням низки важливих чинників розвитку суспільства і держави, ролі та значення формулювання, відображення, закріплення й забезпечення прав людини.

Як стверджує Ю. І. Крегул, Новий час був новим щаблем суспільного прогресу в розвитку загальнолюдських цінностей, зокрема і прав людини, і громадянина. З'являється нова, раціоналістична теорія прав людини, яка була найбільш повно розроблена у працях Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, Дж.-Ст. Мілля, І. Бентама та інших мислителів. Завдяки сміливій критиці феодального ладу і обґрунтуванню нових концепцій про права й свободи особистості, про необхідність панування права у відносинах між індивідом і державою ця теорія знайшла багато прихильників та зробила значний внесок у формування нового юридичного світогляду, в ідеологічну підготовку буржуазних революцій і правове закріплення їх результатів [92, с. 24-25]. Такого роду бачення засвідчує певну наступність у формуванні та закріпленні концепції природних прав людини, що мало місце у Новий час.

Д. В. Ковінько, аналізуючи період Нового часу, зазначає, що на шляху ствердження прав і свобод людини найбільш значущими в даний період розвитку людства були англійська Петиція про права 1628 року (конкретизувала багато положень Великої хартії вольностей 1215 року) та Білль про права 1689 року (яким було встановлено процедурні гарантії особистої недоторканності особи, обмеження строків тримання під вартою, закладено основу конституційної парламентської монархії в Англії), Декларація незалежності США 1776 року (перший офіційний документ, що закріпив на державному рівні невід'ємні права людини), Конституція США 1787 року (перша офіційна демократична конституція у світі). Починаючи з перших 10 поправок до Конституції США, які дістали назву Білля про права 1791 року, права і свободи людини й громадянина набувають конституційного авторитету [61].

Таким чином, період Нового часу став свого роду «чорноземом, де якісно закріпилось та проросло зерно природних прав людини». Причому не просто проросло, а було закріплено на нормативному рівні, на рівні Основних Законів.

У цей період з'являється значна кількість якісних наукових досліджень провідних авторів того часу з різних країн, які, з одного боку, здійснювали подальше опрацювання положень античних мислителів та Середньовіччя, а з іншого – продукували принципово нові знання про природне право і природні права. Причому варто вказати на одну характерну особливість – у період Нового часу все більш активно впроваджується ідея природних прав людини в якості складової статусу людини та наявних у неї можливостей, які не залежать від держави. Це те, що дано людині від самого факту її народження.

У період Нового часу дуже багато мислителів опікувалися природно-правовою концепцією, проте зараз нами не ставиться завдання аналізу всіх їх наукових надбань. На нашу думку, доцільно зупинитися на аналізі творчості таких дослідників, праці яких є класичними з погляду проблематики обраного дисертаційного дослідження, і саме з цієї причини вони є цікавими для подальшого опрацювання. Мова йде про «оптимальну доцільність»: стільки, скільки достатньо для того, щоб підтвердити чи спростувати певні аргументи, отримати нові знання про природні права та їх закріплення на нормативному рівні. Дослідження таким чином класичних напрацювань Гоббса, Локка та Руссо у царині висвітлення концепції природних прав у період Нового часу і їх відображення у перших юридичних документах дозволить виділити та визначити відповідні елементи, які відрізняють природні права від прав людини, а також природні права від природного права.

Як вказує професор Джон Р. Віле (*John R. Vile*), «Коли філософи застосували концепт природних прав до світського світу, фокус змістився від правил щодо індивідуальної поведінки до вимог прав, з якими індивідуум може звернути проти держави. Томас Гоббс (1588–1679) та Джон Локк (1632–1704) в Англії і Жан-Жак Руссо (1712–1778) у Франції були серед тих філософів, які розвинули теорію природних прав (що базується на праві на життя, свободі та власності (пізніше розширені Джефферсоном «прагненням щастя»), які індивідууми мають у предполітичному «природному стані» [190].

Англійський філософ і теоретик права Томас Гоббс (1588 – 1679 рр.) своєю творчістю, зокрема працями «Левіафан», «Елементи законів, природничих і політичних», «Про людину», підняв на новий рівень сприйняття природного права, природних прав, розуміння ролі та значення держави в упорядкуванні життя суспільства, усвідомлення сутності суспільного договору між державою й індивідуумами.

Гоббс до певної міри намагається конкретизувати природні права. Формально Гоббс, як про це зазначено у Великій українській юридичній енциклопедії, визнає лише єдине природне право – право на життя. Разом з тим, він зазначає, що для забезпечення цього права повинні бути надані й інші права, зокрема право на користування природними ресурсами, власністю тощо. Гоббс також зазначає, що людина у громадянському стані вільна робити все, що не заборонено законом, і тим самим фактично визнає природний характер права на свободу. В такий спосіб Гоббс окреслює контури теорії основних ліберальних прав [29, с.164].

У західній літературі існує думка, що Гоббс створив негативний погляд на природне право як таке, що применшує значення існуючих законів чи нетолерантне, оскільки в його роботах показується анархія і громадянські війни, спричинені посиленням на пріоритет природного й Божественного права над волею суверена [180].

Критично ставиться до елементів творчості Гоббса Дж. Фінніс, вказуючи, що таке різке, як у Гоббса, протиставлення закону і прав позбавляє поняття прав практично всього їх нормативного значення. Гоббс стверджує, що у людини найбільше прав, коли вона знаходиться в «природному стані», тобто за відсутності закону й обов'язку, оскільки «в такому стані кожна людина має право на все, навіть на життя будь-якої іншої людини». Але ми могли б з однаковим успіхом сказати, що в таких умовах, коли ні в кого немає ніякого обов'язку, ніхто не має жодних прав [150].

Здійснений аналіз базового твору Томаса Гоббса «Левіафан» дозволяє виділити такі важливі елементи концепту природних прав:

1) природне право (*Jus Naturale*) є свободою, що її має кожна людина, використовувати власні можливості так, як вона бажає, задля збереження власної природи, тобто власного життя, й, отже, згідно з власним розумінням та здоровим глуздом вдаватися до будь-яких дій, які вона вважає найбільш придатними для цього;

2) свобода, згідно з належним визначенням цього слова, розуміється як відсутність зовнішніх перешкод; такі перешкоди часто можуть віднімати в людини частину її можливостей робити те, що вона бажає, проте не можуть завадити їй використати ті можливості, які в неї залишаються, так, як це диктують їй її власне розуміння та здоровий глузд;

3) вільна людина – це та, яка, коли йдеться про речі, що їх вона здатна робити власними силами та розумом, не має перешкод, щоб робити те, що вона бажає. Проте у випадках, коли слова «вільний» і «свобода» застосовуються до будь-чого іншого, крім тіл, їх використання некоректне, оскільки те, що не перебуває в русі, не зустрічає й перешкод; тож коли говорять, наприклад, «шлях вільний», то під цим мають на увазі свободу не шляху, а тих, що безперешкодно йдуть по ньому [38, с. 240, 284].

Можна констатувати, що Гоббс розвинув ідею природного права, конкретизував певні природні права (приміром, право на життя) і надав визначення того, що він вважав природним правом, свободою та вільною людиною. Цікавим й особливо змістовним є бачення Гоббса стосовно питання свободи як явища, яке пояснюється через конкуренцію можливостей людини та перешкод у реалізації цих можливостей.

Ще один важливий зріз розуміння Гоббсом проблематики природно-правового виміру регулювання суспільних відносин. Мова йде про самостійну реалізацію людиною прав чи у рамках громадянського суспільства. І чи є громадянське суспільство первісним щодо людини? Лео Штраус зазначав, що та традиція, якій протистояв Гоббс, стверджувала, що людина може досягти досконалості своєї природи тільки у громадянському суспільстві й за допомогою його і, отже, що громадянське суспільство передує індивіду. Саме

це припущення призвело до тієї думки, що первинний моральний факт – обов'язок, а не права. Не можна було проголошувати первинності природних прав, не проголошуючи, що індивід в усіх відношеннях передує громадянському суспільству: всі права громадянського суспільства або государя похідні від прав, спочатку належних індивіду [160, с. 175].

У свою чергу, Г. Г. Бернацький зазначає, що «буквально по Гоббсу, суперечливі інтереси людей, що живуть разом, вимагають встановити межі в боротьбі за владу, як частину війни всіх проти всіх. Ці межі, за рахунок яких ми переходимо від «природного стану» до громадянського суспільства, можна також називати принципами свободи і рівності» [19, с. 60-61].

Тобто ми бачимо, що автори в один голос стверджують, що громадянське суспільство є похідним від людини, а не навпаки. Відтак, первинними є права людини, які у подальшому дають розвиток громадянському суспільству та його можливостям. Мислитель також стверджує про так звані суверенні права, які можна ототожнювати з правами влади держави. Суспільний договір фактично обумовлює той стан, за якого частину прав людина передає верховній владі, а та, у свою чергу, забезпечує людині захист. При цьому сама влада фактично не є відповідальною перед людиною. «Нам немає необхідності слідувати за думкою Гоббса з його шляху від природного права кожного, або від природного стану, до створення громадянського суспільства. Ця частина його доктрини є не більш ніж суворим наслідком з його думок. Вона завершується доктриною суверенності, класичним прихильником якої він і був, за загальним визнанням. Доктрина суверенності є правовою доктриною. Суть її не в тому, що доцільно передати повноту влади правлячому авторитету, але в тому, що ця повнота належить правлячому авторитету по праву. Права суверенності дані верховній владі не на підставі позитивного закону або загального звичаю, але на підставі природного закону» [160, с. 182].

Тут ми якраз бачимо певну різницю у природно-правовому методі, коли надається «природно-правове підґрунтя» верховної влади, фактично її

природний характер. Таким чином, хоча своєю творчістю Гоббс сприяв утіленню природно-правової концепції у практику праводержавотворення, важливими є його погляди й осмислення ідеї природних прав людини, які є відмінними від природного права, та усвідомлення забезпечення державою природних прав. Право «всіх на все», як про це зазначав Гоббс, є суперечливим, оскільки не дозволяє повною мірою реалізовувати право на життя окремо взятої людини.

Видатний англійський політичний мислитель, правознавець, філософ Джон Локк (1632 – 1704 рр.) багатьма дослідниками вважається автором ідеї виокремлення природних прав людини, їх переліку, що у подальшому став базисом для формування конституційних основ багатьох країн. Найвідомішим його політико-правовим твором є «Два трактати про врядування».

На відміну від своїх попередників, Джон Локк пішов далі на шляху до усвідомлення свободи людини і свободи волі як продукту людського розуму, що здатна навчити власника закону, за яким він повинен собою управляти. Саме це аргументування додало правам і свободам людини універсальності, поширюючи їх на весь рід людський. Така зміна концепції дозволила включити в неї доктрину природного права (*jus naturalis*), адже відносини між людьми і Богом, за Дж. Локком, виходили за межі досяжності та дії політики й уряду. Дж. Локк вважав, що, природна свобода людини полягала в тому, що «вона вільна від будь-якої влади, що стоїть вище за її владу на землі і не підкоряється волі або законодавчій владі іншої людини, але керується тільки Законом Природи» [113].

Джон Локк відносив до природних прав право на життя, свободу і власність. На його думку, народ має значну низку, критичний обсяг прав, який робить його сувереном, тобто фактичним носієм верховної влади. Цим, на наше переконання, обумовлено право на спротив, яке Локк обґрунтовував через потенційно можливу реакцію на порушення з боку монарха стосовно права на життя, свободу і власність. Такого роду ліберальний погляд

англійського дослідника знайшов велику кількість прибічників не тільки у Європі.

У своєму творі «Два трактати про врядування» Джон Локк зазначає, що у стані природи кожен наділений владою застосовувати закон природи, без сумніву, будуть висунуті заперечення стосовно нерозумності того, що люди будуть суддями у своїх власних справах, бо себелюбство зробить людей упередженими щодо самих себе та своїх друзів, а з іншого боку – лиха вдача, пристрасть і мстивість заведуть їх надто далеко в покаранні інших, звідси нічого, крім плутанини та безладу, не вийде і, безумовно, через це Бог призначив владу, щоб стримувати людську упередженість та насильство. Він з певністю гарантує, що державна влада є належним засобом захисту від незручностей стану природи, які неодмінно будуть величезними, коли люди є суддями у власних справах, бо неважко уявити, що той, хто був настільки несправедливим, що завдав шкоди своєму братові, навряд чи буде настільки справедливим, щоб осудити за це самого себе [38 с. 334].

Можна припустити, що Локк, попри його прихильне ставлення до природних прав як таких, все ж таки констатує певні межі щодо їх реалізації окремо взятою людиною. Можемо говорити про стан, за якого права та свободи однієї людини обмежуються правами і свободами іншої. Це положення (ідея), до речі, в тих чи тих варіаціях знайшло відображення у конституціях багатьох держав.

Цікавими є думки дослідників, які аналізують творчий спадок Локка. Так, Лео Штраус говорить, що на перший погляд здається, що Локк повністю відкидає Гоббсове поняття природного закону. Він виразно говорить про природні права людини, як ніби вони похідні від закону природи, і про закон природи він говорить так, ніби він є законом у суворому сенсі цього терміна. Закон природи накладає абсолютні обов'язки на людину як людину, незважаючи на те, чи живе вона у природному стані чи в громадянському суспільстві [160 с. 195].

Локк стверджує, що суспільний договір, вживаючи сучасну термінологію, створює людське співтовариство, яке формує людей, які є його членами. Подібно до Макінтайра і Сендела, він заперечує гіпотезу про нормативний порядок поза спільнотою. Якщо спільнота успішно виконує свою виховну роль, метою індивіда стає те, що вибирає для нього співтовариство. Тому моральні правила, які він приймає, мають функціональну значущість [19, с. 51-52].

Х. М. Хвойницька акцентує увагу на тому, що «природна» згода, до якої спонукає людей певний природний інстинкт, не потребує жодного договору. Мислитель роз'яснює, що цей «прихований у душі внутрішній закон природи» визнається нашою совістю і схиляє кожного розуміти справедливість. Однак, між людьми немає згоди не лише стосовно справедливості, а й щодо пошани до батьків, немає однакового розуміння закону самозбереження, навіть одного уявлення про Бога й безсмертя душі. Кожен керується власною думкою і власною вигодою у практичному житті, стосовно такої поведінки немає загальної згоди. Але «закон природи зобов'язує людей сам собою і своєю власною силою», – вважає Дж. Локк, – стверджуючи, що навіть «обов'язок, який накладає громадянський закон, випливає із закону природи, і ми не так змушені силою правителя коритися йому, як зобов'язані робити це згідно з природним правом» [152, с. 231]. Тобто ми додаткового можемо пересвідчитися у тому, що Локк не був «абсолютистом» у пропагуванні природних прав. Він вважав, що закони природного права обумовлюють вектор дії людини не тільки так, як сама людина бажає, але і так, як потенційно буде не шкідливо іншій людині.

Філософія Локка, як зазначається у Великій українській юридичній енциклопедії, започаткувала англо-американську традицію ліберальної політичної думки та справила значний вплив на французьку політичну філософію. Локк був одним із перших мислителів Нового часу, теоретичні праці якого мали безпосередній вплив на суспільне життя Англії та її північноамериканських колоній наприкінці 17 ст. У 1669 р. збори народних

представників Північної Кароліни ухвалили Конституцію, текст якої був написаний Локком. Ідея народу як суверена, щодо якого влада є делегованою та підзвітною, набуде свого розвитку в теорії народного суверенітету [29, с.422].

Звертає на себе увагу практична складова діяльності Джона Локка, який не тільки теоретично обґрунтував ідеї природних прав, але спромігся втілити у практичну площину свої наукові надбання.

Відомому французькому філософу та письменнику, одному з найяскравіших представників епохи Просвітництва, Жан-Жаку Руссо (1712 – 1778 рр.) належить значна кількість важливих творів, з-поміж яких у контексті теми нашого дисертаційного дослідження варто виокремити «Про суспільний договір». Мислителя називали ідеологом Французької революції, оскільки її представники багато в чому послуговувалися поглядами Руссо, які той сформулював у своїх творах.

Одним із напрямів творчості Руссо була держава Нового часу, яка уявлялася як штучне тіло, що виникло за допомогою конвенції і виправляє недоліки природного стану. Для критиків держави Нового часу питання ставилося таким чином: чи не краще природний стан громадянському суспільству? Руссо пропонував повернення до природного стану, повернення до природи зі світу штучності й конвенціональності [160, с. 243].

Тобто Руссо був прихильником природного стану речей, природної організації життя суспільства. Штучні утворення (треба розуміти, і штучно насаджена державна влада, яка не користується авторитетом серед людей) приречені на неуспіх. Ж.-Ж. Руссо, намагаючись вирішити суперечність між індивідуальною свободою і правами особи, з одного боку, та реалізовуваним державними органами «загальним благом» - з іншого, звернувся до теорії «суспільного договору», який, на його думку, був порушений політичною владою, що сама була наслідком «початкової узурпації» влади, переданої індивідом суверену на певних умовах [113].

Так, ідея суспільного договору значною мірою вплинула на подальше формування конституційних текстів різних держав, проте опрацьованою на науковому теоретичному рівні ґрунтовно вона була саме у працях Жан-Жака Руссо. Це свого роду «візитівка» французького мислителя, осердя його наукового пошуку в цій царині.

Аналіз положень твору Руссо «Про суспільний договір» засвідчує важливість такого:

- «суспільним договором ми надали політичному організму існування й життя, і тепер завдання полягає в тому, щоб за допомогою законодавства надати йому рух і волю. Бо первинний акт, через який цей організм набуває форми і єдності, зовсім не визначає, що він має робити, аби зберегти себе»;

- «те, що для порядку є добре й відповідне, є таким за природою речей і незалежно від домовленостей між людьми. Уся справедливість – від Бога, Він один є її джерелом; але якби ми мали здатність сприймати її з таких висот, то нам не потрібна була б ні влада, ні закони»;

- «якщо глянути на речі з людської точки зору, то закони справедливості не дадуть людям жодної користі, якщо не існуватиме природних санкцій: вони приносять добро лише негідникові, а праведному – біду, коли праведний дотримуватиметься їх стосовно кожного, тоді як ніхто не дотримується їх стосовно нього самого. Тому необхідні домовленості й закони, щоб поєднати права з обов'язками і звернути справедливість на її об'єкт»;

- «немов той архітектор, який, перш ніж спорудити велику будівлю, обстежує і вивчає ґрунт, щоб знати, чи зможе він витримати такий тягар, мудрий законодавець не починає з творення законів, добрих самих по собі, а спочатку вивчає, чи здатний народ, для якого вони призначені, дотримуватися їх»;

-«на землі були тисячі блискучих народів, які ніколи не терпіли добрих законів. І навіть тим, які змогли терпіти їх, вдавалося робити це лише впродовж дуже короткого строку всієї їхньої історії. Народи, як і люди, здатні до покори

лише в молодості, а старіючи, стають невинуватими. Коли звичаї вже встановляться і пересуди вкореняться, то намагатися їх змінити буде небезпечною і марною справою» [38, с. 363-385].

Руссо у його творчості часто порівнюють із Локком та Гоббсом, які жили та творили раніше. Зокрема, зазначається, що Руссо відхиляється від Гоббса з тих самих двох причин, з яких він відхиляється від усіх колишніх політичних філософів. По-перше, «ті філософи, які досліджували основи суспільства, всі відчували необхідність повернутися до природного стану, але жоден з них туди не прийшов». Усі вони вдавали цивілізовану людину, тоді як претендували на удаваність природної людини або людини у природному стані. Попередники Руссо намагалися встановити характер природної людини, дивлячись на людину, яка вона зараз. Цей підхід був розумним, поки передбачалося, що людина за природою соціальна. На підставі цього припущення можна було провести розмежувальну лінію між природним і позитивним або конвенціональним, ототожнюючи конвенційне з тим, що явно встановлено конвенцією. Можна було вважати само собою зрозумілим, що принаймні всі ті пристрасті, які виникають у людині незалежно від суспільства, є природним [160, с. 256].

Цікаво, що соціальна людина, треба розуміти за даною думкою Л. Штрауса, певною мірою втрачає у своїй «природності». Відтак, лінія розмежування між природним і позитивним правом знаходиться у площині соціальної діяльності людини. У свою чергу, елементи поведінки людини, котрі не є похідними від соціальних комунікацій, можуть уважатися природними.

Важливість творчості Ж.-Ж. Руссо в контексті розвитку концепту природних прав підтверджується таким:

- філософ у протиставленні «природне - суспільне» стоїть на позиціях природного права, природних прав людини;
- сутність суспільного договору вбачається у тому, що людина (народ) делегує (вручає) правителям повноваження щодо належного управління

суспільним життям. Натомість отримує можливість реального контролю за такого роду діяльністю правителів (держави);

- елементи суспільного договору також проглядаються у відносинах людей між собою. Така постановка питання обґрунтовується необхідністю переходу суспільства від природно-правового стану до більш організованого, цивільного;

- його праці слугували підґрунтям для конкретних практичних дій, а саме Французької революції кінця XVIII століття.

Новий час ознаменувався не тільки подальшим розвитком ідей концепту природних прав, але, що є найважливішим, відбулася їх первинна юридизація. Декларація незалежності США та Французька декларація прав людини і громадянина були одними з перших успішних спроб відображення природних прав людини в юридичних документах такого рівня.

Кожна держава має власну унікальну історію розвитку та побудови державних і правових інституцій. Проте, є приклади того, коли внутрішній документ стає взірцем для наслідування та його роль стає набагато системнішою, а відтак, перетинає кордони держави. Без сумніву, це має стосунок і до США, і до Франції як країн, які «генерували» для себе та для світу юридичні документи принципово нового виду, де природні права виступали як ключовий елемент і зобов'язання для держави.

Зрозуміло, що при дослідженні природних прав, а тим більше їх проявів у конституціоналізмі, важко оминати Сполучені Штати Америки, країну, яка на сьогодні є не тільки взірцем у багатьох сферах суспільного життя й практичному застосуванні наукового надбання, але потужна наукова думка якої генерувала і генерує проривні технології у прикладних науках та передові погляди у гуманітарних і соціальних науках. Технології, економіка, погляди на право та права людини, оборонний і безпековий сектори – ці показники, за якими США тримають першість у всьому світі, можна продовжувати й далі. Для держави, яка сформувалася як незалежна менш ніж за 250 років у царині науки права, у США зроблено чимало. Уміло використавши досвід та

напрацювання англійських і європейських попередників, було розроблено не тільки Декларацію незалежності США, що мала чимало елементів, які не зустрічалися ще на теренах інших країн (про природно-правові новели даного документа ми говоритимемо далі), але представлено світові першу повноцінну писану Конституцію як Основний Закон держави.

При аналізі тексту Декларації незалежності США з погляду сприйняття природних прав людини важливими є такі елементи, які, по-перше, стверджують «самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя»; по-друге, вважають ціллю встановлення уряду забезпечення природних прав людини та аргументують походження влади урядів із «згоди тих, ким вони управляють; що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організовуючи його владу в такі способи, які видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя»; по-третє обґрунтовують право народу, яке «йому належить за законами природи і законами Бога природи» на розірвання зв'язків з іншим народом [45].

Широко відомо, що авторство проєкту цього документа в основному належить членові делегації до Конгресу, що існував за колоніального періоду, від штату Вірджинія – Томасові Джефферсону. Саме він, зазначає С. П. Головатий, очолював комітет, який працював над текстом проєкту документа. У перебігу цієї роботи Джефферсон отримав від Джорджа Мейсона проєкт Вірджинійської декларації прав, що було надруковано в пресі 12 червня 1776 р. і де містилися такі вражаючі слова: «...усі люди народжуються **вільними та незалежними**, і вони мають певні **невідокремні природні права**, яких вони не можуть позбутись чи бути позбавленими <...>; серед таких прав - **право на життя і право на свободу**, із засобами, що забезпечують набуття **власності** та володіння нею, а також - прагнення та здобуття **щастя і безпеки**» [37, с. 164].

Дисертантові видається, що аналіз вищенаведених положень Декларації незалежності США з позицій природно-правового погляду дозволяє констатувати таке:

- по-перше, це новітній документ, який в обґрунтуванні свого права на незалежне існування посилається на природне право та природні права («яке йому належить за законами природи і законами Бога природи»);
- по-друге, рівність усіх людей від народження, невід'ємний (невідбірний) характер прав, що отримуються у зв'язку з самим фактом народження (фактично природні права);
- життя, свобода, право власності, а також прагнення щастя - ось фактично перший, сформульований на рівні офіційного юридичного документа, перелік природних прав людини, визначений у Декларації незалежності США;
- народ формує уряд і має змогу змінити його;
- вільність, незалежність та справедливість як фонові чинники, на тлі яких отримувалася незалежність США від Великобританії.

Цікаво, що, на відміну від Декларації незалежності США, Основний Закон даної держави, прийнятий через 13 років, дещо відрізняється у сенсі відображення природних прав людини. Проте в цьому був певний сенс.

Як зазначає Б. І. Стахура, слід зауважити, що Конституція США 1787 року не містила переліку прав людини, оскільки вважалося, що природні права, які належать людині, не потребують подальшого закріплення. Позитивна фіксація одних прав, на думку батьків-засновників США, могла призвести до утиску інших прав людини, які не отримали позитивного конституційного визнання – безпосередній вплив англійської правової традиції на існування депозитивного «резервуару природної свободи», що не може бути вичерпний позитивною фіксацією окремих прав людини [141, с. 41]. Без сумніву, певна логіка у такому підході є. Для українського конституціоналізму важливим є те, що проблемою країн з молодого демократією (в тому числі України) є намагання максимально чітко прописати ті чи ті права в Конституціях. Проте,

як показує досвід, це не є гарантією їх забезпечення та захисту. Конституція має не стільки фіксувати певний стан, вона повинна працювати.

Цікавими з цього погляду є експертні напрацювання професора О. Задорожного в українському конституціоналізмі, особливо щодо роботи в 2015–2016 рр. Конституційної Комісії над змінами до розділу II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Професор О. Задорожній критикує підхід до конституційних текстів з намаганням надати найширший перелік конституційних гарантій прав та свобод. На його думку, це неефективно, оскільки Конституція «не може передбачити все – не може і не повинна». Він наполягає, що «широкий перелік прав навпаки закладає певні обмеження» й пропонує, що «невеликий, проте розумно сформульований розділ Конституції про права і обов'язки людини здатен ефективно врегулювати цю сферу». Більше уваги слід приділити не розширенню переліків, а створенню «системи конституційних гарантій їх забезпечення, реалізації і відповідальності за їх порушення» [52, с. 50-51].

Іншим документом, який втілює напрацювання теоретиків природних прав, є французька Декларація прав людини і громадянина. Мова йде про те, що у 1789 році, на підставі політичного загострення та революційного стану у Франції, було прийнято документ, роль і значення якого важко переоцінити. Як зазначає С. П. Головатий, «ухвалена Національними Зборами Франції 26 серпня 1789 р. Декларація прав людини і громадянина за хронологією стала *другим* (після Декларації незалежності США 1776 р.) *політико-юридичним документом* національної практики, де було втілено доктринальні ідеї політичного лібералізму, представленого творчою спадщиною передовсім Локка, Монтеск'є та Руссо. Французька Декларація - це своєрідний *звід* радикально нового слова щодо природи стосунків між *людиною* і *державою*, що згодом, як система політико-юридичних принципів, вийшов за межі національної політичної і юридичної практики окремої країни. Із суто національних принципів французького права цей звід набув характеру тих принципів, без яких уже не можна собі уявити ні сучасного міжнародного

права, ні національного конституційного права країн із демократичним устроєм» [37, с. 178].

Як «поворотний пункт в історії людства» називає вищевказану Декларацію Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. І тут не має перебільшень. «Поворотним пунктом у історії людства в його боротьбі за утвердження прав людини, без сумніву, стала Велика французька революція, яка створила без перебільшення документ історичної ваги – Декларацію прав людини та громадянина 1789 р. Декларація вперше на законодавчому рівні закріпила принцип формальної рівності всіх громадян перед законом, заклала основи універсальної концепції прав людини. Були проголошені свобода совісті, свобода слова, презумпція невинуватості, недоторканність особи та її майна, а також встановлювалися обов'язок держави забезпечувати та гарантувати права і свободи людини і право громадян на опір гнобленню. При цьому свобода розумілась як можливість робити все, що не шкодить іншому. Уперше в світовій практиці в Декларації було закріплено загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: «Дозволено все, що прямо не заборонено законом» [34].

У цьому документі відтворені ідеї, які отримали своє народження і розвиток у період Англійської революції, систематизовані й філософськи обґрунтовані в трактатах великого англійського філософа Дж. Локка, юридично розроблені найбільшим англійським юристом Блекстоуном. У сімнадцяти статтях Декларації проголошувалися «природжені» права людини і вказувалося, що основне завдання уряду – забезпечення прав громадянина [147, с. 61].

Дослідники не підбирають епітетів для того, щоб вказати роль та значення Французької декларації. Для того щоб зрозуміти, чим же є цей документ для утвердження концепції природних прав людини, треба проаналізувати всі сімнадцять статей Декларації прав людини і громадянина та виокремити їх природно-правове значення. Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що Декларація як базовий документ для розуміння природних прав стверджує, що

«люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах»; метою всякого політичного союзу є «забезпечення природних і невід'ємних прав людини»; «свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежене лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами» [168].

Сміливо можна проводити певні паралелі з Декларацією Незалежності США. Але текст Французької декларації прав людини і громадянина містить «крок уперед» у справі нормативного закріплення природних прав людини. Передовсім – це вільність та рівність у правах людей при народженні. По-друге, чіткий акцент на те, що метою всякого політичного союзу має бути забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Це більш ніж констатація факту наявності такого роду прав. Це – дороговказ для владних інституцій. І, насамкінець, - це перелік такого роду прав, якими є свобода, власність, безпека й опір пригнобленню.

Ідея природних невідчужуваних прав людини стала потужним чинником Великої французької революції, яка створила Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., положення якої актуальні й сьогодні. Ухваленню цього та інших подібних документів сприяло прагнення мислителів того часу швидше звільнитися від тиранії, побудувати державу на нових принципах. Не заперечуючи значення держави як такої, вони вважали шкідливим посилення урядової влади без крайньої необхідності [141, с. 40].

Цікавий погляд на сутність змін сприйняття прав людини і громадянина як наслідок Французької декларації вказує Н. С. Колесова, яка зазначає, що виявлення природи і сутності прав людини набуває особливого значення, оскільки мова йде про таку волелюбну країну, як Франція. Відомо, що періоди, які передували Великій французькій буржуазній революції (1789-1794), десятиліття знаменувалися створенням багатьох прогресивних політико-юридичних концепцій видатними мислителями Франції. Ці концепції, а також ідеї школи природного права лягли в основу великих документів Французької

революції. Французькі декларації прав людини і громадянина виходили з дуалізму прав людини, з їх поділу на початкові природні «права людини» й похідні від них «права громадянина». Суть цієї диференціації зводиться до того, що індивід як член громадянського суспільства володіє особистими правами/правами людини, а в якості члена політичної держави – правами громадянина. Права людини – це права, які виступають як його природжені якості, бо індивід не може існувати без певних соціальних домагань на задоволення своїх приватних потреб, низки особистих і майнових прав. Завдання державної влади полягає лише в огорожі цих прав від незаконних посягань [66, с. 1-2].

Підсумовуючи у цій частині, вкажемо, що роль та значення Декларації 1789 року важко переоцінити саме у контексті природних прав людини. Їх було не просто перераховано, їх забезпечення стало метою діяльності держави. Д. В. Ковінько акцентує увагу на тому, що французька Декларація прав людини і громадянина 1789 року, яка мала прогресивне значення, стала юридичним закріпленням перемоги французької революції, прапором боротьби проти феодально-абсолютистських порядків не тільки для Франції, але й для антифеодальних виступів у інших країнах, за повсюдне визнання і захист прав людини й громадянина, була націлена на втілення практичної реалізації ідей правової держави. Декларація прав людини і громадянина 1789 року виклала «природні, невідчужувані та священні права людини»: особиста свобода, власність, безпека і опір гнобленню; необмеженість сфери вияву свободи людини й обмеженість сфери дії державної влади; притягнення до кримінальної відповідальності лише на основі закону, презумпція невинуватості, свобода поглядів, думки, слова та преси, яка захищається «погрозою відповідальності за зловживання цією свободою» тощо [62].

Таким чином, роль Декларації незалежності США та Декларації прав людини і громадянина у справі поширення ідеї природних прав людини можна звести до такого:

- перелік природних прав людини розміщено у нормативному акті;

- чітка орієнтація на те, що природні права є не недосяжною мрією, а реальною справою, задля забезпечення якої і функціонує влада;
- природні права є невід'ємними, тобто держава на свій розсуд не може окремо взяту людину їх позбавити.

Висновки до розділу 1

1. Творче надбання Платона як одного із найяскравіших представників древньогрецької античної філософії має значний вплив на формування уявлень про природне право і природні права за рахунок того, що:

- по-перше, Платону належить значний обсяг напрацювань стосовно справедливості, явища, яке без всякого сумніву є складовою сприйняття ідеї природних прав. Оскільки справедливим є те, що всі люди рівні при народженні і що їм притаманні певні права, пов'язані із самим фактом їх появи на світ, незалежно від веління держави. «Добрі є справедливими та несправедливими бути не можуть» - такого роду Платонівське розуміння справедливості може бути використане при обґрунтуванні природних прав;

- по-друге, пояснення Платоном вищого блага суспільства, а саме у згоді та єдності всіх громадян, так, щоб у них були лише загальна радість і загальна печаль. Нам видається, що до певної міри вказане є дотичним до проблематики тлумачення природних прав, які є однаковими для всіх народжених осіб і є складовою загального вищого блага суспільства.

2. Аналіз творчого надбання Томи Аквінського дозволяє припустити, що він розглядає справедливість (до певної міри у продовження античних мислителів) як важливий чинник взаємин між людьми. Крім того, висуваючи ідею про природні якості людини, можемо припустити, що бажання настання щастя, як головної мети природної розумової якості людини, про що стверджує Тома Аквінський, перегукується із прагненням до щастя як

природно-правової компоненти людини. Відтак вказана позиція філософа-теолога має бути використана як підґрунтя для сучасних інтерпретацій природних прав людини.

3. Основна роль та значення Великої хартії вольностей 1215 року у справі поширення ідей природного права, природних прав людини полягала у тому, що:

- цей документ містив конкретні приписи, котрі можуть вважатись правами людини, що не залежать від держави, які остання мала забезпечувати та гарантувати;
- він спричинив подальші системні зміни, які відбувались як в Англії, так і в інших країнах Західної Європи, що поступово підвищувало правовий статус особи у взаєминах із державою, констатуючи при цьому, що не всі права «даровані» державою чи монархом;
- у його тексті містився прообраз принципів правової визначеності та належної правової процедури;
- ідеї верховенства права знаходять свої витoki в тому числі у Magna Charta 1215 року.

4. Ідея природного права, виокремлення та утвердження природних прав людини – процеси, що мали місце протягом античного періоду та середньовіччя, у подальшому логічно трансформувались у ще більш рельєфне та змістовне обґрунтування силами передовсім філософів та правників Нового часу. Як логічний наслідок уже цих процесів ми можемо констатувати необхідність аналізу процесів юридизації природно-правової матерії. Все це відбувалось передовсім за рахунок відображення концепції природних прав людини в конституційних текстах. Варто усвідомлювати, що такого роду закріплення природно-правової концепції у нормах позитивного права засвідчує наступне:

- по-перше, рівень розвитку правової свідомості та правової культури суспільства у тій державі, де відбулась юридизація природних прав людини;

- по-друге, рівень розвитку правової свідомості та правової культури окремих громадян – представників законодавчої (установчої) влади країни;
- по-третє, рівень можливої відповідальності держави за забезпечення гарантування) природних прав людини;
- по-четверте, конституціоналізація природних прав людини ставить їх на один рівень сприйняття з іншими правами, «природний» характер виникнення яких не доведено, тобто прав позитивного характеру, ініційованих (підтриманих, забезпечених) державою;
- по-п'яте, фактично цим завершується тривалий шлях інституціоналізації ідей природного права: від виникнення ідеї – через формування доктрини – до нормативного закріплення на рівні Основного закону держави.

5. Аналіз положень Декларації незалежності США з позицій природно-правового погляду дозволяє констатувати наступне:

- по-перше, це новітній документ, який в обґрунтуванні свого права на незалежне існування посилається на природне право та природні права («яке йому належить за законами природи і законами Бога природи»);
- по-друге, рівність всіх людей від народження, невід'ємний (невідбірний) характер прав, що отримуються у зв'язку із самим фактом народження (фактично природні права);
- життя, свобода і прагнення щастя - ось фактично перший сформульований на рівні офіційного юридичного документу перелік природних прав людини, визначений у Декларації незалежності США;
- народ формує уряд і має змогу змінити його;
- вільність, незалежність та справедливість як фонові чинники, на тлі яких отримувалась незалежність США від Великобританії.

6. Що дає підстави дійти висновку, що текст Французької декларації прав людини і громадянина містить «крок уперед» у справі нормативного закріплення природних прав людини? Відповіддю на це риторичне питання має бути:

- проголошення вільності і рівності в правах у людей при народженні;
- чіткий акцент на те, що метою всякого політичного союзу має бути забезпечення природних і невід'ємних прав людини;
- дороговказ для владних інституцій;
- перелік такого роду прав, якими є свобода, власність, безпека і опір пригнобленню.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

2.1. Ідеї природних прав людини на території України у XVI – XIX століттях

Україна завжди була і є частиною європейського простору. Сучасні пошуки свого місця у сім'ї європейських народів хоча й обумовлює, серед іншого, необхідність урахування правового досвіду інших європейських країн, але важливим видається також належне опрацювання та використання наукового надбання представників української наукової думки щодо становлення ідеї природного права, виокремлення й обґрунтування наявності природних прав. Таким чином, ключовим завданням даного параграфу дисертаційного дослідження є розуміння формування ідеї природних прав людини на території України у період XVI – XIX століть. Одночасно, важливим видається пошук аргументів щодо впливу та використання ідей природних прав у побудові конституційних текстів.

Основними причинами важливості вказаної наукової розвідки є те, що:

- по-перше, Україна географічно є частиною Європи, що зумовлює обґрунтованість знайомства з кращим зразками європейської правової дійсності, водночас, це стимулює пошуки історико-правових та теоретичних досліджень, у яких вітчизняні дослідники отримували й обґрунтовували нові знання про природні права людини;
- по-друге, багато в чому Україна є ментально частиною Європи, оскільки частина території нашої держави у певні періоди історії перебувала у складі інших держав і, попри значною мірою збереження самобутності українського народу, такого роду ситуація суттєво впливала на сприйняття права, у тому числі природного права;

- по-третє, наша історична спадщина має позитивні приклади мислителів, філософів, юристів, доробок яких є помітним не тільки для вузьких фахівців, котрі опікуються проблематикою природного права;
- по-четверте, Україна має наочні приклади конституційного правотворення, де наявними є зразки створення конституційних текстів у ті часи, коли навіть на теренах «старої Європи» такого роду прикладів було обмаль;
- по-п'яте, значний тягар тоталітарного минулого (передовсім у советський час) обумовлює необхідність по-новому проаналізувати та більш глибоко зануритися в історію вітчизняної філософської і політико-правової думки, окремі представники якої багато зробили для опанування природно-правової матерії.

Багато в чому ідеали природного права та наповнення природних прав базуються на тих напрацюваннях, що мали місце у минулі століття. У рамках попереднього розділу дисертації ми зупинялися на витоках природно-правової думки. Не є винятком із загальноєвропейського цивілізаційного процесу й Україна з її багатим історичним минулим. Це торкається і сприйняття природно-правової концепції.

Як слушно зазначає Н. О. Фальшина, «теорія природних прав, що становить фундамент прав і свобод людини й громадянина в сучасному суспільстві, постійно розвивається філософами, політологами, юристами. Всі вони намагаються знайти розумний баланс між свободою і соціальною справедливістю, свободою і державним регулюванням. Ці співвідношення стали ще більш складними в сучасну епоху, яка пов'язана з новими уявленнями про ідеальне суспільство та державу. Однак ніякі новації не в силах похитнути такі вічні цінності, як свобода, справедливість, моральність, культура» [147, с. 60-61].

Слід зацентувати увагу на тому, що сприйняття цитованим автором осердя природних прав, а саме – свободи, справедливості, моральності тощо, є додатковим свідченням, що ці явища є наскрізними як у горизонтальному

вимірі (у цивілізованих країнах Європи і світу), так і у вертикальному вимірі (закладення підвалин та розробка основних ідей у минулому й використання їх у сьогоденні).

Важливим є критичне осмислення концепцій попередніх століть, сприйняття та використання тих, які відповідають сучасній правовій культурі українського народу, рівневі його правосвідомості. Необхідно відокремити застарілі й неспроможні положення від принципів та висновків, що зберігають і сьогодні свою пізнавальну силу й актуальність. Вивчення концепцій мислителів попередніх епох надає можливості апелювати до авторитету минулого, спертися на вітчизняну інтелектуальну традицію, яка несе на собі відбиток як своєрідності власної історії, так і ознаки загальноцивілізаційних процесів. Дослідження вітчизняних джерел політико-правової думки кінця XVIII – початку XX ст. свідчить, що саме в той період ставилися найбільш актуальні проблеми у сфері прав особи, які піддавалися докладному науковому аналізу і теоретичному обґрунтуванню [39, с. 2].

Видається, що сказане повною мірою відповідає природно-правовим явищам та феноменам, котрі розроблялися у минулі часи. Насправді розробки і сприйняття природних прав людини реально базувалися на традиціях та уявленнях про природне походження права, що мали місце в українських реаліях у певні проміжки часу.

Історія багато в чому надає відповіді на питання сьогодення. З часу здобуття незалежності України активно опрацьовуються питання розбудови сильної, процвітаючої держави, де права і свободи людини визначали б спрямованість дій держави. Ми сприймаємо сьогодення як свого роду перехідний період. «Осмислення специфіки втілення концепції природного права в умовах перехідного періоду становить глибинну філософську сутність правового державобудування в країні. Концепція та породжуваний нею принцип взаємної відповідальності держави, суспільства і особи один перед одним сприяють узгодженню ідеї сильної міцної державності із принципами самоцінності, свободи й недоторканності особи» [95, с. 4].

С. П. Мороз у рамках свого дисертаційного дослідження, присвяченого ідеї прав людини в політико-правовій думці України (IX – початок XX століття), стверджує, що ним по-новому проаналізовано в історичному аспекті проблему ідеї свободи в політико-правовій думці України. Визначено, що її формування йшло по висхідній: пізнавши ідеї християнства з його принципом гуманізму, вона втілилася у вимогу релігійної свободи народу (у вигляді самостійної церкви), свободи релігійного сповідання людини. Водночас, ідея свободи набула політичного забарвлення і постала у вимозі релігійно-політичної свободи людини, яка можлива лише за умови незалежної держави, що не поступалася б іншим державам християнського світу (Київська Русь) [109, с. 4-5].

У свою чергу, О. М. Костенко, автор численних публікацій, присвячених юснатуралістичній концепції, зазначає, що при найближчому розгляді історії правознавства можна зробити висновок, що основне питання правознавства має бути сформульовано так: "Право - це витвір природи чи людей? А якщо того й іншого, то яка роль природи і яка роль людей у творенні права?". Саме це питання визначає всі інші питання, що постають у правознавстві: як вирішується воно, так вирішуються й усі інші [73, с. 72].

Варто вказати, що норми природного права характеризуються значною мірою стабільності, фундаментальності, справжньої природності. Тому, як зазначає Р. П. Луцький, норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх без винятку правоздатних суб'єктів і закликають дотримуватися закріплених у них приписів, тому що останні відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості. Ці вимоги категоричні у тому сенсі, що не залишають можливості для сумнівів і вагань. Вони гарантують індивідуальній правосвідомості вищу правоту, якщо її власник діятиме у правовому полі. Веління природно-правових імперативів далеко не завжди відповідають життєвим інтересам, кон'юнктурним розумінням соціальних суб'єктів, між якими постійно виникають загострення та суперечності. Наша дійсність найчастіше дуже важко знаходить спільні

точки дотику і пункти обопільної згоди між своїми потребами та вимогами вищої справедливості. На ґрунті цих розбіжностей виникають практичні й духовні колізії, що становлять зміст світової релігійно-етичної та теоретико-правової думки протягом ось уже двох з половиною тисячоліть [100, с. 39].

Зазначимо, що реально наша дійсність не просто знаходить спільні точки дотику між своїми потребами й вимогами вищої справедливості. Проте це не свідчить про вади ідеї природного права і справедливості та їх неактуальність у сьогоднішні часи. Радше варто говорити про необхідність сьогодні на всіх рівнях сприйняття правової дійсності намагатися відповідати високим ідеалам природного права.

Необхідно визнати, що роки совєтської влади, тобто період, який зайняв більшу частину ХХ століття, мало сприяли розвитку демократичних ідеалів у суспільстві. Більше того, державні інтереси брали гору над загальнолюдськими цінностями. По суті, система, що склалася, являла собою тоталітарну державу, яка категорично заперечувало саме існування будь-яких прав у окремо взятого індивіда, тим більше, якщо вони йшли врозріз з потребами та інтересами совєтської держави [109, с. 1]. Це теж варто враховувати при аналізі історичних періодів і їх екстраполяції на сьогоднішній день української реальності.

З метою якісного розкриття теоретичних та історико-правових особливостей ідеї природних прав людини на території України у XVI – XIX століттях вважаємо за доцільне зупинитися на аналізі творчого надбання українських мислителів, праці яких присвячені проблематиці природно-правових ідей. Варто зазначити, що історія українського права має значну кількість постатей, які в означений період XVI–XIX століть напрацювали чимало цікавих, змістовних та ґрунтовних досліджень, що стосуються і природно-правового погляду на регулювання суспільних відносин. Прикро те, що частина з них є маловідомою чи втраченою, а, у свою чергу, низка мислителів є невідомими чи незаслужено забутими. Вбачаємо своїм завданням акцентувати увагу на тих українських філософах, правознавцях, які своїми

напрацюваннями сприяли розширенню розуміння сутності природних прав людини.

Обираючи ті чи ті вітчизняні постаті з позицій необхідності аналізу їх напрацювань у царині природних прав людини, ми застосовували широкий підхід і, тим самим, керувалися, що цей дослідник:

- народився на території України чи етнічних українських земель;
- або здобував освіту в одному з українських навчальних закладів;
- або працював на території України.

Попри загалом незначну кількість досліджень, які присвячені юридичним аспектам природно-правової концепції, зосередимо увагу на поодиноких наукових розвідках, що охоплюють філософські виміри природного права та природних прав людини, які мали місце у дослідженнях українських мислителів XVIII–XIX століть. Приміром, О. В. Патлайчук, досліджуючи у рамках своєї дисертаційної роботи відродження ідеї природного права у філософії України XIX століття, зазначає, що нею доведено, що значеннєвою основою усіх уявлень про природне право (його ідеєю) є принцип протиставлення природного права позитивному, який включає у себе їхню ціннісну оцінку і пріоритет першого над другим; основними ціннісними складовими природного права можна визначити справедливість, рівність, свободу, гідність особистості, права людини, правове обмеження влади [120, с. 5].

У свою чергу, В. П. Культенко, досліджуючи природне право в контексті аналізу перехідних суспільств, подає огляд розвитку концепції природного права на теренах України з часів Київської Русі. Авторкою показано, що розвиток української філософсько-соціологічної та соціально-правової думки відбувався в контексті світових досягнень з питань права. Українську філософську думку відрізняла прихильність ідеалам гуманізму, антропоцентризму. Трагічний для державності розвиток суспільних подій не дозволив утілити теоретичні здобутки вітчизняних філософів у практичне життя українського суспільства [95, с. 2].

Н. В. Стецюк вказує, що розвиток політико-правових ідей та поглядів конституційного характеру в Україні було перервано внаслідок фактичної ліквідації автономії України і встановлення на українських землях режиму національного та соціального гноблення з боку Російської імперії і Польської держави. Своєрідним початком процесу відродження політико-правових ідей конституційного характеру на українських землях стала діяльність Кирило-Мефодієвського братства у Києві (1846-47) та Головної Руської Ради у Львові (1848). Від того часу конституційні ідеї в українській політичній і правовій думці пройшли декілька періодів розвитку, які є взаємозалежні між собою та тісно пов'язані з історією становлення національної державності українського народу [143, с. 7].

Тобто є можливість припустити, що складність ідентифікувати українських мислителів, науковий інтерес яких включав природне право, його сутність і природні права людини, пояснюється також вищенаведеними обставинами.

Початок викладання та наукового розроблення філософії права на Україні відноситься до XVIII ст. Українські філософи, правознавці, соціальні мислителі зробили вагомий внесок у дослідження загальної проблематики філософії права, аналіз агрокультурної реальності права та правових відносин. Визначальною для української філософії права була ідея гуманізації, що передбачає необхідність «олюднення» права, визнання прав людини, стану її духовного життя ядром філософії права [8, с. 22]. Такого роду бачення, передовсім у контексті «олюднення» права, засвідчує, що у XVIII столітті на українських землях відбувається творчий пошук визначення сутності природних прав людини. Це здійснюється паралельно з дослідженнями західноєвропейських мислителів, нерідко як розвиток їх ідей.

У русі за відродження природного права О. В. Патлайчук виділяє два основні напрямки – *раціоналістичний* і *релігійно-етичний*, залежні від особливостей вирішення питання про самостійність етичного начала. Представники раціоналістичного напрямку (П. Новгородцев,

Б. Кістяківський, В. Гессен, Є. Спекторський, Й. Покровський) згідно з раціоналістичними традиціями Нового часу знаходили причину автономності етичного начала в самому людському розумі, який являє собою, на їхню думку, незалежне від зовнішнього законодавства джерело моральних суджень. На думку учасників релігійно-етичного напрямку (Є. Трубецькой, М. Бердяєв, С. Булгаков, І. Михайловський), факт розходження добра і зла, істини і неправди ніяк не можна пов'язувати з людським розумом. Людина не є ні центром світобудови, ні ізольованою істотою, а частиною світового цілого, органічно пов'язаною з іншими частинами світобудови. Віра в моральний світопорядок, у невмираюче значення всякого морального зусилля ототожнювалася учасниками цього напрямку з релігією [120, с. 9].

Ми маємо враховувати ще один чинник – наукові напрацювання дослідників, які за тими чи тими обставинами вимушені бути залишити Україну. Це має бути проаналізовано та може бути віднесено до української філософсько-правової спадщини. «Життя, творчість і доля видатних представників української правової думки в еміграції, багато праць яких до цього часу залишаються маловідомими, є частиною української історії. Дослідження творчої спадщини емігрантських учених-правників – це не лише прояв поваги до минулих поколінь, не лише долучення до об'ємного масиву знань, створеного в еміграції, але й можлива відповідь на проблеми та виклики в державно-правовому розвитку сучасної України» [144, с. 198]. Насправді ми повинні бути активними поширювачами наукової спадщини українських мислителів загалом та тих із них, які присвятили свої наукові пошуки проблемам природного права, природних прав людини. Це наш обов'язок перед ними, перед собою наразі й перед прийдешніми поколіннями.

Виходячи з раніше вказаного, виокремимо певних українських дослідників XVI–XIX століть, зокрема, Станіслава Оріховського, Семена Десницького, Петра Лодія, Памфіла Юркевича, Михайла Драгоманова,

науковий доробок яких уміщував природно-правову проблематику і надбання яких важливо проаналізувати у контексті обраної теми дисертаційного дослідження.

У своїх працях український філософ, просвітитель, мислитель *Станіслав Станіславович Оріховський* (1513 – 1566 рр.) висловив ідеї, що стали здобутком європейського ренесансу. Як гуманіст і прихильник концепції природного права та договірної походження держави, причиною походження держави вважав волю індивіда і вроджений інстинкт до суспільного життя. Йому належать такі видатні праці, як «Напучення польському королю Сигізмунду Августу», «Хроніки», «Про природне право», «Про турецьку загрозу», де він висловлює свої погляди на проблематику природного права та природних прав.

Серед норм природного права гуманіст називає передусім такі: право власності, рівні можливості й справедливість, обов'язок дотримання договорів, право на життя, право на мир і злагоду в суспільстві, право на шлюб. «Душею» держави вважав справедливість, яка полягає у наданні кожному його природного права на спокій та свободу, на виконання свого призначення відповідно до істини і віри. Досліджуючи проблему свободи особи, доводив, що свобода є найвищою цінністю людського життя і впливає з природного права. Вважав, що особистість може реалізувати свою людську сутність лише завдяки свободі [29, с. 544].

При аналізі одного з основних творів С. Оріховського «Напучення Королеві Польському Сигізмунду Августу» [38, с. 793-794] бачимо, що мислитель убачав природні підстави для набуття влади. Цими підставами є прагнення до правди й справедливості. Але, на його думку, і цього недостатньо, повинна бути інтелектуальна складова. «Треба, щоб прагнула вона до науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою. Так само й природні здібності, хоч би якими були високими, але якщо людина знехтує наукою, нічого не зробить гідного похвали» [38]. Тобто, на думку філософа,

не кожна людина може бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості.

Цікавим є погляд С. Оріховського до проблематики співвідношення закону та Верховного Правителя. «А тепер поясню тобі, що таке закон. Він, як я вже показував, сам є правителем вільної держави, але мовчазним, сліпим і глухим. Згідно з ним обирається одна людина, яку ми називаємо королем. Він – вуста, очі й вуха закону. Якби закон сам міг вислуховувати, вести бесіду, ніхто не обирав би короля, бо закон сам навчає, що треба робити. А оскільки закон цього робити не може, то вибирає собі посередника – короля. Коли ж якийсь Требоніан або один з римських рабів, наприклад Ульпіан, підлещуючись до тебе, скаже, що ти наймогутніший у своїй державі, не погоджуйся. Скажи, що у твоїй батьківщині править не людина, а закон. Отже, якщо тебе запитують: хто ти? – відповідай побожно й правдиво так: я король – вуста, очі й вуха закону, а точніше, інтерпретатор закону, який присягнувся віру в королівстві зміцнювати і нічого іншого не робити, як тільки те, що закон велить» [38, с. 802]. Тут ми бачимо чітку орієнтацію мислителя на те, що у державі має правити закон, а не людина. Але оскільки закони приймають тяж люди, то Закон, у розумінні Станіслава Оріховського, – це природний закон. Закон, до створення якого людина не має стосунку, або закон, створений людиною, проте який базується на принципах природного права.

С. Оріховський зосереджений на ще одному складнику природних прав – справедливості. Мислитель у своєму творі зазначає, що «про цю чесноту мусиш добре дбати, якщо хочеш у країні зажити слави найсправедливішого. Та коли ти і мудрістю, і справедливістю будеш лише рівний мені, тоді в чому відмінність між тобою і мною, тобто між королем і підданим? Ані в чому, гадаю. Тому, якщо вже хочеш чимось виділитися, дбай про ці чесноти. Шануй справедливість і саму її ретельно зрощуй, але не тим нікчемним способом, про який адвокати-крутії говорять, а лише єдиним королівським: коли за чесноти нагороджують, а за злочин справедливо карають. Якщо, наприклад, люди збираються на сейм задля якогось блага, ти мусиш дбати, аби благо підтримати

в державі міцно й нагородами та посадами до нього заохочувати. А тим найвищим і найостаннішим з усіх благ є благо жити у твоїй державі, за твоїм правом і волею, у згоді з законом і природою. Це кінцева мета, й до неї повинен спрямовувати державу, якщо хочеш зробити Польський сейм не тривалим, але щасливим [38, с. 815]. Можна виділити такі природно-правові напрацювання мислителя:

- 1) за чесноти нагороджують, а за злочин справедливо карають – один із принципів справедливості;
- 2) не тривалий, але щасливий Польський сейм.

Пригадується текст Декларації незалежності США, де мова йшла про прагнення до щастя. Український філософ С. Оріховський жив та творив більш як за двісті років до проголошення Декларації незалежності США.

Український просвітитель, професор права *Семен Юхимович Десницький* (1740 – 1789 рр.) творчо розвив погляди Г. Гроція на природне право, виступав за обмеження самодержавства, за правовий захист людини. Він був автором таких творів, як «Слово про прямий та найближчий спосіб до навчання юриспруденції», «Уявлення про заснування законодавчої, судової і каральної влади», «Юридичні роздуми про різні поняття, які мають народи щодо володіння майном у різних станах спільного життя».

Відомо, що С. Десницький тривалий період перебував на навчанні за кордоном, зокрема у Шотландії. Відтак, природним виглядає, як стверджує В. Небрат, те, що значний вплив на формування методологічних підходів С. Десницького до аналізу суспільної еволюції економіко-правових відносин мала філософія Дж.Локка, погляди якого були поширеними в англійських і шотландських університетах протягом XVIII століття. Концепція природного права Дж.Локка передбачала пояснення суспільних явищ на основі принципу причинності та об'єктивної обумовленості. Отримані у роки навчання в університеті знання, спостереження за економічним і соціально-політичним розвитком в умовах розгортання промислового перевороту, знайомство з політико-правовими ідеями просвітництва мали вирішальний вплив на

формування наукового світогляду та громадянської позиції молодого вченого [111, с. 108].

Таким чином, зрозуміло, чому Семен Десницький так цікавився природно-правовою концепцією і запропонував своє бачення природного права та природних прав людини.

Держава, на думку мислителя, виникла з первісного стану на ґрунті суспільного договору. Він глибоко дослідив різні типи держав, у т. ч. російську абсолютну монархію. Десницький подав до Комісії для створення проєкту нового Уложення пропозиції щодо реформування влади з метою кращого захисту прав людини й громадянина. Слідом за С. Оріховським він одним з перших в українській і російській політико-правовій думці обґрунтував ідею поділу влади, відмінну від поглядів Джона Локка, Шарля Монтеск'є та інших західних мислителів: законодавчу владу в Десницького здійснює монарх разом із сенатом у кількості 600 – 800 багатих людей, обраних на 5 років; виконавчу – очолює монарх; судову та каральну – сенат і суди [161, Т.2, с. 165].

Учений поділяв права людини у галузі «природної юриспруденції» на: 1) права природні, «які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності і власності»; 2) права набуті, що «виникають у суспільстві від різного стану і звання людей» у сферах влади «законодавчої, судительної і каральної»; 3) права, що «виникають від різних і взаємних справ між обивателями»: «власність, право дозволене, спадкоємство, застава, особливі та інші персональні привілеї, контракт і подібне контрактів право»; 4) права, «що належать до благоустрою і добробуту, зручного утримання і безпеки обивателів..., до запобігання внутрішнім заворушенням і до захисту від ворожих нападів» [8, с. 56].

З учення про природне право Десницький узяв тільки положення про «природні», «натуральні», невід'ємні права людини, тобто саме те, що відкидалося прихильниками доктрини природного права в реакційному трактуванні [29, с. 204].

С. Десницький виокремлював природні права, які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності й власності. Звертаючись до першоджерела, а саме - до «Слова про прямий та найближчий спосіб до навчання юриспруденції» авторства Семена Десницького, ми можемо підтвердити, що, дійсно, автор вкладає у поняття природних прав ті, які дозволяють людині захищати своє тіло, ім'я тощо. Цікаво, що дослідник включає ці питання у загальний навчальний курс природної юриспруденції.

Український філософ, юрист, просвітитель *Петро Дмитрович Лодій* (1764-1829 рр.) є автором творів, які не тільки у своїй назві, але і за своєю суттю відносяться до тих, що присвячені природно-правовій проблематиці. Мова, зокрема, йде про «Природне право народів», «Загальнодержавне природне право», «Теорія загальних прав, яка містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право».

Світогляд П. Д. Лодія і безпосередньо його філософські погляди формуються в культурно-освітньому середовищі Львівського, а згодом Краківського та Петербурзького вищих навчальних закладів. Відповідно до цього, можна запропонувати таку періодизацію творчої діяльності П. Лодія: львівський період (1787-1802), краківський (1802-1803) та петербурзький (1803-1829). Для дослідження особливо визначальним є перший з них. Саме тоді, незважаючи на перешкоди та утиски, мислитель розгорнув в університеті активну педагогічну та наукову діяльність: читав чотири різні за змістом курси, підготував рукописні підручники, переклав з латинської на тогочасну українську мову підручник німецького філософа Христіана Баумейстера «Настанови моральної філософії», в якому пропагувалися ідеї, що заперечували втручання потойбічних сил у явища природи та суспільного життя, апелювали до розуму людини [75, с. 8].

Аналіз праці П. Лодія «Теорія загальних прав, яка містить у собі філософське вчення про природне загальне державне право» засвідчує необхідність виокремлення таких важливих елементів концепту природних прав і його взаємодії з ідеями конституціоналізму. По-перше, мислитель чітко

позиціонує відмінності природних та позитивних законів: «[я]к і у всякому суспільстві, так і в Державі мають існувати закони, права та відповідні їм обов'язки, які необхідно виводити із мети Держави та Державних велінь ... Якщо ці закони витікають із сутності Держави і одним розумом усвідомлюються, то носять назву природних; якщо ж витікають від волі Верховного Правителя, то будуть позитивними» [8, с. 94].

Визначене усвідомлення розумом людини природних прав засвідчує чітке позиціонування дослідника стосовно наявності та пріоритетності таких прав. Адже те, що людина розуміє, – те і є реальним регулятором суспільних відносин. Натомість те, що витікає від волі правлячого класу, – позитивне право, воно є до певної міри менш природним, більш штучним, мінливим та, як наслідок, другорядним порівняно з природним.

По-друге, із співвідношення «загального благоденства з приватним» П. Лодій виводить другий основний закон, за яким «кожен громадянин цілковито повинен надавати перевагу загальному благоденству народу у порівнянні з приватним своїм благоденством... Проте благоденство та благо загальне повинні бути істинними» [8, с. 101].

Розмірковування Петра Лодія з приводу загального та приватного блага мають деяку критичну оцінку сучасників з приводу належності даної тези мислителя XVIII-XIX століть до пріоритетів громадянського суспільства й ідей прав людини, однак, видається, що такого роду бачення автора (громадянин цілковито повинен надавати перевагу загальному благоденству народу порівняно з приватним своїм благоденством) перекликається з античними поглядами на природні права як шлях до загального блага, а також з ідеями просвітників Нового часу щодо організації політичної влади та суспільного договору, тобто є свідченням прихильного ставлення П. Лодія й обстоювання ним ідей природного права, природних прав людини. Вбачається, що дослідник обстоював природно обумовлене право людей жити в умовах загального благоденства. А цей стан більш вірогідно досягається саме за рахунок пріоритетності загального над приватним.

Випускник Київської духовної академії, завідувач кафедри та декан історико-філософського факультету Московського університету *Памфіл Данилович Юркевич* (1826 – 1874 рр.) є автором низки важливих філософських, теоретико-методологічних та правових творів, зокрема: «Філософія права», «Ідея», «Філософські твори», «Серце та його значення у духовному житті людини по вченню слова Божого».

С. Ярмусь, автор ґрунтовного діаспорного дослідження творчості П. Юркевича, констатує, що «цієї великої людини не знає не тільки зовнішній світ; Юркевича знає мало хто і з-посеред українців. Ім'я Юркевича, щоправда, згадується в енциклопедіях, і там його визнають філософом, але його праця майже невідома, – відомі були тільки деякі назви його творів [163, с. 9]. На жаль, в Україні, дійсно, за советських часів не приділяли належної уваги творчості нашого видатного земляка, ситуація дещо змінюється, оскільки українські вчені все більше звертають увагу на ідеї провідних українських науковців минулого та їх творчий доробок.

Памфіл Юркевич розглядав проблеми філософського осягнення держави і права, національного духу і моралі, соціальної структури суспільства та ідеї прав людини, питання юридичної освіти. Розкрив сутність низки важливих категорій філософії права, таких, як «справедливість», «осудність», «кара», «моральна сила держави» та ін. Визначив взаємозв'язки у дихотомічних поняттях «право і користь», «право і свобода», «право і справедливість», «право і неправда», «суб'єкт осудності та осудні вчинки». Упровадив метод порівняльного правознавства, показав логічну позицію історії філософії права та філософії права серед юридичних наук, окреслив їх предметне поле [161, Т.6, с. 191-492].

Юркевич надавав перевагу природно-правовій теорії права. На його погляд, природне право є виявом того, що лежить у людській природі. А кожне позитивне право, встановлене авторитетом чи звичаєм, повинно бути втіленням природного права. Отже, теорія природного права має в собі всі ті обов'язкові відношення людини, невиконання яких стає злом [29, с. 1103].

Зазначимо, що, відповідно до позиції П. Юркевича, кожне позитивне право, встановлене авторитетом чи звичаєм, повинно бути втіленням природного права. А відтак, продовжуючи цю думку, позитивне право, яке не відповідає ідеалам природного права, фактично є нечинним і не повинно породжувати правових наслідків. Це веде до розуміння його поглядів на природні права.

При аналізі творчого надбання Памфіла Юркевича у контексті дослідження природних прав людини можна виділити його розуміння природності створення держави. Так, в «Історії філософії права» мислитель стверджує, що «специфіка грецького погляду на сутність держави, на відміну від погляду східних народів, полягає в тому, що греки мали під державою порядок не зовнішній, даний випадково і виражений як гноблення релігії чи державного авторитету, а такий, що є результатом культури. Держава створюється особистими силами громадян для вдосконалення життя» [162, с.77]. Слід акцентувати, що фактично мова йде про те, що держава створюється природним шляхом для якісної мети – вдосконалення життя.

Коментуючи творчість Гуго Гроція, Памфіл Юркевич зазначає, що «Завдання держави – лише формулювати право у сенсі загальнолюдському, так, аби воно було джерелом порядку; але створення права, як і створення благ людини, має належати живій силі, духу. Держава, дотримуючись загальнолюдської ідеї права, повинна внести у суспільство зовнішній порядок» [162, с. 79]. Створення права, створення благ людини – це належить живій силі, духу. Це не належить державі, яка, формально кажучи, лише формулює загальні засади порядку.

На наш погляд, у творчості Памфіла Юркевича присутня певного роду наступність та послідовність стосовно природно-правової компоненти у контексті надбання Петра Лодія. Юркевич вважає, що рід, плем'я є, так би мовити, «спершу», ніж індивід. Історія людського роду починається історією колективу, і людина довго не вміє та не хоче виділяти себе із загалу. Моральність людини є моральність племені, знання людини – авторитет старших; почуття людини – радість і жаль – є почуттями не за себе, а за щастя

і нещастя племені та роду; людина оцінює себе згідно з тим, як вона оцінює ціле, ніби досконалість і хиби племені безпосередньо належать індивідууму. Загальне добро є метою первісної людини, і вона лише значно пізніше виділяє свою користь із користі цілого [156]. Важливо пам'ятати, що початково ідею пріоритету загального благоденства сформулював саме Петро Лодій.

Видатний громадсько-політичний діяч, мислитель, випускник Київського університету *Михайло Петрович Драгоманов* (1841 – 1895 рр.) є автором низки ґрунтовних творів із політико-правової проблематики, зокрема: «Збірка політичних творів», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Проект Статуту Української спілки «Вільний Союз» та ін.

Драгоманов був людиною енциклопедичних знань, інтелектуалом у широкому сенсі цього слова, до кола його інтересів входили як права людини, так і конституціоналізм, федералізм, політична й національна свобода, місцеве самоврядування, політична боротьба, історія політичної думки. У його поглядах поєдналися соціалістичні та ліберальні ідеї, які передбачали формування федеративної соціалістичної республіки й конституційно-правові перетворення, спрямовані на ліквідацію абсолютизму і залишків російської феодально-кріпосної системи, встановлення політичної свободи. Політичну свободу Драгоманов розумів і як наділення усіх громадян політичними правами та свободами, передусім правом участі в управлінні державою, свободою слова, друку, зборів, недоторканності особи, і як запровадження місцевого самоврядування, здатного реалізувати рівноправність усіх народів, свободу національно-культурного розвитку. Він виходив з розуміння особи як вищої цінності, розглядав конституціоналізм через інтерес особи та суспільства, не протиставляв права особи і права нації, а вважав їх вагомими інститутами різного порядку, розквіт яких можливий лише за умови політичної свободи [161, Т. 2, с. 301].

Важливим чинником, на який варто звернути увагу, є драгоманівське розуміння особи як вищої цінності, що, треба думати, засвідчує пріоритет людини у взаєминах із державою, а відтак, урахування цінності людини, які

має бути враховано у діях держави. Крім того, сприйняття М. П. Драгомановим конституціоналізму крізь призму інтересів людини і суспільства засвідчує природно-правовий сенс його розуміння Основного Закону держави.

При аналізі його праці «Проект Статуту Української спілки «Вільний Союз» звертають на себе увагу положення, які можна тлумачити як природно-правові за своєю сутністю. На думку автора, «зібрання політико-соціальних вимог, які поділяються вже певним числом індивідуумів» було викладено у формі проекту статуту Вільної Спілки. «Головні ідеї такого товариства повністю відповідають переказам українського населення і навіть у більш темні часи прагнули проявитися в організованому вигляді, наприклад, у товаристві Об'єднаних Слов'ян 1824-1825 рр. і в гуртку друзів Шевченка, відомого під іменем Кирило-Мефодіївського Братства в 40-ві роки» [38 с. 899]. Вбачається, що Михайло Драгоманов був прихильником волі, свободи як суспільних та індивідуальних характеристик, що і було покладено в основу назви української спілки, наслідуючи та розвиваючи ідеї попередників. До певної міри це засвідчує еволюційний характер його реформаторських праць.

Цікавими, з погляду розвитку української конституційної думки щодо природних прав є інтерпретація М. Драгомановим політичної свободи, сутності й оформлення переліку прав людини і громадянина.

До прав людини і громадянина М. Драгоманов відносить:

- а) недоторканність тіла для принизливих покарань і смертної кари;
- б) недоторканність особи і житла для поліції без судової постанови;
- в) недоторканність приватних листів і телеграм;
- г) свобода вибору місця проживання і занять;
- д) недоторканність національності (мови) у приватному і публічному житті;
- е) свобода совісті (віри або безвір'я) та будь-якого публічного богослужіння і обрядів, що не суперечать громадській моралі;
- є) свобода слова, друку, театрів і навчання;

ж) свобода зборів, петицій і заяв зовнішніми знаками (малюнками, прапорами, процесіями та ін.) без порушення зовнішнього порядку і безпеки у населених місцях;

з) свобода товариств і об'єднань;

и) право опору незаконним діям урядовців;

і) рівність усіх у громадянських правах і обов'язках.

Примітка І. Права людини і громадянина не можуть бути ні відмінені, ні обмежені жодною постановою чи законом, за винятком обмежень, що встановлюються в законодавчому порядку на час зовнішньої війни. Але і в такому випадку жодна особа, що не належить до армії і флоту, не може бути судима військовим судом [38, с. 901-902].

Як вбачається, Михайло Драгоманов був прибічником наявності природних прав та необхідності поваги до них з боку держави. Серед вказаного переліку ми чітко бачимо елементи концепту природних прав, зокрема, право на життя, рівність, гідність, свободу. Важливою також є примітка до даної статті, адже той факт, що права людини і громадянина не можуть бути ні відмінені, ні обмежені жодною постановою чи законом (за певними вагомими виключеннями), засвідчує їх природно-правовий характер.

При аналізі вищеназваної праці варто звернути увагу на запропоновані М. Драгомановим зразки кращої організації державної влади, основних законів держави, врегулювання взаємовідносин держави і людини. «Розглядаючи політичну історію Швейцарії, Нідерландів, Шотландії й Англії та Сполучених Штатів Америки – країн, які й досі залишилися зразками політично вільних держав на земній кулі, ми бачимо, що в них політичні революції спрямувались перш за все проти непов'язаної з місцевим населенням бюрократії, розвиток якої ці революції встигли призупинити на самому початку, так само як і зберегти самоврядування корпоративне, громадське і земське. В рамках цього самоврядування встигли в цих країнах розвинути права людини і громадянина, які врешті були систематизовані в конституціях різних штатів північноамериканської союзної республіки (починаючи з Віргінії, 1 червня

1776 р.), з яких ідея цих прав перенесена була у законодавство Франції та інших країн Європи» [38, с. 948].

Тобто, за зразки беруться саме ті країни, які мають позитивні приклади закріплення природних прав у текстах конституцій. Вбачається, що можна констатувати не тільки сприйняття ідей природних прав людини М. Драгомановим, але його розуміння можливості їх розміщення у текстах Основних Законів країн.

На завершення вкажемо, що кожен із проаналізованих українських мислителів періоду XVI-XIX століть (Станіслав Оріховський, Семен Десницький, Петро Лодій, Памфіл Юркевич, Михайло Драгоманов) зробив свій внесок у формування теорії природного права та природних прав людини. Будучи філософами, правниками, громадсько-політичними діячами, вони у своїй діяльності переслідували різні цілі, проте об'єднує їх одне - намагання показати значущість природних прав людини, їх пріоритет перед правами позитивними, стремління забезпечити повагу до природних прав людини і до самої людини з боку держави.

2.2. Розвиток конституціоналізму в Україні XX століття та природні права людини

Дослідивши розвиток ідеї природних прав видатними представниками української філософсько-правової думки протягом XVI – XIX століть та їх доробок у вказаній проблематиці, видається логічним продовжити дослідження генезису концепту природних прав в Україні у період наприкінці XIX – протягом XX століття. Століття, яке було вкрай непростим як для України, її народу та окремо взятих громадян, так і для юридичної науки та правників-науковців.

Виокремимо лише деякі ключові обставини, що свідчать про актуальність дослідження розвитку ідеї природних прав та конституціоналізму в Україні XX століття:

- по-перше, це численні війни та збройні конфлікти, які або відбувалися на теренах нашої держави, або в яких безпосередню участь брали наші громадяни, що стимулювало розвиток різних ідей, у тому числі природно-правових;

- по-друге, той факт, що протягом XX століття українські землі перебували у складі різних країн (Австро-Угорська та Російська імперії, Радянський Союз, Польща, Румунія, Угорщина, Чехія тощо), а саме – дотичність до різних правових систем і наукових шкіл, як наслідок, різноманітні погляди вітчизняних дослідників на проблеми природного права та природних прав людини;

- по-третє, це «конституційне забарвлення» природних прав людини, що мало місце протягом століття у сприйнятті та нормативно-правовому закріпленні прав людини, які виникають у неї з народженням та не залежать від волі держави;

- по-четверте, тривала боротьба за незалежність нашої держави, що мала місце впродовж XX століття, містила у собі героїчні та трагічні моменти і, як наслідок, призвела до здобуття самостійності та незалежності у 1991 році. Це актуалізувало проблематику прав і свобод людини, зокрема природних прав людини.

Завершення XIX століття та початок XX століття були вкрай насиченими подіями політико-правового характеру, які тією чи тією мірою стосувалися українських земель і впливали на праводержавотворчі процеси в Україні та спрямованість наукової діяльності правників і філософів у контексті природно-правової проблематики. У сучасній літературі при аналізі доробку видатних українських учених констатуються *притаманні розвитку вітчизняної юридичної науки закономірності й тенденції*.

Так, важливою особливістю розвитку правової думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. був потяг до теоретичних та філософських проблем права, наукове обґрунтування правової держави, прав і свобод особи й громадянина, конституціоналізму, етичних основ права. У цих теоріях українські правознавці творчо використовували гуманістичні здобутки соціальної науки, положення, сформульовані видатними представниками світової та вітчизняної думки. На відміну від деяких західноєвропейських, особливо німецьких авторів, у яких положення про правову державу мали певну апологетичну спрямованість, для більшості українських правознавців був характерним критичний виважений підхід, урахування практики реалізації ідеалів правової держави у країнах Західної Європи. Вони не обмежувалися простими запозиченнями поглядів західноєвропейських учених, а прагнули внести у свої наукові концепції нове, самобутнє, характерне для української дійсності [8, с. 13].

Українські вчені-правознавці заклали основи етико-морального розуміння держави і права, розвинули низку демократичних гуманістичних ідей та концепцій, спрямованих на «олюднення» держави і права, формування принципу верховенства права, зв'язаності держави правом. Право ними розглядалося як своєрідна складова духовної культури народу. Ці ідеї сприяли розвитку демократичної правової свідомості інтелігенції, студентської молоді, слугували теоретичною базою розвитку конституціоналізму. В цій частині вважаємо за доцільне виокремити три важливих обставини:

- вітчизняні мислителі розвинули низку демократичних гуманістичних ідей і концепцій, спрямованих на «олюднення» держави та права, що, на наше переконання, засвідчило людиноцентристські потяги і дотичність до усвідомлення природного права та тяжіння до закріплення природних прав людини;

- українські дослідники приділяли увагу проблематиці конституціоналізму;

- пошук власного ідентифікуючого шляху до реалізації ідей правової держави, який би базувався на здобутках західноєвропейських традицій, водночас враховував би національний аспект сприйняття права та правової реальності.

З метою якісного розкриття проблематики розвитку природних прав людини та конституціоналізму в Україні наприкінці ХІХ – протягом ХХ століть вважаємо за доцільне зупинитися на висвітленні таких питань:

- визначити базові чинники сприйняття конституціоналізму в розрізі природних прав людини;
- провести аналіз наявного у літературі критичного ставлення до природних прав людини;
- дослідити науковий доробок вітчизняних науковців, праці яких присвячено природним правам людини.

Для розуміння генезису концепту природних прав важливим є спочатку виокремити *базові чинники сприйняття конституціоналізму в розрізі природних прав людини*. Як зазначалося раніше, природні права стали надбанням людства не автоматично, це було еволюційним процесом, що включав у себе виокремлення та визнання природного права як явища, праці мислителів Давніх Греції і Риму, філософів та юристів Середньовіччя й Нового часу, визнання перших «паростків» природних прав у нормативно-правових актах. Важко перебільшити роль та значення закріплення природних прав на рівні Конституцій – Основних Законів держави. Уперше це відбулося у Сполучених Штатах Америки – спочатку на рівні Декларації незалежності США, пізніше – на рівні Конституції даної держави. Іншими словами, конституційне закріплення природних прав людини – це свого роду «правова вершина» їх унормування.

Поняття «конституціоналізм» достатньо складне. Воно має багато визначень і аспектів, які по-різному інтерпретуються різними правовими

науковими школами. Найпростішим визначенням може бути установлення засадничого порядку речей у державі, елемент суспільного договору.

Стенфордська філософська енциклопедія так визначає конституціоналізм: «Ідея, що часто асоціюється з політичними теоріями Джона Локка та засновниками американської республіки, коли уряд може і повинен бути обмежений в його правах, та коли його влада та легітимність залежать від того, як він зважає на ці обмеження» [191].

Українська юридична енциклопедія фактично не обмежується одним визначенням, а розглядає конституціоналізм і як суспільно-політичний режим, і як правову (конституційну) ідеологію. Як суспільно-політичний режим, конституціоналізм проявляється через функціональний механізм держави та її інститутів, а також взаємовідносини людини і держави, що виникають у процесі реалізації норм конституції та інших джерел конституційного права. Як правова (конституційна) ідеологія, конституціоналізм проявляється через відображення і прогноз розвитку відповідної нормотворчості та нормозастосування, формулювання і дослідження якої пов'язане із застосуванням наук, інструментарію юридичної науки [161, с. 289].

Конституціоналізм сприймається саме через реальний суспільно-політичний режим, за якого функціонують держава та її інститути, взаємні стосунки людини і держави. Таким чином, сприйняття та функціонування будь-якого суспільно-політичного режиму залежить від внутрішньої компоненти, яка має своє походження у концепті природного права і природних прав. Взаємні стосунки людини й держави за умови природно-правового погляду на життя формуються з урахуванням усвідомлення сутності та походження природних прав. Вони не залежать від держави, натомість держава має їх поважати, сприяти їх реалізації й певною мірою гарантувати.

Цікаву думку висловлює О. М. Костенко, пропонуючи авторське бачення походження конституцій та поточних законів. Він зазначає, що «істинним законодавством є те, в якому виявляються закони "універсальної конституції"

природи, спільні і для фізичної, і для біологічної, і для соціальної форм розвитку природи. Це означає, що, будучи проявом вищої форми розвитку природи, законодавство не є тотожним законам фізики і біології, але воно має вміщувати їх у собі, як вища форма розвитку природи вміщує в собі нижчі форми (за принципом "матрьошки"). Тоді воно може вважатися таким, що узгоджується із законами природного права. Образно кажучи, і Кодекс Наполеона, і Конституція США, і Кримінальний кодекс України мають функціонувати як вища (соціальна) форма, що виникає з нижчих форм – фізичних законів, відкритих Ньютоном, і біологічних законів, відкритих Дарвіним» [72, с. 78].

Погоджуючись із загальним підходом, що законодавство має носити природний характер, але слід зауважити, що ідея вищості чинного законодавства (Кодекс Наполеона, і Конституція США, і Кримінальний кодекс України тощо), порівняно з фізичними законами (відкриття Ньютона чи Дарвіна), є спірною. По-перше, видається, що автор не враховує природних прав людини як зовнішніх проявів природного права. По-друге, закони природи базуються на тій самій природності походження, що і природні права та природність права як такого, тобто вони не можуть бути нижчою формою, порівняно із законами позитивними (людськими). Більше того, відкриття природних явищ Ньютоном чи Дарвіном (як й інші фундаментальні досягнення природничих наук, які відкрили людству розуміння певних природних феноменів) можна лише порівняти з усвідомленням розуміння природних прав, але важко поставити в один ряд із витвором людини (закон чи конституція), які суб'єктивні, змінні, можуть бути нечинними чи свавільними.

Конституціоналізм – багатоаспектне явище державно-правового та суспільно-політичного життя, що на різних етапах розвитку конституційної державності набувало різних форм і наповнювалося різним змістом. Це зумовлено, зокрема, формулюванням конституційних ідей та принципів, становленням конституційних традицій і створенням наукових

конституційних положень та доктрин, конституційних проєктів, прийняттям конституцій і внесенням до них змін. На всіх ключових етапах свого розвитку український конституціоналізм характеризувався сприйняттям політико-правових учень минулого й кращих досягнень світової конституційно-правової думки. Проте для нього завжди був властивий відносно самостійний характер і різноманітність закріплення конституцій та інших конституційних актів у формі договорів, універсалів тощо. Відтак, можна дати найзагальнішу характеристику конституціоналізму як історичного поняття, виокремивши особливості його виникнення, становлення й розвитку в процесі державотворення [22, с. 3].

Такого роду бачення засвідчує стадійність конституціоналізму, його залежність від зовнішніх та внутрішніх чинників, форми держави, рівня розвитку правової культури й правової свідомості. І, що важливо, вказане засвідчує методологічний та історичний зв'язки українського конституціоналізму з кращими аналогами країн Західної Європи.

Український конституціоналізм, попри унікальний характер його формування й функціонування у різних історичних періодах, має тісний зв'язок з конституціоналізмом європейським. А він, у свою чергу, базується на спадщині римського права. Як справедливо зазначає Г. В. Задорожня, «римське право не виробило єдиного зразка конституції, оскільки конституціями у Римській державі називалися практично всі правові акти, які приймалися імператорами. Проте ми маємо завдячувати римському праву за появу терміну «конституція» і за вироблення теоретичного підґрунтя існування такого правового акту, який має найвищу юридичну силу порівняно з іншими правовими актами, прийнятими в державі» [53, с. 66].

Розвиваючи ці думки, Н. В. Стецюк констатує той факт, що конституційні ідеї у класичному розумінні фактично присутні в українській політичній та правовій думці, починаючи з середини XIX ст. У період 1917-1920-х років український конституціоналізм до певної міри виявився реалізованим у практиці створення і функціонування Української Народної Республіки та

Західно-Української Народної Республіки. Згодом конституційні ідеї практично повсякчасно були невід'ємною складовою частиною національної політичної і правової думки. Саме вони склали теоретичне підґрунтя тих здобутків у практиці українського конституціоналізму, які мали місце в 90-і роки ХХ-го ст. з отриманням Україною державної незалежності [143, с. 1]. Погоджуючись з постановкою питання, слід зауважити, що українська конституційно-правова спадщина містить ґрунтовні доробки й більш ранніх періодів, ніж середина ХІХ століття. Наведені приклади у рамках попереднього підрозділу підтверджують дану тезу.

Таким чином, можемо сформулювати базові чинники конституціоналізму в розвитку ідей природного права та природних прав людини:

- прояв природних прав у конституційних текстах як обмежувач держави, що засвідчує їх важливість для суспільства;
- кумулятивний ефект природних прав, вплив через Конституцію на законодавство;
- розуміння суддівською гілкою влади важливості природних прав при вирішенні юридичних спорів;
- природно-правова парадигма визначає зміст та спрямованість дій держави, формує уявлення як законодавців, так і правозастосовувачів про те, що природні права – це не лише теоретико-методологічна конструкція, а реалії сьогодення, які мають належним чином ураховуватися у практичній діяльності.

Вбачається, що хоча існує багато визначень конституціоналізму, але вони виводять різні аспекти цього багатогранного явища. Це і певний збір правил – конституція, й встановлення державної влади для поєднаних спільним інтересом суб'єктів, які виявили бажання і хочуть скористатися правом утворити механізм спільного співіснування для досягнення індивідуальних та загальної мети – щасливого життя. Це певний набір інструментів, який дозволяє відрізнити «правильний» механізм від неправильного; тобто державний устрій, що відповідає природному праву, від такого механізму,

який є штучним, протиправним, деспотичним щодо людей, які є учасниками суспільного договору з утворення цього механізму.

На нашу думку, природне право проявляє себе у конституціоналізмі, а природні права створюють базу для легітимності державного механізму.

На думку дисертанта, під конституціоналізмом з природно-правового погляду варто розуміти політико-правову категорію, яка відображає роль та значення Основного Закону держави в упорядкуванні суспільно-державного устрою, за якого панують ідеали верховенства права, та сприйняття державою первинності й непорушності природних прав людини.

Визначивши базові чинники конституціоналізму в розвитку ідей природного права та природних прав людини, а також надавши визначення конституціоналізму, можемо перейти до аналізу наявного у літературі критичного ставлення до природних прав людини в XX столітті. Крім загального критичного підходу до ідеї природного права і природних прав у першій половині XX століття, перебування у складі СРСР накладає певні додаткові обмеження навіть на визначення критичних поглядів щодо природних прав чи природного права.

На наш погляд, у період СРСР комуністичні керманичі використовували концепт прав людини тільки з погляду теорії класової боротьби та як інструмент політичної й ідеологічної боротьби у протистоянні з умовним Заходом. Питання природних прав розглядалося тільки в історичному аспекті ідей, пов'язаних з правами людини, та окремо не виділялося. Значною мірою у совєтський період проблематика природних прав людини не була пріоритетом наукових правових досліджень і правотворчої та правозастосовної практики, ідеологи того часу спиралися на позиції, відповідно до яких природне право сприймалося як штучне філософське явище, а природні права людини – як те, що не має жодного стосунку до практики.

Цікаву думку стосовно причин труднощів просування природних прав людини загалом висловлює В. Орелецький. Дослідник стверджує: найважчий удар природному праву завдала так звана історична школа XIX ст., засновником якої був видатний німецький юрист Фрідріх Савіньї (*Savigny*). Аналізуючи внутрішньодержавне звичаєве й позитивне право, Савіньї дійшов висновку, що кожний народ має такі правні інститути і форми, які відповідають духові даного народу. Отже, нема якогось універсального, спільного для всіх народів права, а є тільки національне право кожного народу. Між народами й державами не може бути якесь «природне» понаддержавне право, що є звичайною фікцією, тільки норми, які впливають з міжнародних договорів [118, с. 29]. Як бачимо, вживаються навіть такі порівняння, що природне право є звичайною фікцією, а справжнім правом фактично є право позитивне, тобто національне право кожного народу (кожної держави).

Полемізуючи з попередниками, які досліджували природне право та природні права людини, В. Орелецький зазначає, що треба зрозуміти, що природно-правове вчення не є якимось ідеальним чи райським правом, яке може заспокоїти всі потреби людства, але правом, яке треба застосовувати до природи людини в такій мірі, як це дозволяє сама природа реального світу. Фердрос є тієї думки, що мусить прийти на поміч природному праву філософська антропологія, яка має простудіювати людську істоту в її різних аспектах. Такий дослід покаже нам, що деякі риси природи людини є постійними, а інші мінливі [118, с. 32]. Таки чином, цей автор розуміє природне право як таке, що треба застосовувати до природи людини в тій мірі, як це дозволяє сама природа реального світу, тобто Орелецький не вбачає, що природне право не залежить від держави, від реального світу.

Категоричну думку висловлює Ю. М. Рижук, коли акцентує увагу на негативних рисах природних прав людини, стверджуючи, що ними є:

а) незрозуміле джерело й механізм виникнення природного права (наявність Бога не для всіх очевидна, а прив'язка природного права до раціонального початку досить проблематична через те, що природне право

припускає, що воно неперехідне й позаісторичне, а очевидно, що для того, щоб сформулювати і визнати наявність навіть мінімальної кількості природних правил, рівень інтелектуального розвитку людства має бути досить високим);

- природні права сформульовані в максимально абстрактній формі, що надає можливість дуже довільних тлумачень, зокрема зацікавлених тлумачень, що є правовим, а що ним не є;

- право нічим не забезпечується й не гарантується (якщо не перебувати на позиції окремих шкіл теологічного напрямку природно-правової доктрини);

- універсальний характер загальнолюдських цінностей не підтверджується політико-правовою реальністю;

- неясний перелік природних прав, а також їхній конкретний зміст;

б) протиставлення права й законодавства може призвести до правового нігілізму, до відмови наслідувати юридичні норми тощо [135, с. 29].

З цими аргументами неможливо погодитися. Зокрема, джерело й механізм виникнення природного права вже достатньо глибоко опрацьовано давніми грецькими та римськими дослідниками, продовжено у працях мислителів Середньовіччя і Нового часу. Тим більше, подальше опрацювання природного права, виокремлення ідеї природних прав та їх закріплення в текстах Основних Законів держави засвідчує поверховий характер позиції Ю. М. Рижука. Також критично варто поставитися до ідеї про максимально абстрактну форму формулювання природних прав. Ураховуючи загальну стратегію формування чинного законодавства у романо-германській правовій сім'ї (узагальнено-абстрактна форма, розрахована на багаторазове використання), ступінь абстрактності природних прав не є більшою. І, насамкінець, те, що універсальний характер загальнолюдських цінностей не підтверджується політико-правовою реальністю, — з цим також не можна погодитися.

Політико-правова реальність формується, в тому числі, правовими нормами, чинним законодавством, юридичною діяльністю, правовою

свідомістю та правовою культурою громадян. Якщо всі ці чинники пов'язані зі сприйняттям природних прав, тоді це чітко підтверджується політико-правовою реальністю.

М. П. Альчук, автор монографічного дослідження про філософію права Богдана Кістяківського, стверджує, що науковці зазначають, що проблема забезпечення основних прав і свобод людини є досить актуальною та важливою для українського суспільства, а її вирішення вимагає більш глибокого теоретичного осмислення зв'язку законодавчої політики й права, зокрема, ролі права у становленні правової держави, її гуманістичного спрямування [5, с.214].

Тим більш важливим видається здійснити все ж таки аналіз українського доробку в проблематиці природних прав людини та їх відображення у конституціоналізмі в XX столітті з урахуванням застережень, висловлених щодо радянського періоду. На початку XX століття таких досліджень було порівняно багато, у радянський час їх було значно менше (на це були свої причини), проте всі вони складають «золотий фонд» вітчизняної політико-правової та філософської думки, що стосується природного права і природних прав людини.

Таким чином, наступним важливим кроком для розкриття проблематики розвитку природних прав людини і конституціоналізму в Україні наприкінці XIX – протягом XX століть має стати *дослідження наукового доробку вітчизняних науковців, праці яких присвячено природним правам людини.*

Ті динамічні процеси, через які проходить українське суспільство та українська наука права, розвиток українського конституціоналізму вимагають ґрунтовних відповідей на ті проблеми, які постають у ході цих процесів. На наш погляд, достатньо цікавим і повним ідей є доробок української науки права, зокрема наприкінці XIX – початку XX століть, що дозволяє, здійснюючи відповідний пошук історичних коренів поглядів на природні права та український конституціоналізм, знайти відповідні рецепти для

вирішення проблем сьогодення. Більше того, як було зазначено у статті «Розуміння ідей природних прав у науковому доробку Богдана Кістяківського»: «такий історичний доробок є свідченням власне життєздатності української юридичної наукової думки, яка незважаючи на роки, а навіть століття, бездержавності, розвитку в рамках обмежень, які створювали інші держави, не тільки змогла наслідувати прогресивні ідеї людськості, але і теоретично обґрунтовувати їх» [83, с.8].

Саме тому в рамках даного розділу ми вважаємо за доцільне висвітлити та проаналізувати дослідження вітчизняних фахівців, які стосувалися природно-правового напрямку, окремо для початку ХХ століття й окремо – для радянського часу. Період здобуття незалежності України (1991 р.), у контексті конституціоналізму і природних прав людини, знайде своє висвітлення у наступному, третьому розділі дисертації.

Зважаючи на той непростий шлях, який українська наука права пройшла, доцільно зупинитися на творчому спадку вітчизняних дослідників, у працях яких на початку ХХ століття тією чи тією мірою відобразилися погляди та ідеї, що стосувалися природного права і природних прав, зокрема розглянемо наукове та творче надбання *Б. О. Кістяківського, С. С. Дністрянського, І. Я. Франка, М. І. Палієнка*, які заслуговують на наше окреме дослідження.

Богдан Олександрович Кістяківський (1868-1920 рр.) – видатний український філософ права, соціолог, організатор науки, який зробив помітний внесок у розвиток філософії та теорії права. Для цілей нашого дослідження цікавим є дослідити його праці, що в тій чи тій формі присвячено розумінню ідей природних прав, витокам його поглядів на проблематику природних прав. Це дозволить зробити відповідні історичні узагальнення для розуміння впливу його ідей на подальші процеси розвитку концепту природних прав в українській науці права.

Важливим чинником наукових пошуків Б. Кістяківського буда гідність людини, її право на гідне існування. Вбачається, що гідність є елементом концепту природних прав, які виникають із народженням. Б. Кістяківський, у цьому контексті, виступив засновником соціокультурного підходу в теорії права. Розвиваючи класичну ідею солідаризму, Кістяківський вважав завданням держави досягнення загального блага і справедливості. Відповідно до ідеї справедливості, кожній людині повинно бути гарантовано право на гідне існування. Саме в цьому полягає, за Кістяківським, природа ідеальної держави [161, с. 111]. Як видно, один зі стрижневих елементів сприйняття Кістяківським справедливості була гідність, що відтворювалася у праві на гідне існування. «Гідність людини – проблема, яку досліджують філософи, психологи, філологи, юристи. В системі етичного знання моральні цінності конкретизуються в основних категоріях... В етичних дослідженнях українських філософів честь і гідність вживаються як взаємопов'язані і співвідносні поняття, хоча аналізуються їхні подібності та відмінності. Гідність пов'язується з визнанням самоцінності кожної людини, а також – з її конкретними чеснотами та соціальним статусом. В першому значенні, гідність як самоцінність, людина отримує її разом із життям» [5, с. 226]. Немоżliво не погодитися, що гідність як самоцінність кожної людини, будучи предметом досліджень Б. Кістяківського, має прямий стосунок до природно-правової проблематики.

У контексті природно-правового підходу аналізу Б. Кістяківським походження права розуміємо, що він розглядає його як етичну цінність. «Кістяківський вважав, що правові норми ґрунтуються на етичній свідомості людини і завдяки діям людей, які усвідомлюють свій обов'язок, право перетворює соціально необхідне на обов'язкове. І хоча цінності права є відносними, але вони задають формальні властивості інтелектуальній та вольовій діяльності людей. На думку Кістяківського, головний і найсуттєвіший зміст

права становлять ідеї справедливості та свободи, а тому право не можна розглядати лише як політичний і адміністративний інструмент, воно є також основною умовою внутрішньої свободи людини» [8, с. 338]. Як висновок, розуміємо, що етична свідомість людини є першоосновою сприйняття права; справедливість та свобода становлять ключовий зміст права і є рушієм реалізації природних прав.

Іншим важливим аспектом концепту природних прав, який займає достойне місце у творчості Б. Кістяківського, є питання рівності. У рамках дисертаційного дослідження О. В. Меленко акцентує увагу, що у праці „Ідея рівності із соціологічної точки зору” Б. О. Кістяківський вказує на важливість вивчення проблеми рівності в ракурсі соціологічних ідей, викладає соціологічну програму Г. Зіммеля, міркує про суспільство, де може бути визнана рівність прав громадян і свободи особи. На його думку, в суспільстві, де існують різко виділені класи, уявлення про несправедливість диференціації суспільства не виникає. Тільки в тому випадку, коли класи зближуються один з одним за способом життя, слідом за уявленням про класову рівність виникає й уявлення про рівноправність усіх громадян і свободи особи [107, с. 30].

Аналіз творів Б. О. Кістяківського (передовсім найвідоміший твір – «Соціальні науки і право») дозволяє вичленити погляди та підходи вченого до природно-правової проблематики й ідей конституціоналізму і правової держави. Його погляди на природні права можливо розглядати через два аспекти: ті, які присвячені праву, й ті, які присвячені державі.

Розглядаючи погляди на природні права через призму права, філософ чітко виділяє їх природне походження. «Невід'ємні права людської особи не створюються державою; навпаки, вони за самою своєю суттю безпосередньо присвоєні особі» [38, с. 846]. У цьому ж ракурсі зазначається, що «завдання дослідити право, як реальне явище, відразу ж отримало різнобічну постановку: треба досліджувати не тільки мету, але і причину в праві» [131, с. 512]. Такий підхід приводить до висновків, що серед першопричин виникнення права буде

природа. Без сумніву, Б. Кістяківський усвідомлює це та, більше того, відповідним чином пропагує.

Але не зі всіма позиціями Б. О. Кістяківського стосовно сутності природних прав можливо погодитися. Його висновки, що «у державі майбутнього права на позитивні послуги з боку держави має бути доповнено, як ми зазначили вище, новими видами цього розряду суб'єктивних публічних прав. Ці нові види прав природно впливатимуть з тієї обставини, що засоби виробництва буде вилучено з цивільно-правового обігу й перетворено на загальнонародне надбання. Зрозуміло, що за такої організації виробництва кожному має бути надано право на працю, тобто право користатися землею та засобами виробництва нарівні з іншими людьми для докладання своєї праці й досягнення певних господарських цілей. Звідси природно впливатиме право кожного на розвиток усіх своїх здібностей і на застосування своєї праці в тій галузі, яка найбільше відповідає талантам кожного...» [38, с. 865-866].

На наш погляд, Б. Кістяківський помилково оперує прикметником «природний»: у контексті природності вилучення з цивільно-правового обігу засобів виробництва; у смислі права кожного на розвиток усіх своїх здібностей і на застосування своєї праці. Такий соціалістичний підхід історично не підтвердив своєї життєздатності. Видається, що сутність помилки полягає у викривленому розумінні природного права на результати праці, що є елементом природного права на власність.

Цікавим є розгляд Б. Кістяківським природних прав через призму конституціоналізму та правової держави в контексті цілей існування держави. «Та чи справді держава створена й існує для того, щоб гнобити, мучити і експлуатувати окрему особу? Чи й справді перераховані вище, такі знайомі нам риси державного життя є істотною і невід'ємною його ознакою? – Ми повинні якнайрішучіше відповісти негативно на ці запитання. Насправді все культурне людство живе в державних об'єднаннях. Культурна людина й держава – це два поняття, що взаємно доповнюють одне одного. Тому культурна людина навіть немислима без держави. І, звичайно, люди

створюють, охороняють і захищають свої держави не для взаємного мордування, пригноблення й винищення. Інакше держави давно розпалися б і перестали існувати» [38, с. 840]. Пошук справжніх завдань та цілей держави приводить філософа до відповідних висновків: «Вони полягають у задоволенні солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібне, дороге й цінне для всіх людей. Держава сама по собі є просторово найширшою і внутрішньо найвсеосяжнішою формою повністю організованої солідарності між людьми» [38, с. 840].

Пошук завершується однозначним висновком у обмеженості державної влади. Таким обмеженням виступають природні права. «Основний принцип правової або конституційної держави полягає, як ми з'ясували в попередньому нарисі, в тому, що державна влада в ній є обмеженою. У правовій державі для влади встановлено певні межі, які вона не повинна і правовим чином не може переходити. Обмеженість влади в правовій державі створюється визнанням за особою невід'ємних, непорушних і недоторканих прав. У правовій або конституційній державі уперше визнано, що існує певна сфера самовизначення й самовияву особи, куди держава не має права втручатись» [38, с. 846].

З погляду розвитку концепту природних прав убачається важливим зазначити такі теоретичні напрацювання Б. Кістяківського, зокрема, сприйняття створення та призначення держави у покращенні життя людей, у задоволенні солідарних інтересів людей, у певній обмеженості держави та влади стосовно людини, у визнанні за особою невід'ємних та недоторканих прав.

Станіслав Северинович Дністрянський (1870-1935 рр.) – український правознавець, громадський діяч, випускник юридичного факультету Віденського університету, професор Львівського університету, ректор Українського вільного університету, автор змістовних наукових праць у царині теорії права, зокрема: «Природні засади права», «Генеza та основи

права», «Погляди на теорії права та держави», «Зв'язок і сполука народів», «Загальна наука права і політики».

У контексті теми дисертаційного дослідження постать Станіслава Дністрянського є цікавою з багатьох причин, основними з яких є:

1) йому належить низка ґрунтовних праць з теорії права, де, серед іншого, вченим обстоюється власне бачення природно-правового вектору походження прав людини;

2) він є автором змістовних праць з конституційного права, а у практичній законотворчій площині він створив проєкт Конституції Західноукраїнської Народної Республіки.

Право для Дністрянського – це універсальне явище і природне, і соціальне, й економічне, і політичне, яке існує як у державі, так і поза нею. Право поза державою відрізняється від права в державі лише тим, що державне право забезпечується державним примусом, а природне, соціальне та економічне право – суспільним примусом. Критерієм розмежування права й інших соціальних норм є наявність примусу, при цьому примус може бути як фізичним, так і психологічним чи моральним [29, с. 233]. Учений чітко відмежовує право позитивне (створене державою та забезпечене силою її ж примусу) і право природне (дослідник вважав, що воно забезпечується суспільним примусом). Ним було обрано саме примус та його характеристику в якості критерію для відмежування позитивного й природного права.

К. М. Олещук, досліджуючи творчість Станіслава Дністрянського, констатує, що, за думкою відомого вченого, право як соціальне явище розглядається залежно від свого походження – соціальної дійсності, яка виявляє себе, свідчить про стан, зміни, взаємодію, процеси в соціальних об'єктах. Соціальна природа права проявляється у тому, що воно існує і діє тільки у суспільстві. Право, яке не реалізується, не є правом. Держава у цьому випадку не створює змісту права, а лише юридично оформляє потреби

соціального розвитку й відносини, що склалися у суспільстві. Оскільки закони не можуть охопити всієї повноти соціальних відносин, закон лише закріплює те, що вже існує у суспільстві, або те, у чому виникла потреба, яка вимагає свого оформлення в законі [116, с. 248]. Акцентуючи на тому, що держава не створює змісту права, а лише юридично оформляє потреби соціального розвитку, важливо зазначити, що класичні уявлення про природне право та природні права не залежать від веління держави. Остання, дійсно, лише має їх визнавати, сприяти їх реалізації і гарантувати їх.

Станіслав Дністрянський не лише припускав наявність природних прав, він констатував відсутність монопольного (домінуючого) положення позитивного права. Так, приміром, «він одним із перших виступив проти позитивістського трактування правознавства як відокремленої науки, наголошуючи, що правознавство охоплює не тільки знання про позитивне право, а й має з'ясовувати співвідношення права і суспільства, права й економіки, суть права в історії людства, народів та держав [29, с. 233].

Здійснюючи огляд теорії права і держави видатних теоретиків права у статті «Погляд на теорії права та держави», С. Дністрянський, для визначення «розвиткової лінії новітніх ідей» виділяє ідею свободи людини як одну з провідних для теорії права. Він також виділяє справедливість як «основну внутрішню прикмету права» [48].

Важливим видається те, що Станіслав Дністрянський чітко показував місце держави у регулюванні суспільних відносин. Остання може регулювати далеко не все. Його позиції сформульовано у «Загальній науці права і політики»: «Але, хоч як старалися деякі законотвори залишити всі правні приміси державі, то всеж таки навіть модерна правова держава не була в силі перейти до денного порядку над усталеними бігом віків та ново повстаючими правовими нормами суспільних звязків низчого ступня. Держава могла лиш одно зробити – вона могла виразно заявити, що може пустити в рух свій адміністративний апарат тільки в таких випадках, які є передбачені

державними законами, але не могла знести інших правових норм других суспільних зв'язків, оскільки ті норми стояли поза рамками державного адміністративного апарату» [38, с. 391-392] .

Цікавою є позиція дослідника і стосовно меж суддівського розсуду, роль та значення природних прав, звичаїв у сприйнятті й вирішенні суддею конкретної спірної ситуації. «Суддя має перш за все *зберігати* право, та не тільки право держави, котрої він є органом, але й право других суспільних зв'язків, що матимуть вплив на порішення дотичної правової справи. Тому він повинен приглянутися не тільки до законів держави, але й до правових норм інших суспільних зв'язків, на які прийдеться взяти увагу. Якщо для порішення якогось питання не буде відповідної норми в законах держави, він може й повинен послуговуватися правовими нормами іншого суспільного зв'язку, оскільки такі норми існують» [38, с. 406]. Такого роду бачення засвідчує сприйняття С. Дністрянським наявності інших важелів впливу на суспільні зв'язки, які не обмежуються законами держави.

Водночас, не всі позиції аналізованого українського теоретика права варто з позицій сьогодення визнати слушними. Приміром, С. Дністрянський робить висновок, що і природні засади права не можуть виникнути інакше, як природнім шляхом, а отже, вони не є витворами абстрактного розуміння, а лише конкретними нормами окремих соціальних груп та соціальних утворень. Таким чином, природною основою права може бути лише те, що створила конкретна соціальна група та яку соціально-етичну норму вона визнала [60, с.72].

Вказане може створити хибне уявлення про те, що виключно окремі соціальні групи та соціальні утворення можуть бути джерелом права. Однак, це не в повній мірі так. «С.Дністрянський не погоджувався з прихильниками позитивістської школи права, які визнавали право лише те, що створено державою у формі закону або підзаконних актів. С. Дністрянський дивився на

право як на природне, соціальне та економічне явище і тому запропонував визнати серед основ права звичай, авторитет суспільного утворення та волю членів цього утворення» [60, с. 81]. Можемо зрозуміти, що погляди С. Дністрянського розвивалися, змінювалися з поглибленням знань самого дослідника про сутність права та його походження.

Творче надбання С. Дністрянського важко розглядати без урахування його внеску в розвиток українського конституціоналізму. Як зазначає Т. О. Подковенко, С. Дністрянський увійшов у історію українського правознавства як визначний конституціоналіст. Учений визначив Конституцію як Основний Закон держави, на якому має будуватися нормативно-правова система, тому він запропонував логічну і чітку модель нормативно-правової системи майбутньої Української держави. С. Дністрянський висунув тезу, яка є актуальною для будь-якого хронологічного відрізка, що Конституція обов'язково мусить мати три основи - історичну, політичну та юридичну [125, с. 44].

Ученим, який був обраний до вищого представницького органу ЗУНР, було запропоновано два проєкти Конституції ЗУНР. За конституційними характеристиками, майбутня держава (Західноукраїнська Народна Республіка) бачилася академіком Дністрянським насамперед як держава правова, суверенна і демократична. У цій державі мали б визнаватися права й свободи людини, місцеве самоврядування як обов'язковий конституційно-правовий інститут, а сама державна влада мала будуватися за принципом її чіткого поділу на законодавчу, виконавчу та судову. При цьому, система «ваг і стримувань» в середині самої організації механізму державної влади як такої бачилася достатньо чіткою та, до певної міри, реалістичною [143] .

З погляду розвитку ідеї природних прав та розбудові українського конституціоналізму творча спадщина Станіслава Дністрянського є важливою як приклад українського наукового бачення початку ХХ століття на природно-

правовий феномен і, що важливо, як приклад конкретної правотворчої діяльності у сфері побудови Конституції як Основного Закону держави.

Іван Якович Франко (1856-1916 рр.) – український письменник, перекладач, громадсько-політичний діяч, автор численних творів (яких налічується кілька тисяч). Його багатовимірному авторству належить, зокрема, і низка публікацій, присвячених державно-правовій проблематиці. Франкова популярність та його творчість сприяли тому, що і правові погляди Великого Каменяра були впливовими та зайняли своє місце у філософській та політико-правовій спадщині перших років ХХ століття.

І. Франко у своїх численних наукових і публіцистичних працях, художніх творах сформулював вагомі ідеї новітньої української державності та суспільного ідеалу, його теоретико-наукові роздуми були спрямовані на пошук шляхів розв'язання гострих суспільно-політичних, державно-правових проблем, реалізацію прав і свобод людини, осмислення таких складних соціальних явищ як право, держава, влада. У питаннях оцінки тогочасних реалій він виходив із позицій таких загальнолюдських цінностей, як природна рівність індивідів, свобода, соціальна справедливість та безумовна політична рівноправність громадян [137, с. 48]. І. Франко не був фаховим юристом (мав учений ступінь доктора філософії), проте його енциклопедичні знання сприяли формуванню власних поглядів на правові явища і процеси сучасної йому дійсності. У висловлених ним більше ста років тому прогресивних ідеях відображені інтелектуальні правові здобутки цілої плеяди українських письменників та публічних діячів, які є актуальними завдяки їх гуманістично-демократичній спрямованості. Тому не випадково дослідження І. Франка знаходять своє застосування в історико-правових працях сучасних науковців [24, с. 1].

Творче надбання І. Франка, зокрема в природно-правовому контексті, є важливим з погляду трьох аспектів:

- хоча Іван Франко не мав юридичної освіти, проте його широкий кругозір та намагання дослідити саму сутність питань державно-правового розвитку призводили до змістовних результатів;

- питання розбудови держави, а також політико-правові процеси, що це супроводжують, викликали природний інтерес Івана Франка, оскільки одна з його мрій була про незалежну заможну самостійну Українську державу;

- права та свободи поневоленої людини були цікавими для Франка, оскільки дозволяли глибше зрозуміти сутність і стан пересічного громадянина.

Із дослідників, які опікувалися проблематикою творчості та правової спадщини Івана Франка, багато в чому акценти робилися на різних аспектах. Приміром, О. Ф. Скакун зауважувала, що генетичним джерелом права І. Франко вважав звичаї. Панування звичаю, він уважав, настало завдяки регулярно повторюваним звичаям, які ставали обов'язковими для кожного [139, с. 85].

М. Поліковський та І. Волошин зазначають, що, «на думку І. Франка, діючі писані правові норми не є виключно витвором законодавця чи юристів. Він вважав, що позитивне право є наслідком багатостолітнього розвитку, що відбувається під впливом реальних потреб життя. Саме такий об'єктивний розвиток правових норм відбувається часто проти волі влади, і його прогресивний напрям визначається самим життям» [126, с. 97].

У свою чергу, О. Б. Бунчук акцентує увагу на тому, що питання про сутність права І. Франко вирішував через співвідношення права та закону, які розмежовував, визнаючи «право» родовим поняттям щодо видового – «закону». Різницю між «писаним» і «реальним» правом він вбачав у тому, що писане право формується із загальних, абстрактних, схематичних постанов та не може охопити всієї повноти права, яке діє в реальному житті. На його думку, право є соціальним витвором, що складається під впливом моралі,

традицій, звичаїв, відображає потреби й інтереси людини і тому є первинним щодо закону держави, позитивного права [126, с. 7].

Вказане є додатковим свідченням тієї обставини, що Іван Франко – багатогранна особистість, яка у своєму комплексному сприйнятті оточуючої дійсності, будучи небайдужою за своєю природою людиною, є цікавою для багатьох дослідників, для тих, хто цікавиться правом, теорією права, правами людини.

Н. М. Саветчук знаходить цікаві з погляду природно-правового підходу теоретико-правові моменти у творчому надбанні Івана Франка. Як зазначається, мислитель у своїх державно-правових поглядах, у підходах до розуміння й оцінки держави, державної влади, волеустановленого права та їх призначення виходив із теорії прав і свобод людини, яка визначає, що людина сама собою є певним буттям, вільною істотою та має належні й невід’ємні від її сутності права. Ці права не є даром держави або установленими волею влади, вони мають іншу природу. В своєму творі «Чого ми хочемо» Каменярь зазначає: «Людина, як одна, так і інша, рівною мірою виходить з рук природи. Лише суспільні взаємини, в які вона потрапляє, робить з однієї людини селянина, з іншої – пана, з однієї – робітника, з іншої – паразита...» [137, с. 48]. Сутність концепції права І. Франка полягала, таким чином, у відстоюванні думки, що природні права людини – право на життя, свободу, гідність, рівність і справедливість – є вищим від встановленого державою законодавства.

У роботі «Свобода і автономія» Франко визначає, що «шлях для справді тривкого і плодючого розвою» ґрунтується на «першому принципі всякого громадського життя – пошані до чоловіка, до його кровних інтересів, до його природних, невідчужених прав...» [151, с. 287].

У контексті виникнення людського суспільства І. Франко розглядає природне право та суспільний договір. Поняття «право», як він писав, використовується найрізноманітніше: для визначення не лише права, а й

релігійних догматів, правил моралі, законів природи тощо. Відрізняється й розмежовується етика (сфера оцінок, суджень про добро та зло тощо), науки про законотворчість (уявлення про те, яким має бути право, суспільство) і власне наука про право тощо. Необхідність держави обумовлюється об'єднанням окремих сил для спільної мети, уряд підтримує громадську солідарність, перешкоджаючи окремим силам розірвати суспільну цілісність [59, с. 11].

О. Б. Бунчук зазначає, що І. Франко, не вдаючись до оцінки типів праворозуміння, виявляв схильність до інтегрування елементів природно-правового, соціологічного й формально-догматичного правопізнання (права людини розглядав як природне явище, захищав гідність людини незалежно від соціального становища, національної і релігійної належності; соціальне середовище вважав системою сфер, у яких відбувається формування права у процесі спілкування й співпраці людей; державі, її уповноваженим органам відводив відповідальну роль у формалізації права, санкціонуванні, встановленні, зміні чи відміні правових норм) [24, с. 4].

Отже, Іванові Франку було відомо про природне право, він усвідомлював та розумів сутність природних прав, відстоював і переконував, що ці права реальні, важливі, потрібні. Вони не залежать від влади, від держави, вони належать людині та є невід'ємними.

Микола Іванович Палієнко (1869-1937 рр.) – професор Харківського університету, український фахівець у галузі теорії держава і права, конституційного права, академік Всеукраїнської академії наук. Його авторству належать такі дослідження, як: «Учення про сутність права та правову зв'язаність держави», «Нормативний характер права та його відмітні ознаки. До питання про позитивізм у праві», «Правова держава і конституціоналізм». Постать М. І. Палієнка є важливою з позицій дослідження конституціоналізму та аналізу природно-правового бачення світу за багатьма причинами, основними з яких є:

- він був прихильником зваженого підходу до розуміння права, віддаючи належне аналізу більшості з існуючих тоді підходів;
- його перу належать змістовні публікації, присвячені зв'язаності держави правом, що є знаковими подіями того часу і не втратило своєї актуальності наразі;
- М. І. Палієнко був співавтором напрацювань, використаних при підготовці Конституцій УСРР та УРСР 1929 та 1937 рр.

Для розуміння творчості М. І. Палієнка важливим є з'ясування його підходів до природного права. Відома сучасний теоретик права Н.М.Оніщенко вважає, що такий підхід мав пріоритетність. «Природно-правова школа в своїх переконаннях виходила з існування двох систем права – природного і позитивного. З цього приводу М. І. Палієнко зазначав – природне право визнавалося основою або, принаймні, ідеальною метою правового життя людства» [117, с. 28]. Водночас, Микола Палієнко у своєму творі про нормативний характер права зазначає, що «не можна називати правом, хоча би «природним», як це роблять сучасні захисники ідеї природного права в її новому вигляді, сукупність вимог, що висувуються із часом суспільством, що зазнало змін чи окремими його класами до правотворчої влади» [8, с. 356].

З цього виходить об'єктивність картини, відповідно до якої дослідник визнавав природне право як таке, проте висловлював свої міркування з приводу його ролі та значення у тодішньому суспільстві.

Автор дисертаційного дослідження, присвяченого творчості М.І.Палієнка, В. А. Пашнєва зазначає, що нею обґрунтовано погляди М. І. Палієнка на право, які складають цілісну, синтетичну концепцію, у рамках якої здійснено відхід від класичного раціоналізму й використана методологія пізнання права, що включає усі способи освоєння реальності юридичної матерії (раціональні, інтуїтивні, споглядальні, дослідні й т.д.), притаманні природній, позитивістській, соціальній, психологічній теоріям [121, с. 7-8]. Тут ми бачимо ще один доказ поміркованого підходу українського

дослідника початку ХХ століття, який проявлявся у поважному ставленні до існуючих на той час підходів до ролі та значення природного права й існування природних прав.

Якщо взяти думку вченого стосовно відмінностей суспільних явищ і природи, то у його працях чітко зазначається: «До того ж явища суспільні відрізняються від явищ природи своєю залежністю від відношення до них людей. Явища природи не змінюються в залежності від того, як відносяться до них люди, як вони собі їх уявляють» [119, с. 254]. З іншого боку, М. І. Палієнко, не стверджуючи, що держава монопольно володіє правом на видання нормативно-правових актів, віддає належне тісному зв'язку права і держави. «Право і держава – настільки тісно пов'язані із собою явища соціального життя, що, як би ми їх логічно не відділяли одне від одного, ми ніколи не повинні забувати, що право, хоча воно виникає та існує і в недержавних спілкуваннях, все ж таки найважливішою сферою свого прояву має державу...» [8, с. 369].

Важливим аспектом теоретико-правової та конституційно-правової творчості М. І. Палієнка є проблематика зв'язаності держави правом, що є знаковими подіями того часу. Автор влучно зазначає прояви такого роду зв'язаності, яка фактично призводить до самообмеження влади: «Але чи може бути пов'язаний правом сам суверен або вищий, нікому не підлеглий і правовстановлюючий орган держави? – Це питання не вирішувалося так просто. Тут не можна вже було обґрунтовувати обов'язковість права для суверена ставленням підлеглості, доводилося, отже, або визнати суверена вартим вище права або шукати інших підстав його правового обмеження. І ми бачимо у філософських і державно-правових навчаннях різні вирішення цього питання. У представників вчення природничого права, оскільки останнє взагалі визнавалося не тільки чистою ідеєю розуму або тільки ідеальним критерієм поведінки, а й обов'язковими нормами відносин, природне право завжди і всіма визнавалося кордоном і для самої суверенної державної влади»

[8, с. 370]. Отже, через проблематику зв'язаності держави правом учений підходить до природного права, природних прав людини.

Вершиною наукового визнання правознавця стало обрання його 30 жовтня 1930 р. академіком Всеукраїнської академії наук за спеціальністю «Право». Фактично академічний загаль визнав його кандидатуру «цілком гідною» ще під час виборів у червні 1929 р., але майже рік знадобився на те, щоб органи влади відкрили відповідну додаткову вакансію [146, с. 14].

Таким чином, варто зазначити, що творче надбання М. І. Палієнка, одного із впливовіших представників української наукової школи теорії права та конституційного права початку минулого століття, без сумніву, включає і напрацювання з проблематики природного права, природних прав людини, конституціоналізму. Цей доробок має і повинен бути належним чином опрацьований та використаний і в умовах сьогодення.

2.3. Перехід від совєтського підходу до концепції природних прав людини

Совєтський період часу не був простим як для держави, так і для суспільства й окремо взятого громадянина. Не був він простим і для юридичної науки, зокрема науки теорії держави та права. Проблематика природного права, природних прав людини не була важливим об'єктом і предметом наукового пошуку. Можемо виділити ключові причини:

- у період СРСР права та свободи людини були похідними від держави. Їх створення, формалізація, реалізація, гарантування тощо виключно залежали від публічно-правових інституцій;
- ідеологія позитивістського сприйняття права як такого вводилася в якості дороговказу в правотворчості, правозастосуванні, домінувала при викладанні теорії держави і права, інших дисциплін у рамках отримання

юридичної освіти;

- природні права як такі сприймалися в якості теоретичного матеріалу, який носить історико-правове забарвлення, жодним чином не корелюючи з реаліями того часу;

- наукові розробки з природно-правової проблематики були скоріш винятком із загальних наукових досліджень, що, до певної міри, робило українську і советську юридичну науку «відірваною» від становлення західноєвропейських цивілізаційних процесів, що стосувалися праволюдської проблематики загалом.

З метою аналізу переходу від советського підходу до концепції природних прав вважаємо за доцільне послідовно розглянути такі питання:

- *правова ментальність українського суспільства як чинник, що сприяв формуванню ставлення до природного права, природних прав людини;*

- *аналіз робіт українських дослідників советської доби, праці яких присвячені природно-правовій концепції;*

- *загальний політико-правовий та науковий контекст, на тлі якого відбувалися дослідження природно-правового феномену.*

Важливим питанням для будь-якого дослідження природних прав і конституціоналізму в советський період має стати розуміння правової ментальності пересічного українського громадянина, народу загалом та їх вплив на формування свого ставлення до природно-правової проблематики. Видається, що тут криється одна з першопричин ставлення до природних прав у вказаний історичний період.

Що ж необхідно розуміти під правовою ментальністю?

У цьому зв'язку цікавими є дослідження правової ментальності, здійснені українськими вченими О. О. Штепою та В. С. Ковальським. Перша дослідниця зазначає, що «на формування ментальності сучасної української нації, у тому числі й правової, вплинув ряд факторів, які сягають ще давніх часів. Саме вони наклали свій відбиток і сформували систему загальнолюдських та правових

цінностей, які визначають теперішню модель нормативно-правових символів і світоглядно-ідейних образів...Звідси джерело домінування особистих інтересів типового українця над загальнонародними та державницькими, небажання підкорятися органам державної влади, підозрілість до їх зміцнення, схильність до малих форм організації, до анархізму ...» [159, с. 133]. У свою чергу, другий учений стверджує, що «під впливом права, правових звичаїв, принципів формується правова ментальність, тобто ті відповідні правові стереотипи, які тим сильніші, чим більш засвоєними є цінності певного суспільства, його прошарків, окремих спільнот. Феномен ментальності є, у певному значенні протипологом правової культури. Якщо розглядати його як регулятор людської поведінки, то за відсутності розвинутої правосвідомості саме ментальність бере на себе функції регуляції правової поведінки» [61, с. 25].

Загалом, поділяючи вказані позиції, все ж таки вважаємо за доцільне зауважити таке:

- по-перше, треба розуміти притаманні через примусову колективізацію, масові репресії і голодомори, а також суворий контроль тоталітарної держави, тваринний страх та неможливість не тільки реалізувати свої природні права, але і неусвідомлення їх. Права розглядалися лише як надані, похідні, залежні від держави. Тому, небажання типового українця підкорятися органам державної влади СРСР, підозрілість до їх зміцнення, схильність до малих форм організації, можливо, проявлялося у певні історичні моменти, проте явно не у домінантній для всього суспільства формі. У радянський період навпаки переважна більшість українського народу (як й інших народів, що складали СРСР), підкорялися органам державної влади, не були схильні до анархізму;

- по-друге, складно беззастережно погодитися, що феномен ментальності є, у певному значенні, протипологом правової культури. Такого роду припущення потребує додаткової аргументації, яка продемонструвала б,

чому саме ментальність загалом (і правова ментальність зокрема) є явищем, не пов'язаним із правовою культурою, а фактично протилежним.

На наше переконання, під правовою ментальністю людини, у контексті сприйняття природно-правової концепції, необхідно розуміти певні стереотипи сприйняття правової реальності, які базуються на засадах правової свідомості та правової культури, розуміння й усвідомлення добра та справедливості, уособлення себе як частини суспільства.

Вказане визначення використаємо для пояснення певних причин особливостей сприйняття пересічним українським громадянином природного права та природних прав людини у советський час.

Принципове значення має і те, що ставлення до права, до прав та свобод людини для української правосвідомості неможливе інакше, як через усвідомлення певного морального ідеалу як мети у власному житті. Тому будь-яка правова проблема для української ментальності нерозривно пов'язана з цінностями добра і справедливості, правди і людяності [43, с. 114]. У цьому сенсі советський час не був виключенням: цінності добра й справедливості, правди і людяності були у той час в якості чинників сприйняття права загалом та державного впливу на право зокрема. Але ці фактори не були ключовими. Базовими аспектами все ж таки стали: сприйняття держави як альфи й омеги отримання людиною своїх прав та свобод; неможливості без держави реалізувати будь-які свої права; домінування держави над людиною; історично обумовлений страх людини перед державою; певна байдужість людини у розумінні своїх природних прав та свобод і можливості їх відстоювати.

Тому слушною вважаємо позицію професора М. І. Козюбри, який зазначав, що «слід зважити також на згадувану радянську традицію, за якою пріоритетними для переважної частини населення є не стільки свобода, скільки матеріальний достаток. Свобода, як свідчать соціологічні дослідження, пріоритетна лише для порівняно незначної частини населення (не завжди, до речі, найзаможнішої) [65, с. 28-29].

Неоднозначну позицію займає Ф. М. Раянов, який задається питанням: чи може сучасна людина успішно жити і спокійно працювати без використання позитивного права, заснованого на невідчужуваних правах та свободи людини, тобто без інституту прав людини? Уся, як прийнято говорити, прогресивна світова практика найяскравішим чином свідчить і доводить, що такого не може бути [132, с. 195]. Складно погодитися, що можна в одному реченні стверджувати й про позитивне право, і про невідчужувані права та свободи людини, які нібито складають наповнення позитивного права. Як видається, є позитивне право і є природне право, що, до певної міри, стали формою існування природних прав людини.

Так, природні права є невід'ємними, невідчужуваними і добре, коли вони лежать в основі позитивного їх визнання та гарантування з боку держави. Проте сама практика існування держав загалом і совєтської держави зокрема стверджує, що так буває далеко не завжди.

Ще один чинник, який, на наше переконання, суттєво впливає на прояви правової ментальності українців у совєтські часи, - це патерналізм. Під впливом зазначених вище обставин українці звикли, що є держава, яка про все подбає і все необхідне надасть. У цьому сенсі варто дослухатися до позиції Д. Дворкіна, який стверджував: «Під патерналізмом я загалом розумітиму зазіхання на свободу дій індивіда, виправдане лише причинами, пов'язаними з добробутом, добром, щастям, потребами, інтересами і вартостями індивіда, якого примушують. Порада ілюструвати свої визначення прикладами завжди слухна, але не завжди легко знайти «чисті» приклади патерналістських втручань. Майже кожен закон виправданий кількома різними причинами, і навіть якщо можна історично довести, що даний закон був ухвалений з суто патерналістських міркувань, цілком може бути, що прихильники цього закону, які дотримуються антипатерналістських поглядів, можуть знайти достатні причини виправдати даний закон без покликань на причини, які попервах висували задля його підтримки» [44, с. 412]. Совєтський час був перенасичений проявами патерналізму, що, на наше переконання, сприяло

мінімізації активності громадян, бажанню не тільки і не стільки знати та використовувати свої права, а навіть усвідомити їх, а тим більше, відстоювати й боротися за них.

Незважаючи на наведені аспекти правової ментальності в советський період та цілковите домінування держави, що робило практично неможливим дослідження природно-правової проблематики, слід, з погляду наукової об'єктивності, розуміти, що наукові дослідження природного права й природних прав усе ж таки відбувалися. Однак, треба враховувати такі аспекти того періоду:

- домінування держави мало місце у всіх аспектах життя, в тому числі в науці права. Держава була замовником наукових досліджень, їх контролером та оцінювачем. Відтак, це стримувало потенційно можливий науковий пошук у вказаній царині;
- комуністична партія в умовах монопартійної системи тоталітарної держави визначала вектори розвитку практично всіх сфер суспільного життя, в тому числі у науці. «Партійного запиту» на дослідження природного права і природних прав людини, за об'єктивними зрозумілими причинами, не було;
- до певної міри «ковтком свіжого повітря» у вказаній площині могло бути міжнародне право, участь України у діяльності міжнародно-правових інституцій та наукове забезпечення цих процесів;
- певні поодинокі наукові розвідки у природно-правовій площині також були можливими з позицій історико-правової науки та критичного аналізу західної філософської і теоретико-правової літератури.

Таки чином, окресливши можливі напрямки (міжнародно-правовий та історико-правовий), де науковий пошук у природно-правовій проблематиці був можливий, видається вартим зупинитися на двох постатях советського часу існування України, які, зокрема В. Корецький у міжнародно-правовій площині та В. Сокурєнко в історично-правовій площині, зробили певний внесок у розуміння сутності природно-правового феномену в советський період.

Володимир Михайлович Корецький (1890-1984 рр.) – відомий український радянський правознавець, фахівець у галузі міжнародного права, теорії та історії держави і права, член та перший заступник голови Комісії з прав людини Організації Об'єднаних Націй. Він був автором значної кількості опублікованих наукових праць, серед них: «Суверенітет», «Міжнародно-правова правосуб'єктність Української РСР», «Загальні принципи права в міжнародному праві», «Декларація прав і обов'язків держав».

Як зазначає учень В. М. Корецького, професор В. Н. Денисов, вінцем діяльності В. М. Корецького як визнаного вченого юриста-міжнародника стало обрання його членом Міжнародного Суду в Гаазі строком на 9 років (1960 – 1970). Глибина та об'єктивність суджень з найскладніших питань міжнародного права, різноманітність і багатство знань, живий розум, особлива чарівність, чутливість та дотепність зробили його шанованим серед колег-суддів, які обрали його віце-президентом Суду (1968 – 1970). Цікаво, що, незважаючи на жорстке протистояння держав та суспільств, яке існувало у світі в умовах «холодної війни», українська діаспора в Америці розцінила обрання В. М. Корецького до Міжнародного Суду як значну для України подію. «Не приховуємо, – підкреслив її представник Василь Маркус, – що нам було б приємніше бачити професора Корецького на цьому високому посту як репрезентанта України... Незважаючи на це, віддамо належне професору Корецькому, професійні здібності і заслуги якого визнає і використовує центральний уряд» [47, с. 601].

Зрозуміло, хоча В. М. Корецький, дійсно, був авторитетним ученим, до його думки прислухалися, а наукові праці були затребуваними, природно-правові питання висвітлювалися через призму радянських міжнародно-правових підходів. При аналізі його твору «Загальні принципи права» в міжнародному праві» можна виділити частину, яка носить назву «Загальні принципи права» і природне право», в якій сформовані такі ідеї [71, с.269-270]:

- «Звідки ж черпали прихильники природного права принципи та норми його? Вони знаходили ці принципи і норми шляхом порівняння правових систем різних народів і різних епох»;

- «Звільнене від релігійного спорядження природне право стало ближче до народів, воно звало до суспільства рівних, до правди, виплеканої в народних переказах, до боротьби проти гнобителів, до влади народної, до миру»;

- «Серед широких мас зазвучали ідеї вічної істини, вічної справедливості, рівності, що витікають із самої природи та невід'ємних прав людини, «натуральних прав людини», словом, ідеї природного права з їх революційної сторони».

Ці погляди дозволяють сформулювати такі висновки щодо наукового внеску В. М. Корецького у дослідження природно-правової проблематики:

- як людина широких енциклопедичних знань, ерудована, багатогранна та як представник України (що перебувала у складі Радянського Союзу), він «розумів більше, ніж писав»;

- як науковець, дослідник, дипломат, він, до певної міри, був суб'єктом збагачення природно-правовими ідеями, які отримував від спілкування із зарубіжними колегами. І, наскільки це було можливим, намагався викристалізувати природне право, природні права й донести важливу інформацію до широкого загалу в Україні;

- фактично міжнародне право було одним із важливих чинників «проникнення» ідеалів природного права, природних прав людини у советську політико-правову дійсність;

- його напрацювання про природне право та природні права (попри наявність обов'язкової у той час критики буржуазії) є цікавими й такими, що створили підґрунтя для постсоветського розвитку української науки права.

Володимир Гаврилович Сокурєнко (1921-1994 рр.) - відомий український советський правознавець, завідувач кафедри теорії держави і права юридичного факультету Львівського державного університету

імені І. Я. Франка. Йому належать такі дослідження, як «Демократичні вчення про державу і право в Україні у другій половині XIX століття (М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Терлецький)», «Політичні та правові погляди Івана Франка (до 130-річчя з дня народження)», «Право. Свобода. Рівність».

При аналізі його праці «Демократичні вчення про державу і право в Україні у другій половині XIX століття (М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Терлецький)» варто звернути увагу на те, що природно-правовий феномен проявляється через розуміння ідей про право та державу мислителів другої половини XIX століття. Зокрема, досліджуючи науковий доробок Драгоманова, вчений зазначає, що «Драгоманов вважав, що земства не забезпечать народу ні свободи його особистості, ні непорушності її природних прав», «держава... повинна відповідати природним потребам життя народу, не допускати бідності і безправ'я трудящих», «не форма побудови вищої державної влади визначає сутність держави, а ті права і свободи, якими наділені громадяни...» [140].

Як ми можемо дійти висновку, на відміну від В. М. Корецького, В. Г. Сокурєнко був справжнім університетським ученим, він поєднував наукову роботу з викладанням, керівництвом кафедрою та керівництвом факультету. Його відображення природно-правового вчення відбувалося через історико-правовий підхід, а саме – через аналіз правових позицій українських дослідників другої половини XIX століття. Таким чином, важливими аспектами внеску вченого до подальшого розвитку ідей природних прав та природного права в українському конституціоналізмі є:

- розкриття маловідомих для сучасників В. Г. Сокурєнко сторінок української політико-правової думки XIX століття;
- виокремлення певних природно-правових елементів у творчості М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, І. Франка, Т. Шевченка;
- віддзеркалення певних елементів ставлення самого В. Г. Сокурєнко до творчості зазначених мислителів прогнозувало ставлення дослідника до природно-правових феноменів.

На завершення у цій частині вкажемо, що советський час не можна вважати повністю «втраченим» для природно-правової проблематики у контексті її аналізу українськими дослідниками. Ці роботи об'єктивно було складніше здійснювати, адже сама державна машина обумовлювала малоймовірність такого роду наукових розвідок. Проте, використовуючи міжнародно-правовий (В. М. Корецький) чи історико-правовий (В. Г. Сокурєнко) шляхи, ми наразі маємо можливість аналізувати думки дослідників, які в советський час докладали зусиль до опанування природного права, природних прав людини. Це надало можливість при здобутті Україною незалежності не починати «з нуля» вивчення та усвідомлення природно-правового феномену, конституціоналізацію природних прав людини. А це, у свою чергу, сприяло початку розбудови Української держави та громадянського суспільства на засадах верховенства права, поваги до природних прав людини, сприйняття як норми функції держави з визнання, забезпечення і гарантування природних прав людини.

Загальне політико-правове та наукове тло вказаного періоду характеризується тим, що природні права людини в умовах советського часу об'єктивно не могли бути відомими широкому загалу і, в хорошому розумінні цього слова, популярними. Відсутність громадянського суспільства, залежність реалізації прав людини від держави – все це не могло не впливати на ймовірність виникнення устремлінь до такого роду наукових розвідок.

Звідси не випадковою виглядає думка В. П. Культенко, відповідно до якої в умовах розбудови громадянського суспільства та правової держави цінність категорії прав людини є програмно-визначальною для усього подальшого суспільного розвитку. Гострота проблеми є особливо очевидною з огляду на 70-річне тоталітарне минуле нашої країни та національну несаможиттєвість упродовж кількох століть її історії. Адже питання права тлумачилися з огляду на так звану «меншовартість» українців, їхнє залежне становище. Сучасна Україна перебуває в

перехідному стані творення правових державних та суспільних інституцій. Тому й процес становлення громадянського суспільства потребує виявлення характеру правовідносин у ньому з погляду перехідного періоду. Адже стосунки всередині громадянського суспільства мають формуватися на основі усвідомлення невід'ємності й неспростовності природних прав людини. На них має спиратися позитивне законодавство держави. Вони є запорукою ефективності всієї системи соціальних відносин [95, с. 4]. Видається, що усвідомлення невід'ємності та неспростовності природних прав людини має бути в основі не лише громадянського суспільства, але й українського суспільства загалом. Як і його взаємин із державою.

Давно помічено, що в часи радикальних перетворень різко зростає інтерес до суті того, що відбувається, до його осмислення й розуміння. Повною мірою це стосується того, що відбувається у сфері правової реальності. Виходячи з розуміння того, що багато концептуальних положень так званого «радянського правознавства» відкинуті життєвими реаліями і розвитком пізнання про людину, її поведінку, є необхідність вироблення та застосування у правовій сфері нових підходів, зокрема антропологічного [114, с. 44]. Видається, що природні права людини відносяться саме до тих явищ, які насправді були відкинуті советськими політичними, соціальними та життєвими реаліями того часу. Скажемо більше: вони, треба думати, не могли за тих ідеологічних установок, які були за часів Радянського Союзу, стати справжнім явищем советської української правової реальності.

Сама система управління суспільством та державою за советських часів не була налаштована на сприйняття ідеї природних прав. Не була на це налаштована і командно-адміністративна система управління, яка багато в чому залежала від функцій, завдань та пріоритетів комуністичної партії, яка відповідно від положень Конституції СРСР мала керівну й спрямовуючу роль. Роль і значення окремо взятої людини були мінімальними. Не випадковим у цьому зв'язку видається підхід Л. Новак-Каляєвої, яка зазначає: «Концепція прав людини і в практиці сьогодення залишається ідеалом, до якого тільки

прагне діюча система державного управління, незалежна від особливостей географії, політики й культури. Національні уряди та міжнародні інтеграційні структури намагаються демонструвати політичну волю щодо впровадження прав людини у практику державного управління. Водночас, потрібно зважати й на роль кожної конкретної людини в цьому процесі, адже людина повинна усвідомлювати свої права й свободи, мати можливість і бажання їх обстоювати перед державою, що, переважно, їх і порушує. Реалізація прав людини можлива тільки на умовах законності та транспарентності процесів, процедур та документного супроводу державного управління, що яскраво демонструє джерельний фонд та досвід європейського державотворення» [113].

Слід вказати також, що досвід європейського державотворення, такий затребуваний в Україні XXI століття, був практично невідомий за часів СРСР за різними причинами, серед яких домінують ідеологія «залізної завіси», монополізація держави у справі інформування населення, керованість планових наукових юридичних досліджень, соціальна незатребуваність на здійснення аналізу проблематики природних прав людини та природного права.

В українському конституціоналізмі за часів СРСР поняття «природне право», «природні права», а тим більше «права людини» застосовувалися достатньо рідко. При руйнації комуністичного, марксистсько-ленінського сприйняття природи права не відбулося значного наукового прориву в методологічних підходах. Гуманітарні науки просто адаптувалися у нових умовах розвитку суспільства.

С. Шевчук справедливо вказує, що «не слід забувати про історичну традицію авторитарно-тоталітарних поглядів на право як інструмент репресій та втілення цих поглядів у практику радянського будівництва. ... Зрозуміло, що ідеї конституціоналізму як доктринальної основи конституційного права ввійшли у суперечність з практикою державно-правового будівництва в СРСР, у складі якого тривалий час перебувала Україна» [158].

Пошук нових підходів пішов еволюційним, а не революційним шляхом.

Відхід від советського позитивістського сприйняття місця держави, права та прав відбувався на методологічних засадах історичного чи діалектичного матеріалізму, або їх залишках, але з «відкриттям» нових чи повернення до «забутих» ідей, методів, підходів.

Авторський колектив підручника із загальної теорії права наводить приклад, відповідно до якого, згадуючи дискусію щодо праворозуміння, яка відбулася у 70-х – на початку 80-х років минулого століття у советській юридичній науці, вказується на позитивні зрушення у доктринальній правосвідомості та зазначається про «чимало слušних, актуальних і сьогодні, думок щодо взаємозв'язків права і держави, зокрема про те, що держава є винятковим творцем закону, але не права, що вона має монополію на законотворчість, а не на правотворення тощо» [64].

Зокрема плоди цієї дискусії щодо природного права можна знайти у роботах советських (у подальшому російських) учених Г. В. Мальцева, В. С. Нерсисянца, В. А. Четверніна, В. М. Шафірова, які здійснювали розгляд теорії природного права в той період на основі «розробленого в марксистсько-ленінській юридичній науці» понятійного апарату, зокрема теоретичної різниці між правом і законом, який був, на їх думку, «переконливо розкритий у советській науковій літературі».

В. С. Нерсисянц у цей період зазначав, що «марксистсько-теоретична різниця права із закону підкреслює, що офіційною силою діючого права володіють тільки норми законодавства, які закон має на увазі і з необхідністю припускає право [112, с. 350]. Історико-матеріалістичне праворозуміння ставиться над «буржуазними» природноправовими та позитивістськими теоріями, яке дозволяє зняти їх протилежність, розкрити дійсність права «як діалектичну єдність його матеріальної дійсності, похідної від дозаконотворчих відносин, і формальної, що виникає як результат законодавчого процесу» [155, с. 9].

Аналогічно українська советська юридична наука була «скована ортодоксальною марксистсько-ленінською ідеологією, яка обумовила

етатистське розуміння права» [64]. В. Л. Федоренко, описуючи той період з позиції розвитку методології конституційно-правових досліджень в Україні, зазначає, що «традиційна марксистська методологія наукових досліджень була суттєво деформована і трансформована у колишній радянській федерації у так званий «марксизм-ленінізм», який по суті став неомарксизмом. Ідеологічний компонент такої методології переважав науковий» [148, с. 15].

У західній, насамперед англо-саксонській науковій літературі в той час почалося жваве обговорення та пошук нового місця для концепту природних прав і теорії природного права у сучасному світі. Постає Нова теорія природного права, яка також називається Новою Класичною теорією природного права, що переосмислює та поновлює Томістську теорію природного права. Ініційований католицьким філософом, професором Германом Грісезом (*German Grisez*) інтерес до теорії природного права знаходить підтримку у роботах Джозефа Бойла (*Josef Boyle*), Джона Фінніса (*John Finnis*), Олафа Толлефсенна (*Olaf Tollefsen*) [189].

Пануюче на той час позитивістське сприйняття права, зокрема в роботах Ганса Кельзена (*Hans Kelsen*), Герберта Гарта (*H.L.A.Hart*), а пізніше і Джозефа Раза (*Joseph Raz*), повністю заперечувало можливість існування права поза межами волі законодавця, залишаючи сутність права тільки для «права, яке є» (*law as it is*), а не за можливим, уявним правом (*law as it ought to be*). Позитивісти наполягали на розділенні права та моралі [175].

Дебати (*Hart-Fuller Debate*) Герберта Гарта та Лона Фуллера (*Lon L. Fuller*), які розпочалися на сторінках *Harvard Law Review* [172; 175] і продовжилися у книжках, виданих цими авторами [173; 174], є яскравим прикладом дискусії щодо праворозуміння між прихильниками позитивістської теорії та їх опонентами з табору природного права. Особливо цікавим для посттоталітарної української правової науки є те, що, як приклад, розглядався закон тоталітарної держави, а предметом дискусії було те, чи є цей закон правовим.

Не менш цікавими з погляду розуміння різниці у підходах між

позитивістською та природноправовою школами права є так звані дебати (*Hart-Dworkin Debate*) між Гербертом Гартом та Рональдом Дворкіним (*Ronald Dworkin*). Хоча безпосередньо обміну аргументами між цими представниками відповідних шкіл не відбувалося, розпочата Рональдом Дворкіним критика позитивізму [169] вилилася у майже сорокарічну дискусію між прихильниками Гарта й апологетами природного права.

Позитивістсько-природнича дискусія щодо праворозуміння та сутності природних прав надала поштовхи до наукових пошуків про витоки і подальший розвиток концепту «права людини». Зокрема, з'являються перші роботи, які ставлять під сумнів так звану ортодоксальну теорію («засновницький міф») походження прав людини. Як можна здогадатися, «засновницький міф «прав людини» виходить з концепту, що «права людини у період Просвітництва мали важливих попередників в ідеї природних прав людини в континентальній Європі та в англійській конституційній історії, але Французька та Американська революції відірвали ідею природних прав від її релігійних, метафізичних та локальних коренів» [183]. Таким чином, питання відмінності природних прав і прав людини постає на порядку денному.

Поновлення інтересу західної юридичної думки до природноправових ідей та послаблення позицій позитивістських доктрин було сприйняте у СРСР (і УРСР як його складової) критично та пов'язувалося з «наступом другого етапу загальної кризи капіталізму – із наслідками краху політико-правової теорії і практики фашизму» [155, с. 9]. Зазначалося, що «науковий аналіз і критика сучасної буржуазної ідеології були та залишаються актуальною задачею марксистсько-ленінської теорії права» [155, с. 5].

Однак, це дозволяло через критику «сучасних буржуазних теорій» та інтерес до дореволюційних буржуазних ідей намагатися адаптувати деякі підходи совєтської юридичної науки до праворозуміння через згадану вище дискусію і підготувати подальший теоретичний розвиток теорії природного права у постсовєтській юридичній науці.

У сучасному українському конституціоналізмі та українській юридичній

науці ідеї, пов'язані з правами людини, природним правом і природними правами, отримали новий поштовх для розвитку в період проголошення незалежності. Наприклад, на початку 90-х років професор О. М. Костенко, наполегливо обґрунтовуючи необхідність відродження в українському правознавстві концепції природного права, чітко наслідує базові історико-діалектичні підходи, визначаючи, що «кожен новий тип права (рабовласницьке, феодальне, буржуазне) виникав на основі концепції природного права для подолання сваволі». На його думку, «природа, її закони – аргументи на користь будь-якої реформи, спрямованої на пошук протидії сваволі людей» [72, с. 77].

Це також відноситься до концепту прав людини, хоча з певними відмінностями, оскільки він, в його радянському розумінні, був насамперед дієвим інструментом ідеологічного протистояння двох систем. На нашу думку, «позитивізація» прав людини, яка сталася передусім у міжнародному праві після Другої світової війни та використання концепції прав людини як інструменту протистояння на світовій арені двох політичних систем, ускладнила навіть для незахарашеної ідеологічними штампами й обмеженістю методологічних засобів західної науки пошук співвідношення природного права, природних прав і прав людини.

Насамперед це обумовлено вже згадуваним «засновницьким міфом», коли природні права розглядаються лише в контексті початку «еволюції» поняття прав людини до позитивних правових цінностей [9]. Однак, такий підхід створює проблему розуміння, як концепту, природних прав і їх відмінності від концепту прав людини. Визнаючи таку відмінність, заперечується існування природних прав у сучасних умовах за межами останнього. Наприклад, М. Антонович, зокрема, зазначає, що «сучасна теорія прав людини, на відміну від теорії природних прав, на думку багатьох науковців, передбачає розуміння прав людини як низки специфічних захистів від уряду...» [9, с. 12].

Також помилковим видається ототожнювання чи автоматичне

«витікання» концепту природних прав з контексту природного права. Як українська, так і західна наукова думка часто стикається з проблемами глибокого розуміння цих ідей. Як правильно зазначає професор Ренді Барнетт (*Randy E. Barnett*), «коли професори права обговорюють природні права, вони звичайно викладають цей концепт разом із природним правом. Хоча ці дві ідеї тісно пов'язані, вони не є тотожними» [166, с. 655].

Підхід, коли природні права визначаються тільки через розвиток прав людини і змішуються з природним правом настільки, що неможливо їх розділити, вважаємо методологічно неправильним [106].

Таким чином, важливим для українського конституціоналізму, особливо в контексті конституційної реформи, яка відбувається на даний момент, постає питання з'ясування сутності поняття «природного права», його співвідношення з поняттям «природні права», а для останнього – розуміння його відношення до поняття «права людини».

Хоча у конституційних текстах на зародку українського конституціоналізму часів незалежності ми не бачимо різкого та чіткого відходу від совєтського розуміння прав людини, він постає як визначальний для подальшого розвитку держави. Природно-правовий підхід, а тим більше розуміння концепту природних прав, першочергово не стоять на порядку денному в творців конституційних текстів, але ідея конституціоналізму спонукає до подальшого розвитку в цьому напрямку. Декларація про державний суверенітет України (1990) проголошувалася, «виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини», а «права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР» гарантувалися «всім громадянам Української РСР» (1990).

За умовами Конституційного договору (1995 р.) [67] застосовувалися Глави 5 «Громадянство України. Рівноправність громадян» та 6 «Основні права, свободи і обов'язки громадян України» Конституції Української РСР 1978 року, які за визначенням наслідували совєтський підхід. С. Головатий

посилається на зауваження Венеційської Комісії щодо цих конституційних приписів, що були оцінені як виписані у «надзвичайно застарілий спосіб», «з погляду принципів соціалістичного права й – особно – теорії матеріальних гарантій прав і свобод» [37].

Як зауважує професор А. Заєць щодо домінування позитивістських, постсовєтських поглядів, «вузьконормативний підхід до визначення права, заснований на положенні, що право – це норми поведінки, викладені у законах та інших нормативних актах, встановлені й забезпечувані примусовою силою державної влади, ще й досі знаходять своїх прихильників» [54, с. 135].

Висновки до розділу 2.

1. Формування ідеї природних прав людини на території України у період XVI – XIX століть є важливим із багатьох причин, виокремимо основні із них:

- по-перше, Україна географічно є частиною Європи, що зумовлює обґрунтованість знайомства із кращим зразками європейської правової дійсності, водночас це стимулює пошуки історико-правових та теоретичних досліджень, у яких вітчизняні дослідники отримували та обґрунтовували нові знання про природні права людини;

- по-друге багато в чому Україна є ментально частиною Європи, оскільки частина території нашої держави у певні періоди історії перебувала у складі інших держав і, попри значною мірою збереження самобутності українського народу, такого роду ситуація суттєво впливала на сприйняття права, у тому числі природного права;

- по-третє, наша історична спадщина має позитивні приклади мислителів, філософів, юристів, доробок яких є помітним не тільки для вузьких фахівців, котрі опікуються проблематикою природного права;

- по-четверте, Україна має наочні приклади конституційного правотворення, де наявними є зразки створення конституційних текстів у ті часті, коли на навіть на теренах «старої Європи» такого роду прикладів було обмаль;

- по-п'яте, значний тягар тоталітарного минулого (передовсім у радянський час) обумовлює необхідність по-новому проаналізувати та більш глибоко зануритись в історію вітчизняної філософської та політико-правової думки, окремі представники якої багато зробили для опанування природно-правової матерії.

2. Акцентуємо увагу на наступних аспектах творчості М. Драгоманова, присвячених правам людини:

- - по-перше, розміщення серед прав людини і громадянина тих, які мають повне право вважатися природними;

- - по-друге, важливою є позиція М. Драгоманова, відповідно до якої права людини і громадянина не можуть бути ні відмінені, ні обмежені жодною постановою чи законом (за певними вагомими виключеннями) засвідчує їх природно-правовий характер. Відтак, треба розуміти, Михайло Драгоманов був прибічником наявності природних прав та необхідності їх поважати з боку держави.

3. Нам видається, що роль і значення конституціоналізму у просуванні ідей природного права та природних прав людини полягає у наступному:

- по-перше, наявність у тексті Основного закону держави норм, що відображають природні права людини, засвідчує їх важливість для суспільства та держави;

- по-друге, вказаний факт обумовлює розвиток конституційних положень про природні права людини у поточному законодавстві (закони та підзаконні нормативно-правові акти);

- по-третє, суди, приймаючи ті чи інші рішення у конфліктних ситуаціях, можуть посилатись на норми Основного закону держави як норми прямої дії;

- по-четверте, ідеологічна функція Конституції сприяє тому, що природно-правова парадигма визначає зміст та спрямованість дій держави, формує уявлення як законодавців, так і правозастосовувачів про те, що природне право – це не лише теоретико-методологічна конструкція, це – реалії сьогодення, що мають належним чином ураховуватись у практичній діяльності.

4. Б. Кістяківський сприймав створення та призначення держави у покращенні життя людей. У задоволенні солідарних інтересів людей. У певній обмеженості держави та влади стосовно людини. У визнанні за особою невід'ємних та недоторканих прав. Задамося риторичним питанням: чи не природні права мав на увазі Богдан Кістяківський?

5. З точки зору аналізу природно-правових поглядів Івана Франка варто зазначити наступне:

- дійсно, загальновідомим є факт того, що Іван Франко не мав юридичної освіти, проте його широкий кругозір та намагання дослідити саму сутність питань державно-правового розвитку призводили до змістовних результатів;

- Іван Франко мріяв про незалежну заможну самостійну українську державу, відтак питання розбудови держави, а також політико-правові процеси, що це супроводжують, викликали його природний інтерес;

- права, свободи та законні інтереси поневоленої людини були цікавими для Франка, оскільки дозволяли глибше зрозуміти сутність та стан пересічного громадянина.

6. Постать М.І. Палієнка є важливою з позицій дослідження конституціоналізму та аналізу природно-правового бачення світу за багатьма причинами, основними із яких можуть вважатись наступні:

- по-перше, він був прихильником зваженого підходу до розуміння права, віддаючи належне аналізу більшості із існуючих на тоді підходів;

- по-друге, його перу належать змістовні публікації, присвячені зв'язаності держави правом, що є знаковими подіями того часу і не втратило своєї актуальності наразі;

- по-третє, М. І. Палієнко був співавтором наробок, що були використані при підготовці Конституцій УСРР та УРСР 1929 та 1937 рр.

7. Аналіз природно-правового надбання В. М. Корецького дозволяє констатувати декілька важливих речей:

- по-перше, це людина широких енциклопедичних знань, ерудована, багатогранна;

- по-друге, він, як представник України (що перебувала у складі Радянського Союзу), відчувається, що «розумів більше, ніж писав»;

- по-третє, навіть те, що він писав про природне право, природні права, заслуговує на увагу та підтримку (попри наявність обов'язкової у той час критики буржуазії);

- по-четверте, В. М. Корецький, будучи науковцем, дослідником, дипломатом, до певної міри був суб'єктом збагачення природно-правовими ідеями, які він отримував від спілкування із зарубіжними колегами. І, наскільки це було можливим, він намагався викристалізувати природне право, природні права і донести важливу інформацію до широкого загалу в Україні та колишньому СРСР;

- по-п'яте, фактично міжнародне право було одним із важливих чинників «проникнення» ідеалів природного права, природних прав людини у радянську політико-правову дійсність. В тому числі завдяки старанням відомого українського фахівця з міжнародного права В.М. Корецького.

8. На відміну від В. М. Корецького, В. Г. Сокурєнко був справжнім вузівським вченим, він поєднував наукову роботу із викладанням, керівництвом кафедрою та керівництвом факультету (1962 – 1968, 1972 – 1977 рр.). Його відображення природно-правового вчення відбувалось через історико-правовий підхід, а саме через аналіз правових позицій українських

дослідників другої половини XIX століття. Тут ми теж маємо прихильно віднестись до такого роду наукової розвідки, оскільки:

- це розкривало маловідомі для сучасників В. Г. Сокуренка сторінки української політико-правової думки XIX століття;
- це виокремлювали певні природно-правові елементи, які мали місце у творчості М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, І. Франка, Т. Шевченка;
- це показувало певні елементи ставлення самого В. Г. Сокуренка до творчості зазначених мислителів, і, відтак, прогнозувало ставлення дослідника до природно-правових феноменів.

РОЗДІЛ 3. НОВІТНІЙ ЕТАП РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА ПРИРОДНІ ПРАВА ЛЮДИНИ

3.1.Прийняття Конституції України (1996) як визначний крок у контексті імплементації природних прав людини в українському конституціоналізмі

Наша держава стала незалежною від Радянського Союзу формально-юридично у 1991 році, фактично ж окремі прояви елементів суверенності та незалежності постали декількома роками раніше. Історики, філософи, юристи, соціологи продовжують дискусії з приводу того, що ж стало ключовою рушійною силою розпаду такої наддержави, якою був СРСР. Зазначимо ключові моменти, важливі у контексті українського конституціоналізму та ефекту сприйняття природного права і природних прав, які проявилися під час й одразу після здобуття Україною незалежності, зокрема:

- можливість молодій державі, без необхідності погодження з «імперським» центром, формувати органи влади, які приймають Закони (єдиний законодавчий орган держави - Верховна Рада України), виконують їх (Кабінет Міністрів та інші органи виконавчої влади) і здійснюють судочинство (органи судової влади);
- усвідомлення реальності прав людини загалом та природні права людини зокрема з погляду їх визнання і гарантування державою та можливостей їх реалізації пересічним громадянином;
- суттєва трансформація правової культури та правової свідомості українських громадян у бік реального усвідомлення ролі й значення не тільки прав людини, але і природних прав, необхідності поваги до них;
- пошук оптимальних конституційних конструкцій та суспільний діалог щодо Основного Закону нової держави на підставі легітимного мандату українського народу, а не фактичного калькування тексту Конституції СРСР;

- спрямування Конституцією незалежної України подальших векторів розвитку українського законодавства та відповідних суспільних відносин у найрізноманітніших сферах суспільного життя.

Прийняття у 1996 році Конституції України стало визначним кроком у справі імплементації не тільки прав людини, але і розвитку та усвідомлення концепту природних прав. Як стверджує В. П. Культенко, в умовах розбудови громадянського суспільства й правової держави цінність категорії прав людини є програмно-визначальною для всього подальшого суспільного розвитку. Гострота проблеми є особливо очевидною з огляду на 70-річне тоталітарне минуле нашої країни та національну несамостійність упродовж кількох століть її історії. Адже питання права тлумачилися з огляду на так звану «меншовартість» українців, їхнє залежне становище. Сучасна Україна перебуває в перехідному стані творення правових державних і суспільних інституцій. Тому й процес становлення громадянського суспільства потребує виявлення характеру правовідносин у ньому з погляду перехідного періоду. Адже стосунки всередині громадянського суспільства мають формуватися на основі усвідомлення невід'ємності й неспростовності природних прав людини. На них має спиратися позитивне законодавство держави. Вони є запорукою ефективності всієї системи соціальних відносин [95, с. 4].

До певної міри вказані обставини обумовили особливе ставлення до проблематики природного права як явища та природних прав людини як певних можливостей, які даровані людині у зв'язку із самим фактом її народження. Слід погодитися, що питання права, дійсно, тлумачилися з огляду на так звану «меншовартість» українців, фактично мало місце їхнє залежне становище від центру радянської держави.

Давно помічено, що в часи радикальних перетворень різко зростає інтерес до суті того, що відбувається, до його осмислення й розуміння. Повною мірою це стосується того, що відбувається у сфері правової реальності. Виходячи з розуміння того, що багато концептуальних положень так званого «радянського правознавства» відкинуті життєвими реаліями і розвитком

пізнання про людину, її поведінку, є необхідність вироблення й застосування у правовій сфері нових підходів, зокрема антропологічного [114, с. 44]. Саме антропологічний підхід розуміння та пізнання права, в основі якого знаходиться людина з її потребами, може слугувати першоосновою сприйняття природних прав.

Значною мірою «природність» певних прав людини визначає зміст і спрямованість дій держави, її інституцій та посадових осіб. З погляду Л. Новак-Каляєвої, концепція прав людини і в практиці сьогодення залишається ідеалом, до якого тільки прагне чинна система державного управління, незалежна від особливостей географії, політики й культури. Національні уряди та міжнародні інтеграційні структури намагаються демонструвати політичну волю щодо впровадження прав людини у практику державного управління. Водночас, потрібно зважати й на роль кожної конкретної людини в цьому процесі, адже людина повинна усвідомлювати свої права та свободи, мати можливість і бажання їх обстоювати перед державою, яка, переважно, їх порушує. Реалізація прав людини можлива тільки на умовах законності та транспарентності процесів, процедур і документного супроводу державного управління, що яскраво демонструє джерельний фонд та досвід європейського державотворення [113]. Інтеграція України до Європейського Союзу, на наше переконання, ще більше актуалізує вказані тенденції.

Для розуміння важливості прийняття Конституції України (1996) в контексті імплементації природних прав людини вважаємо за доцільне висвітлити й вирішити такі проблемні питання:

- політико-правові передумови прийняття Конституції України та їх роль у справі подальшого поширення природно-правових поглядів;
- феномен прагнення до щастя як осердя конституційного закріплення природних прав людини;
- значення Конституції України (1996) у справі публічно-правового закріплення природних прав людини.

Зрозуміло, що Конституція України 1996 року з'явилася не «на пустому місці», відповідні політико-правові та суспільно-значущі події уможливила ініціювання й подальше прийняття Основного Закону держави, в тому числі пов'язані з презентацією та відстоюванням природно-правових поглядів. Те, чого не було й, за визначенням, не могло бути в Радянському Союзі, значною мірою виборювало собі «місце під сонцем». В Україні з'явилася можливість об'єктивно поставити питання про необхідність не просто визнати існування природних прав, але на рівні Конституції України їх вказати і, як наслідок, розшифровувати їх зміст у поточному законодавстві та гарантувати їх дотримання, охорону й захист.

Розгляд «простих» цінностей конституціоналізму – свободи, ринку та соціальної динаміки - потребуватиме в деяких випадках покликань на постулати політичної науки; водночас, обговорювати всі політичні питання варто у правовому, нормативному аспекті. Таким чином, професор В. Речицький [134] вказує, що філософія конституційного права – це той сегмент символічного простору, де спосіб опанування дійсності не обмежено рамками тільки юридичних уявлень. З іншого боку, конституційне право (як нормативна система) має бути складником судової практики, але суди не надто добре порядкують з ідеями, які не є «практичними». Отож, конституційне право має безпосередній стосунок до практики, але також і до найскладніших аспектів політичної теорії.

Для виокремлення політико-правових передумов прийняття Конституції України та їх ролі у справі подальшого поширення природно-правових поглядів слід зважати на вже існуючі приклади конституцієтворення, що мали місце в історії нашої держави. Але для цілей розуміння таких передумов не є надто важливим, чи були вказані спроби успішними, як довго існували такого роду документи, чи призводило це до реальних соціально-економічних та політичних змін у суспільстві та державі.

Конституція Пилипа Орлика 1710 року є одним із найкращих прикладів такого порядку. Як стверджує Н. В. Стецюк у рамках свого дисертаційного дослідження з назвою «Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина ХІХ ст. – кінець 80-х років ХХ ст.)» [143, с. 7], процес зародження в Україні ідей та поглядів, близьких до конституційних, у багатьох аспектах є подібним до аналогічних процесів у інших європейських народів, з історією яких сьогодні справедливо пов'язується створення перших конституцій. Ідеться про подібні причини й умови суспільного розвитку, гостру необхідність на певному його етапі подолання засад феодальної організації суспільства, створення простору для економічних відносин, торгівлі, культури, філософії, правових учень тощо. Особливу роль у цьому процесі відіграла національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького та спроба створення на етнічних українських землях держави нового демократичного типу (свого роду прообразу пізніших національних держав) як наслідку цієї війни. Зміст, причини і шляхи, історична роль появи таких відомих документів свого часу, як Зборівська угода (1649), Переяславські (Березневі) статті (1654), Гадяцький договір Івана Виговського (1658), Коломацькі статті Івана Мазепи (1687), низки інших «договорів» та «статей», які можна вважати не тільки договірними формами регулювання державно-владних відносин, а й своєрідними державними актами передконституційного характеру.

Нам видається, що це своєрідне тло, на базі якого у подальшому була здійснена перша спроба видання нормативно-правового акта, що мав фундаментальне значення для унормування суспільних відносин у різних, найважливіших сферах суспільного життя.

Особливе місце у процесі ствердження в Україні перших політико-правових ідей і поглядів конституційного характеру займає документ «Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького» 1710 р., відомий як Конституція Пилипа Орлика. Недовга дія цього акта в 1710-1714 рр. на території Правобережної України (подібно до

короткочасності дії деяких перших конституцій), подібні умови появи даного документа та перших конституцій, аналіз змісту, стилю, структури і логіки Конституції Пилипа Орлика призводять до висновку, що оцінка її академіком ВУАН М. П. Василенком, як «першого конституційного акту в Україні», видається найбільш вдалою і точною [143, с. 7].

Погоджуючись з такими поглядами на цей документ, слід зауважити, що, враховуючи особливості та характерні ознаки розуміння права й державотворення в той період, ми не можемо об'єктивно очікувати в умовах сьогодення від тодішнього документа обсягу, глибини та змістовності, співставних із сучасними. Проте маємо справжній конституційний документ, який можна вважати однією з важливих передумов подальших кроків у справі створення Основного Закону незалежної Української держави через 286 років.

Наступним важливим виміром, що вплинув на створення основ конституціоналізму та сприяв формуванню конституційного будівництва на теренах нашої держави, є період початку ХХ століття. Незважаючи на непростий, бурхливий, суперечливий час, зі всіма проблемами, незавершеністю, протиріччями, ідея належної української Конституції продовжила формування української державності на початку ХХ століття й була підкріплена відповідними спробами створення та прийняття нових Конституцій.

Особливості зародження, становлення й розвитку українського конституціоналізму на початку ХХ ст. полягали в тому, що він формувався у «недержавній» нації, в умовах ігнорування або часткового, поверхового врахування панівною елітою «державної» нації сподівань українського народу на національно-політичне самовизначення [51, с. 4]. Як уже попередньо зазначалося, на початку ХХ століття українські землі перебували у складі різних утворень: Російської імперії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії. Така «розпорошеність» об'єктивно унеможливлювала самотійність держави, а отже, і створення та прийняття відповідної Конституції.

Проте у період 1917–1921 рр. мав місце важливий історичний етап право-

і державотворення України. Усі суспільно-політичні та державотворчі явища, як-от: УНР, ЗУНР, Директорія, Гетьманат – по-своєму сприяли розвитку українського конституціоналізму, зростанню політичної і правової культури, грамотності керівної ланки українських самостійних державних утворень. Проявом також стала поява низки нормативно-правових актів конституційно-правового характеру.

Н. О. Єфремова у рамках свого наукового дослідження, надаючи характеристику Конституції УНР 1918 р., стверджує, що, як історичний документ, вона продемонструвала значні теоретичні можливості та досягнення українського лібералізму початку ХХ ст., а її автори, безумовно, запозичили окремі конституційні ідеї Франції, Англії, США й Австрії [51, с. 9-10].

Зокрема, у статті 1 Конституції УНР [69] проголошувалося, що, «відновивши своє державне право, яко Українська Народна Республіка, Україна, ... для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною». У статті 14 безвідносно «громадянин УНР і ніхто інший...», тобто для будь-якої людської особистості визначалися гарантії забезпечення природних прав, а саме права на життя, гідність, права на власність.

Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні у 1918 році (надалі Тимчасова Конституція ЗУНР) не містила розділу про права, оскільки виконувала перехідну функцію до моменту, коли «установчі збори Західно-Української Народної Республіки» приймуть відповідний конституційний акт [56]. У параграфі 3 статті 1 проєкту Конституції ЗУНР С. Дністрянського визначалося, що «кожна людина має основні громадянські права, які гарантуються їй державою». Ця ж стаття містила окремий підрозділ «а) Свободи», який відповідно до параграфу 6, зокрема, встановлював, що «кожна людина вільна від природи».

Таким чином, вбачаємо не тільки методологічний зв'язок Конституції УНР 1918 року та проєкту Конституції ЗУНР С. Дністрянського з аналогічними документами провідних демократій світу: Франції, Англії, США, але й історичний зв'язок із текстом Конституції України 1996 року. Можемо констатувати, що конституційний текст незалежної сучасної України базувався не тільки на запозиченні досвіду провідних демократичних країн, що мав реальне наповнення у попередніх спробах українського правотворення, але і на досвіді творення конституційного тексту провідниками української незалежності початку ХХ століття.

На жаль, ані УНР, ані ЗУНР не змогли реалізуватися як повноцінні держави. Україна продовжила своє існування як частина інших державних проєктів, зокрема СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії тощо. Однак, розглядаючи передумови розвитку українського конституціоналізму, слід звернути увагу на формально-номінальні установчі конституційні засади України в рамках СРСР. А. Р. Крусян, автор докторського дисертаційного дослідження з назвою «Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика», стверджує, що советський період (1921–1991 рр.) формування парадигми конституціоналізму характеризується таким: дією советських конституцій (Конституції УСРР 1919 р., 1929 р. та Конституції УРСР 1937 р., 1978 р.), які підвели необхідну конституційно-правову базу під ті докорінні зміни, що відбулися в державі й суспільстві після жовтневої революції в Росії, водночас, ці Основні Закони зробили певний внесок у формування науково-практичної парадигми конституціоналізму, зокрема, у советських конституціях було закріплено демократичні принципи, прийоми і методи управління, окремі політичні, соціальні, економічні, культурні права громадян тощо; прагненням створення в Україні соціалістичного суспільства, соціалістичного типу держави та права на основі теорії соціалізму, постулати якої суперечать загальним принципам лібералізму, що становлять ідеологічну основу сучасного конституціоналізму, проте практика советських будівництва мала позитивний досвід (наприклад, становлення і розвиток інституту

народної власності, виборність органів управління, можливість референдумів, формування системи соціального захисту громадян тощо) щодо формування науково-практичної парадигми українського конституціоналізму [93, с. 11]. З достатньо великим переліком наведених елементів «формування парадигми конституціоналізму» важко погодитися, оскільки советський період характеризується підміною понять, формальним проголошенням певних прав та свобод при фактичному їх обмеженні й поправанні. Однак, саме ця, формальна сторона, яка хоча і не відповідала реаліям життя, більше того, знаходилася під значним ідеологічним пресом «керівної та направляючої сили», дозволила забезпечити мінімальну тяглість конституційної і правової наукової думки.

Наприкінці 80-х років минулого століття, коли соціально-економічні та політичні зміни призвели до формування національно-визвольного українського руху, стали помітними і формально-юридичні конституційні кроки, спрямовані на виокремлення самостійної Української держави. «Процес становлення Української держави вже на самому його початку набув певних конституційних форм. Декларацію про державний суверенітет України, прийняту Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. і Акт проголошення незалежності України, прийнятий також «найвищим органом державної влади» 24 серпня 1991 р. і схвалений 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням, можна визначити як конституційні акти, адже сам спосіб прийняття наголошував на найвищій легітимності цих актів» [104, с. 348].

На думку А. Р. Мацюка, Декларація – це, по суті, документ певних намірів, які проголошуються, як правило, від імені народу парламентом. Такий документ має засадничий характер, окреслює головні орієнтири розбудови нової держави. У цьому зв'язку під час прийняття Декларації чимало народних депутатів ставили питання про надання їй статусу конституційного закону. Перемогла ідея про те, що Декларація має залишитися у тій якості, яка зумовлена її сутністю, – урочистого проголошення державного суверенітету України. На її засадах необхідно було

створити принципово нову Конституцію, котра відповідала б найкращим світовим стандартам, ґрунтувалася б на теоретичних засадах і практичному досвіді національного конституціоналізму. Однак, попри різні тлумачення змісту Декларації про державний суверенітет України, вона, зважаючи на її історичне значення, була й залишається засадничою основою як нової Конституції України, так і її можливого вдосконалення [105].

У свою чергу, текст Акта проголошення незалежності України містить такі слова: «Продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України» [46].

З прийняттям Акта Україна розпочала новий етап у своєму державному розвитку. Слід, однак, визнати, що Акт був політико-правовим засобом оперативного реагування на ситуацію, що склалася у серпні 1991 р. Далі він набув характеру додаткового чинника легітимності політичних змін, які мали місце в державному житті України. Водночас, попри певне повторення положень Акта в чинній Конституції, він продовжує відігравати ключову соціально-регулятивну роль, юридично фіксуючи кардинальні демократичні зміни в державному бутті України, що сталися на початку 90-х років XX ст. [104, с. 349-350].

На завершення у цій частині вкажемо, що ще протягом 1990 року здійснювалися спроби створити консультативний орган, основним завданням якого були б розробка та пропонування тексту Основного Закону держави. Держави, яка на той момент формально-юридично і фактично ще не була незалежною. У цьому, на наше переконання, проявлялася функція правового прогнозування. І Конституційна комісія на чолі з Л. М. Кравчуком загалом справилася зі своєю задачею: згодом було напрацьовано загальні засади нової Конституції України. «Зміст Концепції був покликаний продемонструвати

прийнятність для України загальновизнаних уніфікованих конституційних положень щодо організації механізму влади, напрацьованих теорією і практикою зарубіжного конституціоналізму. Відтак зазначені концептуальні положення ставили на меті забезпечити реальне функціонування державного механізму на засадах поділу влади. Одночасно вони засвідчили про відхід від теорії і практики «радянського соціалістичного правопорядку», основоположними принципами якого відповідно було, серед іншого, заперечення концепції природних прав людини, визнання лише концепції прав громадян» [104, с. 352]. На якому тлі це відбувалося? На тлі чіткого позитивізму. В. О. Четвертнін, який підготував монографію з проблематики природних прав, у 1988 році зазначав: «На думку прихильників герменевтики, і негерменевтична природноправова доктрина, і позитивістська не визначають досить однозначно діяльність судді з відшукування конкретного матеріального права. По суті, герменевтика заперечує лише юридико-позитивістське зведення права до норми закону і класичне трактування природного права в якості надпозитивної норми» [155, с. 133]. Тобто, ми бачимо з такого роду ситуації, що вже тоді українські політичні й державні діячі усвідомлювали роль та значення природного права, природних прав людини і розуміли важливість розміщення природних прав людини у тексті Основного Закону держави.

Для подальшого розуміння важливості прийняття Конституції України (1996) в контексті імплементації природних прав людини слід приділити увагу і феномену, який там **відсутній**.

Прагнення до щастя як осердя конституційного закріплення природних прав людини помилково було недооцінено українськими конституціоналістами. При підготовці як проєкту, так і в ухваленому тексті самої Конституції України 1996 року «прагнення до щастя» як природне право не згадується. Але важко зрозуміти, чому це явище сприймається як декларація, а не рушійна сила та дороговказ природно-правової компоненти вітчизняного конституціоналізму.

Це могло би стати локомотивом соціально-економічних і політичних перетворень у державі. Хоча Конституція України (1996) проголосила, що «[л]юдина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», при акцентуванні саме на людському «прагненні до щастя» по-іншому виглядають взаємовідносини у трикутнику «людина-право-держава». Прибирається легкий постсовєтський наліт патерналізму, який відчувається у фінальному результаті українського конституцієдавця. На наш погляд, мета та завдання держави повинні враховувати індивідуалістичний людський елемент як силу суспільного перетворення і створювати загальні рівні умови щасливого суспільного життя.

Першим юридичним документом в історії, що проголосив права людини, став Білль про права (червень 1776 р.), прийнятий конгресом народних представників штату Вірджинія в Північній Америці. Таким документом стала Декларація незалежності (липень 1776 р.), прийнята Континентальним конгресом тринадцяти північноамериканських колоній. Потім Конституція США (1787 р.) і знамениті десять поправок, відомі як Білль про права (1791). Важливим нововведенням було включення права кожної людини на прагнення до щастя (підкреслено мною – К. К.), бо щастя сприймається кожним суб'єктивно й, отже, прагнути до нього можна лише на основі індивідуального вибору [35, с. 99].

Н. О. Фальшина у контексті прагнення людини до щастя справедливо стверджує: у XVIII столітті відбувається правове закріплення природно-правового розуміння свободи. У 1776 році була прийнята Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки, що проголосила: «Ми вважаємо очевидним наступні істини: всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав засновано

уряд, що запозичує свою справедливу владу за згодою керованих». Таким чином, ідейну основу декларації склала саме природно-правова доктрина, що має свої особливості. Проголошуючи природні й невідчужувані права людини в Декларації, володіння приватною власністю поступається місцем прагненню до щастя, на відміну від концепції Дж. Локка [147, с. 60]. У свою чергу, аналізуючи творче надбання Дж. Локка у його баченні прагнення до щастя, зазначимо: «Закон природи, як його представляє Локк, формулює умови миру або, кажучи більш широко, «суспільного щастя» або «добробуту будь-якого народу». Існує тому свого роду міра дії закону природи в цьому світі: нехтування законом природи веде до суспільного страждання і бідності» [160, с. 220].

Вкажемо, що саме Сполученим Штатам Америки світ завдячує появі такого права, яким є прагнення до щастя. Проте надалі не всі країни наслідували саме таке відображення ключового потягу до щастя. Цікавою є історія появи права на прагнення до щастя. С. П. Головатий акцентує увагу, що, опрацьовуючи свій текст, Джефферсон у Доковій «тріаді прав» – «життя, свобода, власність» – замінив третій складник: замість такого невідокремного права, як «власність», Джефферсон запропонував занести до тексту Декларації «прагнення щастя». Таку заміну зарубіжні критики пояснюють тим, що Джефферсон мав власне бачення концепції «природних прав», у рамках якої він розглядав «право кожної людини на збереження своєї особи» (*право на життя*) та «право кожної людини на свою свободу» (*право на свободу*) як «внутрішню властивість людської природи чи істоти», через що їх не можна було «внутрішньо відчужити», тобто їх не можна було «внутрішньо зректися» (хоча завдяки «зовнішньому примусові» можна було б припустити можливість «позбавлення» особи цих прав чи «втрати фізичних виявів» таких прав). Інакше кажучи, «людина не може внутрішньо відокремити себе від чогось такого, що є складовою частиною її самої» [37, с. 164].

Виникає питання: а може, це і є першоосновою пріоритету прав, свобод та законних інтересів людини, що мають місце в США? Може, цим продиктована привабливість США для емігрантів зі всього світу? Може, саме у зафіксованому прагненні до щастя знаходиться секрет успіху Сполучених Штатів Америки? Як стверджує В. Речицький, секрет цієї первинної привабливості США, писав згодом Збігнєв Бжезінський, полягав у щасливому поєднанні ідеалізму і матеріалізму як однаково сильних джерел мотивації психіки людини [133, с. 17]. Хотілося б зазначити – не простому лінійному, а саме щасливому поєднанні ідеалізму й матеріалізму.

Справедливості та науковості заради вкажемо: Сполучені Штати Америки стали, дійсно, першою країною, яка на рівні Декларації незалежності країни визнала право на прагнення до щастя. Проте сама ідея формувалася і викристалізовувалася дещо раніше.

Л. В. Батієв, аналізуючи творчий спадок Томи Аквінського, зазначає, що певна характеристика закону полягає у визначенні його мети. Закон завжди спрямовує на досягнення загального блага (щастя), адже першим початком об'єктів практичного розуму є кінцева мета – щастя. А оскільки людина – недосконала частина цілого, то і закон «повинен мати безпосередній об'єкт – прагнення до загального щастя». Будь-який закон визначений до загального блага як до своєї мети, а «благо окремої людини є не кінцевою метою, а віднесенням до загального блага, точно так саме благо окремого домашнього господарства є шлях до блага всієї держави» [15, с. 189].

Чи могли в Україні насправді вдатися до формулювання перед 1996 роком прагнення до щастя як права людини в Конституції держави? Питання не є простим. На наше переконання, це потрібно було зробити. Не виключено, що це до певної міри змінило б ставлення суспільства і держави до природних прав людини, до наповнення та гарантування прав людини загалом.

Тут варто згадати про так званий неформальний конституціоналізм, про який пише В. Речицький. У випадку невдало сконструйованого Основного Закону, національний конституціоналізм може бути реальним і водночас

неефективним. Тому є підстави вживати для позначення реального й ефективного конституціоналізму таке поняття, як *неформальний конституціоналізм*. Останній іноді називають *органічним* або справжнім конституціоналізмом. Неформальний конституціоналізм добре узгоджується з поняттям привабливого, успішного щасливого життя. Що ж стосується самого поняття *щастя*, то попри його давню присутність в американській Декларації незалежності 1776 р., його важко формалізувати. З іншого боку, ми знаємо, що це простіше зробити в одних країнах і набагато складніше – в інших [133, с.15]. Тим самим, ми бачимо, що неформальний конституціоналізм (реальний та ефективний конституціоналізм) є категорією, яка вдало корелює з успішним щасливим життям, що, як видається, є реальним втіленням права людини на прагнення до щастя.

Цікавим є досвід Французької республіки. С. Головатий стверджує, що учасники Установчих Зборів (називаючи себе «представниками французького народу» – в особі легітимно створених Національних Зборів), виходячи з того, що «єдиними причинами нещастя людей і загнивання державної влади» є «*невігластво, нехтування або зневажання - стосовно прав людини*», вирішили: «...викласти в офіційній декларації **природні, невідчужені та священні права людини** - з тим, аби постійна наявність цієї декларації могла повсякчас нагадувати всім членам суспільної організації про їхні права і обов'язки... [37, с. 174]. Як бачимо, причинами нещастя людей є негативне ставлення до прав людини. Відтак, на наше переконання, формулювання прагнення до щастя – це свого роду формулювання поважного ставлення і до прав людини.

Таким чином, прагнення до щастя – це той феномен, те природне право, яке мало би бути розміщене у тексті Основного Закону держави ще у 1996 році. Від цього потенційно у виграші були б і громадяни, і суспільство, і, треба думати, держава. Адже бути державою успішних щасливих людей – це орієнтир для будь-якої держави. Видається, такий крок ще можна зробити. Але внесення змін до Основного Закону держави – це не самоціль. Проте іноді варто озирнутися назад, обміркувати складності Конституції України та

можливості щодо покращення даного документа і рухатися вперед. На наше переконання, такого роду зміни здатні консолідувати суспільство, надати новий імпульс суспільному розвитку.

Дослідивши важливий елемент природних прав, відсутній у тексті Конституції України (1996), слід все ж таки звернути увагу на ту природно-правову компоненту, яка там присутня.

Зі схваленням нової Конституції України (1996) концепт «права людини» отримав грандіозний імпульс для його усвідомлення, переосмислення та теоретизації українською юридичною наукою, оскільки конституцієдавець спирався на необхідність «забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя», а у статті 3 Конституції України чітко визначив ідею прав і свобод людини та їх гарантій як засадничу для головного обов'язку держави, для змісту і спрямованості її діяльності [64].

Як не парадоксально, немає сумнівів, що відродженню традицій українського констиуцієтворення та зародження нового сучасного українського конституціоналізму все ще притаманні дух совєцької доби «за формою і за змістом» [26], але немає «жодних підстав не сприймати систему приписів Конституції України стосовно прав людини як національну практику втілення ідей, доктрини та принципів природного права» [37, с. 585].

Ми стаємо свідками того, що концептуальні моделі та підходи, які раніше не були притаманні українській юридичній науці, стають стимулами її подальшого розвитку. Питання відходу від описових підходів і більш глибокого усвідомлення сутнісних складових ідей природного права, природних прав та прав людини постає на порядку денному. Це відображає «два різних підходи філософського дослідження проблеми»: орієнтований на майбутнє запит у сенс фундаментальних індивідуальних прав, що існують для визначення морально прийнятної публічної політики, і орієнтований на минуле запит щодо джерел та основ.

Створення і прийняття влітку 1996 року Конституції України обумовлює необхідність певних розміркувань у сенсі природного права та природних прав

людини. Те, що у Гоббса припиняє стан війни всіх проти всіх є державою, яка заснована на Конституції, суспільному договорі, що створює загальні правила співіснування й утворює державу для забезпечення виконання цієї суспільної угоди. Людям важко відрізнити побажання від прав. Але розумінням, що право своє життя прожити щасливо є у всіх, люди ставлять для себе певну мету. Ця мета є єдиною для всіх, точніше – це багато аналогічних, тотожний цілей, які повинні узгоджуватися між собою. Але чи можливо це? Держава направлена на те, щоб забезпечити для всіх щасливе життя, тому важлива і важка одночасно задача стоїть щодо втілення всіх цілей усіх суб'єктів суспільного договору.

Для розуміння співвідношення суспільного договору та природних прав треба проаналізувати, яким чином узгоджуються наявність прав і суспільний договір з «невід'ємними» правами. Логічною видається постановка питання: чи вдалося це у Конституції України 1996 року? Адже не секрет, що сам факт узгодженого прийняття такого важливого документа відбувся на засадах певних компромісів, до яких вимушені були вдаватися різні політичні сили, що складали тоді український парламент. Проте такого роду компроміси є звичними для європейського конституціоналізму, де система стримувань і противаг є прийнятним механізмом узгодження початкового неоднорідних інтересів.

Варто зазначити, що можна обмежитися тільки природним правом чи природними правами і тільки щось одне визначити порівняно з конституціоналізмом. Природні права утворюють так званий білл про права, який в американських конституціях фактично не містився, оскільки вважалося, що, включаючи у Конституцію природні права, людина надає їх у державу. Після цього можна й не зважати на них, оскільки вони передані. Природні права і конституціоналізм утворюють певний дуалізм, який є мірилом держави та права, правовладдя. Логічним у цьому зв'язку є питання: розміщення в Конституції України 1996 року природних прав людини й природно-правових підходів до врегулювання суспільних відносин (право

людини на життя, на свободу та особисту недоторканність, констатація того, що всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах, права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними тощо), – чи перевагою є це, чи недоліком з позицій співставлення з американською конституцією у контексті «передачі» державі цих прав? На наше переконання, це перевага Конституції нашої держави 1996 року.

Вдалося на тлі постпозитивістського підходу до формулювання прав людини сформулювати природно-правову базу для усвідомлення і сприйняття природних прав та природного права як практичним, так і теоретичним українським конституціоналізмом. Без цього ми швидше говорили б про теорію природних прав людини й, ураховуючи тоталітарний спадок часів СРСР, шлях до усвідомлення природних прав був би довшим, а в державі, як механізму гарантування прав, не було б орієнтирів, щоб їх гарантувати та сприяти їх реалізації. Варто констатувати, що за інших обставин природне право як стан і природні права як незалежні від держави можливості були б в Україні навіть не «на папері», а лише в наукових публікаціях, присвячених аналізу кращих зразків світового та європейського конституціоналізму.

Варто звернути увагу на значні дискусії, які велися і ведуться наразі з приводу того, чи правильним було публічно-правове визнання України як соціальної держави. Спадок Радянського Союзу у вигляді обговорюваного вище «патерналістського підходу» до забезпечення прав був предметом узгодження і став продуктом компромісу в парламенті в 1996 році. Д. О. Єромоленко надає визначення соціальної держави, як заснованої на принципах соціальної справедливості, рівності й свободи надкласової, правової держави, з розвиненим громадянським суспільством, в якій всебічно гарантовані гідний людини прожитковий мінімум, соціальне забезпечення, загальний підйом добробуту і соціально-економічні права громадян, існує налагоджений, нескладний та досяжний механізм їх практичної реалізації і захисту [50, с. 5]. Дійсно, якщо зважити на те, що від советського підходу «надання державою» прав і акценті на їх соціальному спрямуванні важко було

відмовитися одразу після колапсу Радянського Союзу. Вважаємо, що це практично було неможливо.

На наш погляд, розвиток українського конституціоналізму засвідчує зміну парадигми навіть у питаннях, пов'язаних із соціальними правами. Адже ті самі США не є соціальною державою у класичному розумінні, проте це компенсується значними правами людини у сфері економіки, що надає їй можливість забезпечувати свої основні соціальні потреби фактично самостійно. Природно-правовий підхід до забезпечення прав, у тому числі до похідних від природних, зокрема соціальних, розкриває потенціал людини для їх реалізації нею.

Проаналізувавши сучасні зарубіжні конституції, залежно від відображення соціальної орієнтації держави їх можна розподілити на три групи. До першої групи належать конституції, які прямо називають державу соціальною. До другої групи можна віднести конституції, які містять різні формулювання про цілі соціальної держави. Третя група – це конституції, що не мають указівок на соціальні цілі, але використовують формулу “держави благоденства” [50, с. 7]. Україна, як видається, відноситься до першої групи, хоча слід зазначити, що це більше формально-юридичний бік, фактично ж наша держава функціонально відноситься до другої групи держав, конституції яких містять різні формулювання про цілі соціальної держави. Крім цього, практика Конституційного Суду України містить різні рішення стосовно соціальних зобов'язань держави. Їх об'єктивно складно забезпечувати за умов, коли рівень економічної складової діяльності держави має певні вади.

В українській науці конституційного права погляди на забезпечення прав людини на рівні Основного Закону держави різняться. Наприклад, В. Л. Федоренко стверджує, що ним обґрунтовано поняття норми конституційного права як «змістовно та формально визначеного, встановленого чи санкціонованого Українським народом або Українською державою чи територіальною громадою загальнообов'язкового й ними ж гарантованого правила цілеспрямованої вольової поведінки або діяльності

суб'єктів конституційного права, або умови перебування цих суб'єктів у певному правовому статусі чи режимі, незалежно від їх волі» [148, с. 7]. Позиція стосовно «встановлення чи санкціонування Українським народом або Українською державою чи територіальною громадою певного природного права людини» виглядає дещо дискусійною. Як неодноразово зазначалося, природні права тому і є природними, що їх наявність у людини не залежить ані від веління держави, ані від народу, ані від територіальної громади. Людина, й тільки людина є визначником і головним критерієм природних прав. Її воля, внутрішнє усвідомлення своїх прав утворює політико-територіальні організації та інститути, створює суспільні групи.

Зміна парадигми забезпечення прав чітко демонструє життєздатність природно-правового підходу в українському конституціоналізмі. Вбачається, що усвідомлення природних прав та їх гарантування в конституційних текстах впливають на підходи до забезпечення всього спектру конституційно визначених прав людини. Більше того, відкритий підхід українського конституцієдавця до визначення прав, забезпечення і гарантування тих, які містяться в Конституції України, й тих, яких там чітко не визначено, створює широке поле для подальшого конституційного розвитку як концепту природних прав, так і більш широкого концепту прав людини. Розглядаючи значущість та актуальність висвітлення проблематики конституційного механізму забезпечення прав людини, О. Пушкіна звертає увагу, що вони зумовлюються «не тільки специфічними обставинами: демократизацією політичної системи, формуванням громадянського суспільства, глибинними реформами на рівні права, структурною організацією державної влади, державного управління», а і формуванням нової галузі конституційно-юридичних досліджень, яка може бути охарактеризована як концепція прав людини [127, с. 3-4]. Це правильно й для концепту природних прав, який ще більшою мірою впливає на визначення прав та можливостей людини, необхідних для цілісного і всебічного розвитку особистості.

Ми стаємо свідками глибинного проникнення не тільки концепту прав людини до практично всіх сфер та галузей правових досліджень, а і повернення до коренів розуміння природних прав як базових цінностей. Такого роду бачення відтворює спрямування теоретико-правової та конституційно-правової науки у сенсі природного права й природних прав людини. Перехід і проникнення праволюднинної проблематики до галузевої прикладної юридичної площини створює нові можливості для розвитку як українського конституціоналізму, так і відповідних галузей української юридичної науки.

Підсумовуючи, слід вказати, що прийняття Конституції України (1996 р.), дійсно, стало визначним кроком в імплементації природних прав людини, в тому числі забезпечило:

- а) більш широку обізнаність з природними правами;
- б) перехід від ідеалістично-теоретичного знання про природні права до практичного усвідомлення їх як цінностей:
- в) максимально можливий ступінь їх нормативного закріплення та гарантованості;
- г) можливість здійснення наукових досліджень не лише з позицій пошуків шляхів конституціоналізації природних прав, але і з позицій удосконалення їх практичної реалізації.

3.2.Тенденції розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції 1996 року

Без сумніву, прийняття Конституції України 1996 року стало цілою епохою не тільки вітчизняного конституціоналізму, але і правової системи та суспільного життя загалом. Це природно, адже роль і значення Основного Закону держави як фундаменту та нерідко одночасно локомотиву подальшого розвитку нормативно-правового забезпечення різних сфер важко переоцінити.

Не перебільшенням виглядає і часто вживані терміносполучення «до прийняття Конституції України», «після прийняття Конституції України», які фактично ставлять водорозділ між цими двома періодами, а посередині них знаходиться юридичний факт – прийняття Верховною Радою України Основного Закону держави. Таким чином, у контексті нашого наукового дослідження наступним актуальним кроком є розгляд питання виокремлення та характеристики тенденцій розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції України 1996 року.

Б. В. Малишев справедливо зазначає, що природним правам людини притаманні такі ознаки: 1) природність (тобто вираз індивідуальної, а не соціальної чи державної природи людини); 2) безпосереднє забезпечення життєво необхідних для людини цінностей: справедливості, рівності, свобода, гуманізм (який включає в себе життя, гідність, фізичну недоторканність); 3) безпосередній та об'єктивний характер (тобто для їх реалізації не потрібен жоден правозастосовний акт та їх реалізація здійснюється незалежно від волі людини) [103, с. 28]. Таким чином, важливим виявляється розуміння зв'язку і співвідношення природних прав та українського конституціоналізму. Постає питання відповідності сутності природних прав, їх характеристик і відображення цього у конституційному тексті. Хоча ця проблематика не має очевидної та лінійної відповіді, спробуємо навести відповідні аргументи з погляду теоретико-правової науки й конституційно-правової практики.

Усвідомлення сутності взаємостосунків природних прав людини та Конституції держави з конституціоналізмом загалом полягає у розумінні складності питання прямого їх включення у текст Основного Закону держави. Необхідно зважено оцінити, чи є користь від такого реалістичного підходу до природного права і природних прав, чи, можливо, навпаки, такого роду пряма фіксація шкодить «природності» природних прав. Адже має право на існування позиція стосовно того, що закріплення природних прав у тексті Конституції України 1996 року до певної міри встановило його залежність від

держави (закріплення/незакріплення), що, у свою чергу, суперечить самій логіці природно-правового підходу.

Є позиції, які висловлюються науковцями стосовно відсутності такого роду протиріч. Так, наприклад, у рамках свого дисертаційного дослідження Б. І. Стахура зазначає, що конфлікту між цими двома підходами не існує, оскільки сучасна наука та відповідна практика не визнають тих прав людини, які не закріплені позитивно у нормативному вигляді. Фундаментальний, персоніфікований (невідчужуваний від особи) і природно-правовий характер першого покоління прав людини отримав усебічне визнання. Вони закріплювалися у конституційних документах періоду ліберально-демократичних революцій (право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу слова, на людську гідність, на власність, на справедливий суд тощо) і практично без змін перейшли у сучасні конституційні тексти та міжнародні договори (конвенції) [141, с. 44].

З такою позицією важко погодитися, оскільки вона наслідує проблему «засновницького міфу», ототожнюючи природні права і права людини. Однак, хоч права людини базуються на концепті природних прав, вони не тотожні. Позитивація природних прав у конституційних текстах не заперечує, не відміняє та не скасовує їх головну принаду – походження від природи людського індивідуума, їх людської сутності й неможливості передачі.

В Україні багато років точиться дискусія про реформування Розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Остання спроба в рамках конституційної реформи 2015 року надала енергійний поштовх багатьом процесам удосконалення тексту Конституції, стимулювала дискусію у суспільстві щодо подальших кроків удосконалення букви Основного Закону держави. Були піднято багато цікавих конституційних питань, у тому числі прямо пов'язаних з природними правами. Наприклад, у контексті обговорення питання права на життя виникла глибока дискусія з представниками різних релігійних конфесій щодо розуміння початку життя і як це корелюється з правом жінки на аборт. Тобто, у процесі конституційної реформи виникають

реальні живі питання, що стосуються конкретних природних прав, і реформаторам належить дати відповіді, які, в тому числі, забезпечать подальший розвиток суспільних відносин на майбутнє. У ході конституційної реформи змінюється не тільки сама конституція, у рух приходять усі правотворчі процеси. Їх аналіз дозволяє говорити про інтенсивність перетворювальних дій, бачити підсумки реформування й, головне, визначити функціональне призначення конституційної реформи. Сама постановка питання про функції конституційних реформ обумовлена їхньою складністю та унікальністю, особливою роллю, яку вони відіграють у державі й праві, яка зумовлена генезою останніх, необхідністю встановлення причин їх виникнення і зміни як явищ, що розвиваються [17, с. 65]. Питання полягає у тому, що конституційна реформа не повинна бути самоціллю, вона має відображати розвиток уявлень про відповідні явища, зокрема природні права.

У нашому випадку важливим є розуміння тенденцій розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції 1996 року, для чого необхідно розібратися у таких напрямках їх розвитку:

- посилення природно-правової складової українського конституціоналізму;
- охорона Конституції України: постановка проблем та шляхи їх вирішення;
- стирання протиріч між природним та позитивним правом у вітчизняному конституціоналізмі.

Посилення природно-правової складової українського конституціоналізму встановило новий загальний тренд. Природно-правовий підхід стає передовим, популярним. Спроби його використання іноді парадоксальні. Підготовлена представниками громадянського суспільства «Концепція вдосконалення та модернізації Конституції України в частині прав свобод і обов'язків людини і громадянина» містить розділ 3, який носить

назву: «Посилення природно-правової обґрунтованості й універсалізація конституційних прав і свобод» [70].

У ній запропоновано втілити положення природно-правової доктрини щодо невід'ємності, непорушності, взаємозалежності, єдності та неподільності таких прав і свобод, а також підвищити ступень їх відповідності європейським та світовим стандартам. На думку розробників, цей напрям має реалізовуватися таким чином.

По-перше, через надання конституційного статусу не передбаченим в Основному Законі правам і свободам, а також уведення до конституційного тексту нових, «додаткових» прав та свобод, які нині у ньому взагалі не згадані (хоча деякі з них і закріплені у тих міжнародних договорах, що ратифіковані Україною або принаймні закріплені в актах ООН чи актах європейських інституцій, ухвалених нею вже після прийняття Конституції України).

По-друге, через приведення конституційного регулювання праволюдської проблематики до суворої відповідності з ратифікованими нею відповідними міжнародно-правовими актами. Це, зокрема, вимагає використовувати в Конституції саме такі термінологічні позначення прав і свобод, що їх ужито у цих актах.

По-третє, відповідно до ратифікованої Україною Віденської конвенції про право міжнародних договорів держава у своїй правовій системі має надавати пріоритетного значення не тільки ратифікованим нею міжнародно-правовим актам, але й також і самій практиці їх застосування тими міжнародними органами, юрисдикція яких нею визнана.

Але всупереч назві розділу такий підхід важко назвати до кінця природно-правовим, він більше позитивістський. Такого роду пропозиція, за умови її врахування у правотворчому процесі, призведе до певного роду залежності від веління держави. Даний приклад є яскравою ілюстрацією незгоди батьків-засновників Конституції США, які не включали до первинного тексту білль про права. Надання конституційного статусу не передбаченим в Основному Законі правам і свободам, а також введення до конституційного тексту нових,

«додаткових» прав і свобод, які нині у ньому взагалі не згадані, призведе до «розмивання» конституційно визначених прав людини, спотворить природно-правовий концепт «відкритого списку прав» статті 21 Конституції, надмірно обтяжить Конституцію невластивим для Основного Закону конструкціями, позитивістські відкоригує внутрішню сутність основних позицій Розділу II Конституції України, яка потенційно втратить своє значення як реально Основний закон держави, де містяться лише базові, засадничі принципи, фундаментальні засади, у тому числі і ключові права людини.

Посилення природно-правової складової українського конституціоналізму знаходимо у певному вирівнюванні, а нерідко і в піднесенні людини над державою. Терміносполучення статті 3 Основного закону України, де зазначено, що «права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [68] створює загальний фон політико-правової організації суспільства, визначає мету роботи державного механізму.

Т. Ю. Дашо слушно зазначає, що природно-правова концепція ставить права людини над державою, запобігаючи їх довільному обмеженню. Держава не може не визнавати прав людини на життя, гідність, недоторканність тощо. Поряд із цим, держава, спираючись на закон, зобов'язана виконувати функцію їх захисту і забезпечення. Отже, юридичне закріплення прав людини, вбираючи в себе природно-правові начала, що містяться у них, пом'якшує протистояння природно-правових та позитивістських підходів [43, с. 114].

Характерно, що в цьому протистоянні, навіть пом'якшеному, виділяється роль конституціоналізму як ідейного та інституціонального антиподу необмеженої вседозволеності публічної влади. Конструкційні засади українського конституціоналізму забезпечують належний рівень не протистояння, а збалансованої співпраці між публічною владою і людською особистістю як первинного складового елементу суспільства. Систему сучасного українського конституціоналізму спрямовано «на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства,

прав та інтересів людини і громадянина для досягнення (визнання, забезпечення, захисту) конституційно-правової свободи людини» [93, с. 1]. Це є свідченням наявності тенденції посилення природно-правової складової після прийняття Конституції України 1996 року. Самообмеження публічної влади на користь громадянського суспільства, прав та інтересів людини і громадянина – це той напрям, який характеризує й верховенство права, і демократичні засади організації публічної влади. Влади, яка попри функціональний поділ на законодавчу, виконавчу та судову, все ж таки є єдиним механізмом.

О. В. Пушкіна у рамках підрозділу 1.2 «Природно-правова теорія про права людини та їх забезпечення» своєї дисертаційної роботи доводить, що важливу роль у процесі формування ідеї забезпечення прав людини відіграла теорія природного права через обґрунтовану нею концепцію невід’ємних прав людини, які повинні гарантуватися і забезпечуватися незалежно від конкретно історичної волі державної влади. Сам факт виділення специфічної групи прав людини, що позначаються поняттям «невід’ємні права», був зумовлений розвитком та науково-теоретичним обґрунтуванням доктрини природного права, яка, надаючи тлумачення феномену права, апелювала не до тих чи тих зовнішніх інстанцій (держава, Бог тощо), а насамперед до сутності чи природи людини, виділяючи таку її правову іпостась, яка й дозволяє нам вживати як поняття «права», так і поняття «людина». При цьому слід особливо наголосити на тому, що роль доктрини природного права полягала не стільки у виділенні тих або тих прав людини (адже про право на життя, право на свободу думки, право на власну громадянську позицію писали ще античні мислителі та юристи), скільки у запропонованому способі їх обґрунтування, коли вони набули ознак невід’ємності й невідчужуваності [127, с. 13]. З такою позицією важко не погодитися. Більше того, враховуючи важливість для подальшого суспільного розвитку не тільки усвідомлення природних прав, а і розуміння їх сучасної нагальності, дієвості, базовості, українській правовій науці слід у

подальшому приділяти увагу природним правам як окремому концепту, виділивши його з більш широкого комплексу прав людини.

Також важливою є не абсолютизація, в тому числі міжнародно-правової, позитивізації прав людини, включаючи природні права, а теоретичне обґрунтування та практичне застосування природних прав в українському конституціоналізмі. Тому з пропозиціями, подібними до тих, які запропоновані в рамках «Львівської пропозиції» до роботи Конституційної комісії в 2015 році на шпальтах «Публічного права», слід віднестися з належним рівнем обережності. Зокрема, відомий вітчизняний теоретик права П. М. Рабінович зазначає, що доцільно [129, с. 21]:

- привести Конституцію до більш повної відповідності з міжнародними «праволюдними» стандартами (вказівка на які може бути включена до її тексту) через, зокрема:

- а) доповнення конституційного тексту новими правами, зафіксованими у новітніх міжнародних актах Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи (передусім у тих, які ратифіковані Україною);

- б) відображення саме на конституційному рівні положення про пріоритетну юридичну силу таких міжнародних актів у системі підконституційних джерел права України;

- в) вміщення вказівки на значення (необхідність урахування) практики міжнародних юрисдикційних органів із застосування міжнародно-конвенційних актів з прав людини;

- конкретизувати зміст принципу верховенства права та його співвідношення з принципом законності (останній теж мав би бути чітко прописаний в Основному Законі);

- у відповідних статтях Конституції не обмежуватися лише назвами (термінологічними позначеннями) прав і свобод людини та громадянина, а в усіх випадках також зазначати, «розшифровувати» й основні їх складові, тобто елементи змісту відповідного права (там, де цього ще немає, наприклад, у ст.48);

- при закріпленні всіх прав (особливо економічних, соціальних, культурних) подавати вказівку і на відповідні позитивні обов'язки держави щодо забезпечення кожного з них;

- підстави обмеження прав людини і громадянина скоригувати у такий спосіб, аби вони не були ширшими ніж ті, що зазначені у ратифікованих Україною міжнародних договорах.

Обережність з подібними пропозиціями має бути викликана тим, що надмірна позитивізація природних прав, юридична «дріб'язковість» для перевантаження конституційного тексту несуттєвим, неважливим чи ефемерно «конкретним» зменшує значення їх обмежувальної ролі та призводить до «ерозії» самої сутності природних прав. Існує небезпека хижацького «перетравлення» державою всього масиву прав при занадто високому ступені їх регуляції. Хоча запропоноване не може не імпонувати з погляду спроби забезпечення загального блага та утвердження базових цінностей, видається надто небезпечним саме у процесі реалізації й практичного застосування.

Розуміння тенденцій розвитку природних прав людини в українському конституціоналізмі не можливо розглядати без постановки проблеми охорони Конституції України та напрацювання шляхів її вирішення.

Реальність проблеми обумовлена тим, що сама Конституція як конституційна та соціальна цінність потребує захисту й охорони від неправомірного втручання. Захист необхідний у випадках наявного втручання у Конституцію як нормативно-правовий акт, пов'язаного з порушенням чинного законодавства чи у спосіб, ним не передбачений. Видається, що для нас цікавими можуть бути неправомірні спроби ймовірного внесення змін до конституційного тексту, при якому зникають (вилучаються, обмежуються, модернізуються, мінімізуються) природні права людини. Охороною слугують певні запобіжні, профілактичні заходи. Природно-правовий підхід обумовлює концентрацію саме на охоронюваних, превентивних заходах.

Цікавою та перспективною є пропозиція А. О. Селіванова щодо потреби нагального розроблення й застосування доктрини «охорони Конституції України», яка сприятиме збереженню суспільної ваги та авторитету Основного Закону. У цьому й полягає сьогодні пряме завдання конституційного права, яке допускає замовчування очевидних процесів політичного втручання в конституційні засади організації та функціонування державного механізму, ігнорування верховенства Конституції України при формуванні галузевого законодавства. Охороняти Конституцію України покликані всі суб'єкти влади, що означає «оберігати», «стерегти» і здійснювати правовими засобами функції забезпечення верховенства й вищої юридичної, нормативної сили Конституції в суспільстві, її неухильного виконання й непорушності [138, с. 87].

Саме тому в правовій державі Конституція, як Основний Закон держави, повинен бути під надійною охороною. За таких умов реалістичність конституційної визначеності природних прав людини не буде викликати сумнівів. Позиціонуючи центральну ідею пріоритету та безумовної цінності прав і свобод людини, О. Пушкіна акцентує увагу на тому, що однією з ознак правової держави й способом її існування є закріплення низки фундаментальних правових принципів, які закріплюються на найвищому конституційному рівні. Тому проголошення України правовою державою, яка визнає пріоритет та цінність прав і свобод людини й громадянина, гарантує їх надійну охорону та захист від будь-яких посягань, що прямо впливає зі змісту статті 3 Конституції України, має своїм наслідком необхідні трансформації в системі органів державної влади [127, с. 19].

Таким чином, як видається, охорона Конституції України з погляду постановки проблеми та пошуку шляхів її вирішення доводить, що:

- 1) важливо всіма законними методами намагатися здійснювати охорону Конституції України, щоб потенційно не виникала необхідність її захисту;

2) авторитет Конституції має бути високим та забезпечуватися, у тому числі, дотриманням її норм всіма суб'єктами правових відносин, передовсім суб'єктами владних повноважень;

3) поточне законодавство має відтворювати та деталізувати конституційно-правові положення стосовно прав, свобод і законних інтересів громадян та не суперечити нормам Конституції України;

4) звернення до суду фізичних та юридичних осіб на підставі Конституції України має бути беззастережно гарантовано;

5) пряме застосування Конституції України судами для вирішення правових спорів слугуватиме свідченням реальної дієвості даного нормативно-правового акта.

Для розуміння тенденції розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі після прийняття Конституції 1996 року важливо зрозуміти причини *стирання протиріч між природним та позитивним правом у вітчизняному конституціоналізмі*.

У цьому контексті слід зважати, що:

- природні права визнаються державою та стають обов'язковими для дотримання та гарантування з боку держави;
- позитивні права все менше характеризують державу як соціальне утворення, яке безроздільно домінує над людиною, примушує її до виконання потрібних для держави справ під загрозою притягнення до юридичної відповідальності. Іншими словами, позитивні права «оприроднюються», стають більш олюдненими.

У цій частині можна лише частково погодитися з позицією А. В. Патлайчук, яка зазначає, що «значеннєвою основою усіх уявлень про природне право (його ідеєю) є принцип протиставлення природного права позитивному, який включає у себе їхню ціннісну оцінку і пріоритет першого над другим; основними ціннісними складовими природного права можна

визначити справедливість, рівність, свободу, гідність особистості, права людини, правове обмеження влади» [120, с. 5].

Вбачається, що спрацьовує традиційне для нашого советського минулого реальне протиставлення природного права позитивному. Зараз треба зважати, в умовах розвитку демократичної, соціальної та правової держави, на підтвердження не протиставлення, а порозуміння, поваги, взаємодії природного й позитивного права.

Соціальний запит на стирання протиріч між природним та позитивним правом є перспективним. Але «орієнтований на майбутнє запит» не є продуктом лише сухого, академічного наукового пошуку. Це якраз жива вимога українського суспільства, за наслідками Помаранчевої Революції та насамперед на підставі драматичних подій Революції Гідності, усвідомлення реальності природних прав та необхідності відповідності конституційних норм принципам й ідеям природного права.

Дозволимо собі зробити декілька узагальнень. По-перше, слід зазначити, що після Другої світової війни природне право як концепт, ідея, теорія, метод починають відновлювати свої позиції, а природні права з міцної ідейної традиції імплементуються до правовопорядків і передовсім – до міжнародного правовопорядку. Хоча ідея конституції сучасної держави неможлива без концепції природних прав, що стимулює зближення категорій «природних прав» та власне «прав людини», помилкове їх повне ототожнення створює певні практичні проблеми у правозастосуванні. По-друге, в українському конституційному контексті на сьогодні парадигма розуміння природних прав в Україні більшою мірою опирається на принципи і цінності конституційного порядку, ніж на переважаючі наукові погляди в межах вітчизняної правової науки. Досвід конституційного реформування стимулює подальший розвиток української юридичної наукової думки на застосування ідей та принципів природного права, концепту природних прав.

Нерідко тенденція стирання протиріч між природним і позитивним правом характеризується введенням нових симбіотичних комплексних

термінів. Таких, приміром, як природно-позитивний підхід. Виходячи з «природно-позитивного» підходу, як про це зазначає О. В. Костенко, будь-яку несправедливість люди можуть зробити легальною (в «позитивному» аспекті), але не можуть її зробити правовою (в «природному» аспекті). Принцип соціального натуралізму – це «ключ», який дає можливість по-новому розв'язувати й інші проблеми, що постають в юридичній науці. Відповідно до принципу соціального натуралізму, право можна визначити як інститут забезпечення соціального порядку, заснований на законах природи, яким надана форма законодавства (нормативно-правових актів). Найдосконалішим є те законодавство, яке найповніше відображає закони природи, і, зокрема, закони природного права. Виходячи з цього, будь-яке правопорушення, зокрема злочин, – це порушення законів природи, яким надана форма законодавства. Будь-яке порушення законів природи є проявом сваволі, а це значить, що будь-яке правопорушення, зокрема і злочин, належить розглядати як прояв людської сваволі [73, с. 76-77].

У цьому контексті цікавим є трохи інший підхід. Так. Т. Мухіна не розглядає природне і позитивне право як однорідні або взаємовиключні явища. У той же час, автор виходить із уявлення (і ця думка підтримується абсолютною більшістю вчених-правознавців), що природне право – більш складний для розуміння феномен, ніж право позитивне. Якщо поняття й проблематика позитивного права не викликають особливих розбіжностей в юриспруденції, то щодо природного права, такого сказати не можна, оскільки навіть його поняття досі дається неоднозначно, не кажучи вже про інші онтологічні й аксіологічні його аспекти [110, с. 4-5].

Якщо природне право є більш складним феноменом, ніж позитивне право, то зрозуміло, чому концепт природних прав потрапляє у «мертву точку» усвідомлення. З одного боку, він перекривається природним правом, а з іншого – феномен концепту прав людини покриває те, що повинно і має досліджуватися окремо. У цьому контексті твердження А. Крусян, що «констатується важливість принципу пріоритету прав людини перед іншими

соціальними цінностями та інтересами та доводиться, що теоретично виправданим та логічно відповідним сутності і змісту Конституції України було би пряме закріплення останнього принципу в її тексті, зокрема, шляхом доповнення ст. 3 новою частиною такого змісту: «права і свободи людини є пріоритетними перед іншими соціальними цінностями та інтересами», є теоретично не обґрунтованим. Хоча, можливо, з позитивістського погляду, така конструкція «сприяла б конкретизації положень цієї статті Конституції України, мала би практичну, інструментальну цінність при застосуванні в діяльності органів публічної влади та сприяла б досягненню мети сучасного українського конституціоналізму» [93, с. 18], однак це б відвело український конституціоналізм зі шляху природно-правового розвитку.

Слід обережно віднестися до подібних пропозицій. Але варто зазначити, що сам напрямок пріоритетності природних прав потрібно розвивати в конституційному тексті. Слід визначити, яким чином природно-правовий підхід може синергетично вплинути на текст та практичну реалізацію природних прав. Природне право і право позитивне приречені на співпрацю. Таким прикладом може слугувати ставлення держави до релігії, що відображається на Основному Законі держави. Виявлення теократичної ідеології у Преамбулі Конституції України «... усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми й прийдешніми поколіннями ...» кореспондується із позитивістською методологією, покладеною в основу конституційного тексту: «... керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленим 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням ...».

Зазначене свідчить, що природне й позитивне право, будучи важливими складовими компонентами багатоаспектної системи конституційного права України, можуть об'єднувати не тільки певні групи інститутів і норм конституційного права України, залежно від їх походження та змісту, а й відповідні конституційні принципи та ідеї природного і позитивного права, а

також методи їх об'єктивації в чинному конституційному законодавстві [149, с. 21-22].

Однак, ще не означає, що «легітимність прав особистості і заявлені серед них пріоритети визначаються контекстом певної епохи», як стверджують Олейник Н. Н. та Олейник А. Н. Їх думка [115, с. 130], що «оскільки люди в різних частинах планети відстоюють і поважають ті чи інші права людини у відповідності з різними процедурами і практикою, ці питання цілком залежать від часу, місця, обставин, рівня кризи і інших причин» недостатньо обґрунтована. Бачення «взаємини держави і особистості в історичному генезисі через покоління прав людини» помилкове в нерозумінні хибності «засновницького міфу». Навпаки, природні права легітимні поза будь-яким контекстом, що лише підкреслюється їх позитивізацією.

Стирання протиріч між природним та позитивним правом є процесом, який носить об'єктивний характер. І це варто усвідомлювати. Це, на наше переконання, суттєва перевага нинішнього стану справ, де держава намагається служити людині, а людина, натомість, – додержуватися норм чинного законодавства. Відтак, потенційно у виграші будуть усі учасники суспільних відносин, що виникають усередині суспільства.

3.3.Новітні ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду

На наше глибоке переконання, будь-яке юридичне наукове дослідження має завершуватися наданням конкретних теоретико-методологічних чи практичних рекомендацій у сфері правотворчості, правозастосування, правовиховної чи наукової діяльності або навчального процесу. Нам видається, що не повинна бути винятком і дана наукова розвідка щодо природних прав людини. У цьому контексті цікавим є підхід Джонатана Кроуї (Jonathan Crowe) до пояснення природних прав. На його думку, для

розуміння феномену природних прав необхідно визначити відповіді на три основні питання: пояснювальне, аналітичне і нормативне. Для пояснювального питання важливим є інтерес людей до концепції природних прав, яким чином вони мають чи можуть мати природні прав. Для аналітичного питання важливим є прояснити логічну та аналітичну структуру дискусії про права, з'ясувати концептуальна модель, яка є найбільш корисною та чіткою для розуміння прав і ролі, що вони відіграють у практичному розмірковуванні. Нормативне питання вирішує конкретний контент природних прав та можливість їх застосування до різних практичних ситуацій [167, с. 71-72].

У контексті дослідження всіх цих трьох питань розуміння природних прав доцільним є виокремити три ключові ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду.

1. Урахування практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України у справі формулювання, забезпечення, охорони і захисту природних прав людини.

2. Визначення системи конституційного гарантування природних прав людини.

3. Внесення змін до Конституції України через діяльність фахових консультативно-дорадчих структур.

Україна задекларувала шлях до вступу в Європейський Союз. Наша держава є членом Ради Європи, відтак, на неї розповсюджується юрисдикція Європейського суду з прав людини. Прикро, але факт: Україна останніми роками займає високі позиції стосовно кількості скарг у цю поважну міжнародну судову інституцію. Це означає, серед іншого, таке: всередині держави не створені належні організаційно-правові, соціальні, фінансово-економічні, політичні тощо механізми, які дозволяли б особі відчувати себе захищеною та щасливою (виходячи з реалізації права на прагнення до щастя – К. К.). Наша держава має імплементувати заздалегідь ключові елементи

належного потенційного знаходження у Європейському Союзі. Відтак, В. Л. Федоренко дещо песимістично вказує, що «для України ж, з огляду на віддаленість перспектив набуття членства в Євросоюзі та відсутність реальних шансів утвердження в найближчий час конституційного права в міждержавних організаціях, членом яких є наша держава (ООН, Рада Європи та тощо), взаємодія системи національного конституційного права з конституційним правом ЄС буде здійснюватися на тих принципах і через ті юридичні механізми, що й із міжнародним правом загалом. Зазначене передбачає врахування встановленого Конституцією та законами України порядку співвідношення та взаємодії національного і міжнародного права» [148, с. 24]. Це об'єктивно, справедливо і правильно.

Природно-правовий підхід вбачається у багатьох вимірах діяльності ЄСПЛ. На думку С. П. Рабіновича, юснатуралістичний підхід існує в окремих моральністичних аспектах, притаманних інтерпретаційній діяльності Суду. Так, звернення до широко використовуваного ним критерію «необхідності» видається таким, що пов'язане з юснатуралізмом, з огляду на декілька причин. По-перше, через зв'язок між значенням поняття необхідності та одним із поширених значень категорії природи, центральної для класичного юснатуралізму. По-друге, з огляду на те, що у багатьох ситуаціях визначення домірності втручання передбачає виявлення сутності того права людини, яке таким втручанням обмежується. А суть, сутність, у свою чергу, є, як відомо, одним із правових значень категорії природи. По-третє, з огляду на зв'язок критерію «необхідності» з оцінюванням домірності засобів державного втручання в конкретне право людини правомірним цілям такого втручання. [130, с. 168].

Діяльність Європейського суду з прав людини є вкрай важливою, оскільки з позицій природно-правового виміру надає відповіді як на пояснювальне, так і на аналітичне питання. Практика ЄСПЛ не тільки на конкретних прикладах пояснює наявність природних прав, але і створює їх концептуальну модель, зокрема тим, що :

- правосуддя здійснюється суддями ЄСПЛ на використанні норм Конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод, що містить свого роду еталон переліку прав людини, в тому числі природних прав;
- суд у рамках вирішення конкретних справ фактично здійснює тлумачення положень вищевказаної Конвенції, наповнюючи її реальним змістом;
- рішення, які приймає Європейський суд у справах, де заявниками є громадяни України, зумовлює необхідність їх урахування Україною на перспективу, що дозволяє налагоджувати систему державного апарату так, щоб він працював на людину, на її користь та благо.

Аналогічну функцію, але у внутрішньо-конституційному контексті, здійснює Конституційний Суд України, що фактично та формально-юридично єдиний може офіційне тлумачити Основний Закон держави. Однак, тут слід зважати на можливість впливу на відповіді на третє, нормативне питання.

Конституційний Суд України має змогу впливати на правове врегулювання найрізноманітніших сфер суспільного життя. В якості прикладу наведемо чутливу сферу суспільних відносин – охорону здоров'я як частину природного права на життя. С. Г. Стеценко справедливо стверджує, що єдиний орган конституційної юрисдикції є елементом формування державної політики у медичній сфері за рахунок:

- по-перше, КСУ має виключне право тлумачення Конституції та Законів України, що обумовлює більш ніж значну роль даного суду в подальшій нормотворчій і правозастосовній діяльності у сфері охорони здоров'я громадян;
- по-друге, правові позиції КСУ в «медичних справах» сприяють формуванню доктрини правового забезпечення медичної діяльності, здійснюють суттєвий вплив на розуміння та реалізацію прав громадян у сфері охорони здоров'я;
- по-третє, КСУ володіє унікальною можливістю вирішення юридичних проблем охорони здоров'я за рахунок того, що його рішення є

обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не підлягають оскарженню [130, с. 287-288].

Для відповіді на аналітичне питання важливим є ще один вимір діяльності Конституційного Суду, який носить у собі природно-правову компоненту: аналіз справедливості як явища, що несе чітке природно-правове забарвлення. Статус справедливості як загального конституційного принципу не викликає жодних сумнівів. Наприклад, Конституційний Суд України неодноразово посилався на принцип справедливості. Так, на його думку, висловлену в рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання, справедливість є однією з основних засад права. Конституційний Суд зазначає, що зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки, а справедливе застосування норм права передбачає передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. У рішенні Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 у справі про рівень пенсії й щомісячного довічного грошового утримання вказано, що діяльність правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися за принципом справедливості. У рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками Суд зазначає, що з конституційних принципів рівності й справедливості випливає вимога визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці й неминуче призводить до сваволі [124, с. 32]. Нам видається, що законодавцям, задля врахування відповідного бачення справедливості у конструюванні правових норм, варто більш виважено аналізувати такого роду рішення. За умов урахування критерію (принципу) справедливості закони будуть корелюватися з природним правом.

Слід погодитися з думкою О. М. Костенка, який є автором юснатуралістичної концепції праворозуміння та який стверджує, що не можна обійтися без правової доктрини, зокрема, при здійсненні правосуддя

Конституційним Судом, тому що для тлумачення Конституції, що має найвищу юридичну силу, не існує ще вищого законодавства, на яке можна було б опертися суддям. Їм нічого не залишається для опертя, як правова доктрина, що відображає закони природного права, тобто, закони, дані Вищим Законодавцем – Матір'ю-Природою. Лише завдяки правовій доктрині судді Конституційного Суду можуть отримати критерії для тлумачення Конституції. Тому найкращим суддею Конституційного Суду є той, хто має найкращу правову культуру та озброєний найкращою правовою доктриною [74, с. 105].

Таким чином, для покращення діяльності Конституційного Суду України слід уважно розглянути пропозиції, подібні до запропонованого А. Р. Крусян розширення контрольних повноважень Конституційного Суду України, зокрема, через встановлення обов'язкового попереднього конституційного контролю конституційних законів України [93, с. 5]. За таких умов природно-правовий компонент проєктів нормативно-правових актів буде посилено, що відображатиме фактично намагання держави поважати та до певної міри гарантувати природні права.

Гарантування природних прав й удосконалення їх конституційних механізмів неможливе *без системи такого гарантування конституційно визначених природних прав людини*. Будь-які права будуть тим більш реалістичними, чим більшою мірою вони забезпечені та гарантовані.

Процес гарантування є складовим елементом у системі національної безпеки України, яка передбачає три рівні основних об'єктів безпеки: на першому місці – громадянин (людина) – його права і свободи; на другому – суспільство, його духовні та матеріальні цінності; на третьому – держава, її суверенітет, конституційний лад, територіальна цілісність і недоторканність кордонів [43, с. 116]. Сила та життєвість прав і свобод людини полягає в тому, що вони не тільки проголошуються, але й гарантуються. Що ж можна вважати гарантіями для конституційно визначених, природних прав людини? Перше. Демократична спрямованість дій держави. Друге. Розвинуте громадянське суспільство. Третє. Людиноцентризм у діяльності держави. Четверте.

Законність та правопорядок у державі. П'яте. Високий рівень правової культури особи і суспільства.

За новітніми літературними даними зі сфери конституційного права визначено, що для реалізації конституційно-правової свободи людини у контексті сучасного українського конституціоналізму необхідним є формування громадянського суспільства у конкретних напрямках його еволюційного розвитку (тенденції розвитку громадянського суспільства), що відображають відповідні сфери прояву індивідуальної свободи людини (фізичної, економічної, духовно-культурної та політичної свобод). Встановлено, що ці тенденції повинні мати нормативне забезпечення (відповідне конституційно-правове забезпечення тенденцій розвитку громадянського суспільства), яке належить до правових передумов сучасного українського конституціоналізму [93, с. 21].

У свою чергу, О. В. Пушкіною розроблені пропозиції щодо формування та практичної реалізації загальної концепції державної правової політики у сфері забезпечення прав людини, яка повинна включати в себе чіткі нормативні приписи, що визначають основні напрями розвитку системи конституційного законодавства, заходи щодо його вдосконалення, заходи з усунення правових колізій, прогалин у законодавстві в галузі прав людини. Основними напрямками цієї політики мають бути: зміцнення законності та правопорядку, встановлення чітких процесуальних норм захисту прав і свобод людини, невідкладне припинення практики втручання державних органів у життя людини, чітке визначення повноважень та функцій органів державної влади й органів місцевого самоврядування, системне здійснення роботи, спрямованої на максимальне забезпечення гарантій захисту законних прав та інтересів громадян [127, с. 10].

Конституція України прямо містить гарантії природних прав людини. С. П. Погребняк [124, с. 37] зазначає, що в Конституції України знайшли своє втілення деякі вимоги, які випливають із принципу свободи, зокрема принцип «дозволено все, що не забороняється законом», який сприяє більш повній

реалізації особою власної свободи (див. ч. 1 ст. 19 Конституції України). Однією з її важливих гарантій є принцип «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом», який стосується діяльності державних органів і посадових осіб (див. ч. 2 ст. 19 Конституції України); принцип плюралізму, який є логічним розвитком ідеї автономії та передбачає існування різних концепцій життя, що втілюють у собі різні цінності, є не сумісними між собою і перебувають одна з одною у вічній конкуренції. Принцип плюралізму закріплений у ч. 1 ст. 15 Конституції України, згідно з якою «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»; принцип поваги і непорушності прав та свобод людини. Цей принцип закріплений, зокрема, у ст. 3 Конституції України і передбачає, що права людини розглядаються як вища правова цінність, а їх утвердження й забезпечення є першочерговим обов'язком держави.

Фактично, Основний Закон держави є до певної міри саморегуючим інструментом. Тут закладені підвалини гарантування природних прав людини. Такого роду система нам видається більш життєздатною: один нормативний акт містить самі права й там же розміщені гарантії їх реалізації. Тим більше, що це ключовий нормативно-правовий акт у системі вітчизняного законодавства.

На противагу цьому Є. Булігін малює більш песимістичну картину. На його думку, права людини позбавлені твердого підґрунтя. Марно постулювати твердий ґрунт, коли фактично подібного немає; і навіть небезпечно робити те, через що виникає ілюзія, що права людини гарантовані й далі можна про них не дбати. Але в дійсності вони не забезпечені ніякою абсолютною мораллю; вони є крихкими, і слід – якщо бажати мати права людини – піклуватися про те, щоб позитивний законодавець або творець конституції фактично інституював їх [23, с. 152]. Як показує міжнародний досвід, ефективність гарантій основних прав і свобод людини та громадянина залежить від рівня розвитку правових інститутів демократії, стану економіки, засобів розподілу життєвих благ, правотворчої діяльності в суспільстві, рівня правового

виховання і культури населення, ступеня суспільної злагоди, наявності належного функціонування державної влади та інше [102, с. 9].

Цікавою є думка класика правової думки про державу – Георга Єллінека, який висловлювався стосовно мотивації як гарантії права. Він зазначав, що «абсолютно незрозуміло, чому тільки мотивація, яка є результатом страху перед не вигідним юридичними наслідками, погроз тощо, повинна бути розглянута як гарантія права. Природно-правовій юриспруденції бракувало глибшого розуміння різноманітних юридичних сил, що впливають на право. Вона, перш за все, не усвідомила собі, яким безсилим було би право, якщо би воно мало тільки засоби зовнішнього державного примусу» [49, с. 334]. Глибокою за своїм змістом є думка цитованого автора про те, що природно-правовій юриспруденції бракувало глибшого розуміння різноманітних юридичних сил, що впливають на право. Наразі, нам видається, щодо природного права, як і природних прав достатньо інформації про ті чинники (фактори), які впливають на функціонування природного права.

У підсумку в цій частині важливо вказати про способи забезпечення прав людини загалом та природних прав зокрема. О. М. Костенко стверджує, що, виходячи з положень «натуралістичної» юриспруденції, розглядаючи нинішній стан забезпечення прав людини в Україні, можна зробити, на наш погляд, такі висновки: 1) законодавство як інструмент репресії для паліативної протидії порушенням прав людини перебуває в задовільному стані; 2) правова культура громадян як радикальний засіб протидії порушенням прав людини перебуває в незадовільному стані. Для виправлення ситуації потрібно «формувати правову культуру громадян як єдність правової свободи і правових обов'язків людини, не обмежуючись розвитком законодавства, яке є інструментом забезпечення прав людини, що використовується відповідно до правової культури громадян» [72, с. 78].

Для розуміння новітніх ідей гарантування природних прав людини та вдосконалення їх конституційних механізмів слід усвідомлювати, що такі процеси неможливі без *внесення змін до Конституції України через діяльність*

фахових консультативно-дорадчих структур. Це висвітлює проблематику і надає відповіді на аналітичне та нормативне питання феномену природних прав. Сформовані українською Конституцією (1996) відповіді встановлюють, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Відповідно до ст. 21 Конституції України «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Частина друга статті 22 Конституції України визначає, що «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» [68]. На сучасному етапі розвитку українського суспільства та конституційно-правової науки постає питання не стільки простого сприйняття тих чи тих концепцій чи доктрин, зокрема доктрини природних прав людини, а їх наукового переосмислення, в тому числі більш глибокого дослідження накопиченого як світового, так і українського національного досвіду для напрацювання відповідних теоретичних розробок з метою практичного застосування у процесі конституційної реформи. Тобто повернення від нормативного до аналітичного питання, а потім фактичний перехід на новий рівень сприйняття нормативного питання.

Говорячи про необхідність оновлення Конституції України, професор П. Рабінович зазначає, що «лише термінологічний, текстуальний збіг конституційних формулювань із міжнародно-правовими ще не свідчить про їх інтерпретаційно-змістовну однозначність». Посилаючись на те, що стан дотримання основоположних прав і свобод людини та конституційних прав громадянина, «за висновками правозахисних – і державних, і громадських – організацій» не є задовільним, пропонується, що одним із шляхів поліпшення такого стану може бути удосконалення саме конституційних засобів забезпечення прав і свобод людини та громадянина» [129, с. 20]. На наш погляд, вказане удосконалення неможливе без чіткого встановлення співвідношень відповідних термінів, які охоплюються доктриною прав людини. Вбачається, що зараз існує нібито синонімічний зв'язок, або навіть

пряма тотожність насамперед між термінами «права людини» та «природні права людини», а також «права і свободи людини», «права і свободи людини та громадянина», «невід'ємні права», «фундаментальні права», «основні права», «основні свободи», «основоположні права», «основоположні свободи».

Про наукову цінність чіткого визначення термінології свідчить проблематика офіційного українського перекладу Конвенції про захист прав і основних свобод людини, назва якої Законом України «Про внесення змін до деяких законів України» від 9 лютого 2006 року [55] була змінена на «Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини». Позначивши теоретичну проблему з поспішною, на його погляд, без ґрунтовної академічної дискусії, зміною терміна у назві Конвенції, професор В. Буткевич вказує, що розробники Конвенції спочатку були не дуже переконані, як слід назвати права, які будуть закріплені в ній. Там можна зустріти дуже багато різноманітних пропозицій: «основні свободи»; «невід'ємні права людини і основні свободи»; «невід'ємні принципи прав людини»; «невід'ємні свободи і основні права»; «основні, невід'ємні права»; «невід'ємні цивільні свободи»; «основні принципи людської гідності»; «основні, незаперечні права»; «елементарні й основні права»; «права людини і основні свободи»; «універсальне право прав людини»; «фундаментальні принципи прав людини»; «основоположні особисті права»; «основоположні принципи прав людини»; «основоположні права людини»; «кодекс європейських свобод» тощо [25, с. 85].

У контексті здійснюваної в Україні конституційної реформи та намаганні оновити розділ II Конституції України для найбільш відповідного до сучасного стану забезпечення прав і свобод людини й громадянина особливо важливим є концентрація саме на проблематиці природних прав людини, дослідженні співвідношення з доктриною прав людини. Оскільки тема прав людини активно піднімається політиками, громадськими активістами, правозахисниками, українській юридичній науці необхідна глибока

теоретична розробка доктрини природних прав людини для вироблення дійсно дієвих інструментів та механізмів державної політики.

Необхідність оновлення Конституції України вже тривалий час визнається більшістю державних і громадських діячів, політологів та юристів. Щоправда, при цьому деякі з них не поширювали це визнання на конституційне регулювання прав, свобод і обов'язків, стверджуючи, що оскільки воно загалом відповідає міжнародним стандартам, то й змін начебто не потребує. Проте погодитися з останнім твердженням навряд чи можливо і раніше, а особливо нині [129, с. 20].

О. В. Пушкіна стверджує, що серед основоположних структурних елементів державної правової політики маємо вказати на державну політику в сфері законодавчої діяльності. У цьому плані особливого значення набуває процес розробки, прийняття та реалізації державних програм законодавчої діяльності, оскільки саме завдяки вчасному й планомірному прийняттю необхідних законів досягається не тільки закріплення прав людини і громадянина, але й створюється дієва система механізмів їх забезпечення та захисту. На думку даного автора, поняття «державна програма розвитку законодавства», має бути закріплено на законодавчому рівні (наприклад, у Законі «Про закони та законодавчу діяльність»), де, крім визначення того, чим є державна програма розвитку законодавства, важливо вказати порядок прийняття цих програм та зазначити норми відповідальності конкретних суб'єктів щодо їх реалізації [127, с. 26]. Ми погоджуємося, що це правильний шлях і його варто застосовувати у контексті природних прав людини та їх відображення в Конституції України й поточному законодавстві.

У свою чергу, А. Р. Крусян зазначає, що основними напрямками здійснення конституційного реформування у контексті формування сучасного українського конституціоналізму мають бути [93, с. 24-25]: 1) удосконалення конституційного ладу в напрямку ефективізації організації та функціонування публічної влади (державної і публічно-самоврядної), з необхідним її обмеженням (самообмеженням), на принципах конституціоналізму,

формування громадянського суспільства, забезпечення і захисту прав та інтересів людини; 2) здійснення адміністративно-територіальної і муніципальної реформ, що мають бути спрямовані на децентралізацію публічної влади; 3) удосконалення організації та функціонування публічної влади на місцевому рівні; 4) оптимізація та ефективізація здійснення публічної влади на прикладі столиці України – міста Київ з метою формування інституціонально-нормативної системи українського конституціоналізму; 5) розширення способів регулювання суспільних відносин у публічно-правовій сфері, зокрема, з використанням для цього договірних основ як умови реалізації демократичних принципів конституціоналізму, як універсального інструменту децентралізованого управління; 6) науково-теоретичне обґрунтування, законодавче закріплення гарантій і відповідних правових механізмів для подальшого поступального розвитку форм локальної демократії в Україні.

Зважаючи на необхідність конституційного реформування Президентом України свого часу створена Конституційна Комісія як спеціальний допоміжний орган. Основними завданнями Конституційної Комісії, зокрема, визначені: узагальнення практики виконання норм Конституції України, пропозицій щодо її вдосконалення з урахуванням сучасних викликів та потреб суспільства; підготовка за результатами широкого громадського й професійного обговорення законопроєкту (законопроєктів) щодо внесення змін до Конституції України [145].

Робота Комісії відбувалася у складі трьох робочих груп: Робоча група з питань прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; Робоча група з питань правосуддя; Робоча група з питань конституційних засад організації та здійснення державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою України і децентралізації. У травні 2017 року була створена четверта Робоча група напрацювання змін та доповнень до Конституції України щодо Автономної Республіки Крим.

Результатами роботи стали підготовлені та схвалені Конституційною

Комісією законопроекти «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» та «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», які були подані Президентом України до Верховної Ради України. Слід зазначити, що робота Конституційної Комісії відбувалася у тісній і плідній співпраці з Європейською комісією за демократію через право (Венеціанська комісія). За законопроектом щодо правосуддя, Венеціанська комісія зазначила, що зміни «дуже позитивні та належно виписані, і заслуговують на повну підтримку» [186, с. 9], а щодо децентралізації – що зміни «в цілому належно виписані та заслуговують на підтримку» [187]. У межах конституційної процедури обидва законопроекти були предметами розгляду Конституційного Суду України, який надав висновки щодо їх відповідності статтям 157 та 158 Конституції України [31; 32].

02 червня 2016 року Верховною Радою України було остаточно схвалено зміни до Конституції України щодо правосуддя, що відкрило шлях всеосяжній та багатовимірній судовій реформі, яка направлена на створення дієвого механізму для забезпечення виконання головного обов'язку держави – «утвердження і забезпечення прав і свобод людини». Проект Закону України «Про зміни до Конституції України щодо децентралізації влади» попередньо схвалений Верховною Радою України та потребує її остаточного схвалення. Це дасть змогу конституційно затвердити «відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація у повній мірі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування».

На жаль, результати роботи Робочої групи з питань прав, свобод та обов'язків людини і громадянина поки не стали надбанням роботи всієї Конституційної Комісії. Хоча інтенсивна робота протягом травня – серпня 2015 року цієї Робочої групи знайшла відображення у широкій дискусії, яка розпочалася у суспільстві щодо різних аспектів прав та свобод людини,

особливо гострими постали питання визначення шлюбу і питання початку життя людини.

Ця дискусія відображає наявність у суспільстві запиту на розуміння, що є дійсно правом на життя, свободою та гідністю людини. Тобто, для післяреволюційної ситуації українське суспільство вимагає відповідності конституційних норм ідеалу справедливості, мірилу відповідності писаних норм сутності ідеї права. Здається, розпочата робота не пройшла марно, але потреба у поверненні до джерел дискусії та пошуку остаточної версії Розділу II Конституції України знов є на порядку денному. Вбачається, що остаточне формулювання відповідних конституційних норм стимулює українську правничу науку щодо реального пошуку розуміння природного права, місця природних прав та прав людини в українському конституціоналізмі, а також спонукає до підвищення рівня відповідних дебатів.

Четверта Робоча група щодо статусу Автономної Республіки Крим працювала протягом 2017-2018 років. Певні напрацювання щодо права на самовизначення корінного народу та статусу Кримської автономії готові до подальшого обговорення Конституційною Комісією.

Робота Конституційної Комісії є яскравим прикладом, коли держава належним чином відповідає на запити суспільства, а наука може не тільки описувати поточний стан речей, а і прогнозувати, пропонувати, забезпечувати належну відповідність теоретичних напрацювань вимогам реального життя. Подальший відступ від совєцького позитивістського правосприйняття веде не тільки до революційних проривів в українській юридичній науці, але і до передової практики українського конституціоналізму.

Висновки до розділу 3

1. Конституція України 1996 року з'явилась не «на пустому місці», свідченням чого можуть слугувати політико-правові та суспільно-значущі події, які сприяли становленню ситуації, що уможливила ініціювання та подальше прийняття Основного закону держави. Значною мірою вказані чинники були пов'язані із презентацією та відстоюванням природно-правових поглядів. Те, чого не була та за визначенням і не могло бути в Радянському Союзі, значною мірою виборювало собі «місце під сонцем». Заслужено, по праву, як у цивілізованих демократичних державах. В Україні з'явилась можливість об'єктивно поставити питання про необхідність не просто визнати існування природних прав, але і на рівні Конституції України їх вказати і, як наслідок, розшифровувати їх зміст у поточному законодавстві та гарантувати їх дотримання, охорону та захист.

2. Чи могли в Україні насправді вдатися до формулювання перед 1996 роком прагнення до щастя як права людини в Конституції держави? Питання не є простим. На наше переконання, це потрібно було зробити. Не виключено, що це до певної міри змінило б ставлення суспільства і держави до природних прав людини, до наповнення та гарантування прав людини загалом. Таким чином, прагнення до щастя – це той феномен, те право людини, яке мало би бути розміщене у тексті Основного закону держави ще у 1996 році. Від цього потенційно у виграші були б і громадяни, і суспільство і, треба думати, держава. Адже бути державою успішних щасливих людей – це орієнтир для будь-якої держави. Як видається авторові, цей крок ще можна зробити. Внесення змін до Основного закону держави – це не самоціль. Проте іноді варто озирнутись назад, обміркувати складності Конституції України та можливості щодо покращення даного документу і рухатись уперед.

3. Охорона Конституції України з точки зору постановки проблеми та пошуку шляхів її вирішення доводить що:

- важливо всіма законними методами намагатись здійснювати охорону Конституції України, щоб потенційно не виникала необхідність її захисту;
- авторитет Конституції має бути високим та забезпечуватись у тому числі дотриманням її норм всіма суб'єктами правових відносин, передовсім суб'єктами владних повноважень;
- поточне законодавство має відтворювати та деталізувати конституційно-правові положення стосовно прав, свобод та законних інтересів громадян і не суперечити нормам Конституції України;
- звернення до суду фізичних та юридичних осіб на підставі Конституції України має бути беззастережно гарантовано;
- пряме застосування Конституції України судами для вирішення правових спорів слугуватиме свідченням реальної дієвості даного нормативно-правового акту.

4. Чому діяльність Страсбурзького суду є для нас вкрай важливою саме з позицій природно-правового виміру? Зазначимо декілька основних причин:

- по-перше, правосуддя, що здійснюється суддями ЄСПЛ, засновано на використанні Конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод. Документу, що містить свого роду еталон переліку прав людини, в тому числі і природних прав;
- по-друге, суд у рамках вирішення конкретних справ фактично здійснює тлумачення положень вищевказаної Конвенції, наповнюючи її реальним змістом;
- по-третє, рішення, які приймає Європейський Суд по справам, де заявниками є громадяни України, зумовлює необхідність їх урахування Україною на подальшу перспективу. І це добре. Це дозволяє налагоджувати систему державного апарату так, щоб він працював на людину, на її користь та благо;

- по-четверте, Україна стає в один ряд з іншими демократичними країнами Європи з позицій розуміння та застосування Конвенції із захисту прав людини і основних свобод.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретико-правове узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що знайшло вияв у теоретичному та історико-правовому дослідженні й обґрунтуванні ключових засад природних прав людини в українському конституціоналізмі.

1. Здійснений дисертантом аналіз таких творів Цицерона, як: «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки» - дозволяє привернути увагу до таких положень, які відображають ставлення античного римського дослідника, письменника та політичного діяча до проблематики справедливості, рівності, природного права й природних прав. Ці положення сприяють подальшому формуванню ідеї природно-правового погляду на розуміння права, започаткованого у працях давніх грецьких філософів (Сократ, Платон, Арістотель та інші). Доцільно їх розділити на такі напрями:

- дискусійно-проблемний (де Цицерон задається певним практичним питанням, піднімаючи його до рівня філософського абстрагування і тим самим намагаючись знайти на нього відповідь);
- стверджувальний (де римський мислитель чітко висловлює свою позицію з того чи того аспекту природно-правової матерії);
- постановочний (де акцентується увага на певному аспекті означеного питання, проте його вирішення, як видається, має здійснюватися у майбутньому, або це вступає у певні суперечності з тодішнім станом справ).

2. Розвиваючи вчення Арістотеля про сутність держави та права, Тома Аквінський припускав, що держава – це утворення, яке вимагає, як витвір мистецтва, залучення кращих якостей, чеснот людини. Теологічна складова займає домінуюче місце у сприйнятті Томою Аквінським феноменів правової реальності того часу. Вбачається щире намагання знайти шляхи поєднання у людській діяльності принципів і засад природного та позитивного права з усвідомленням домінантної ролі Божественного права, а також достатньо чітке розмежування сфери морально-етичної та правової («правосудного», за

термінологією Томи Аквінського).

3. Гоббс у першій половині XVII століття розвинув ідею природного права, конкретизував певні природні права (приміром, право на життя) і надав визначення того, що він уважав природним правом, свободою та вільною людиною. Цікавим й особливо змістовним є бачення Гоббса стосовно питання свободи як явища, яке пояснюється через конкуренцію можливостей людини та перешкоди у реалізації цих можливостей. Локк, попри його прихильне ставлення до природних прав як таких, усе ж таки констатує певні межі щодо їх реалізації окремо взятою людиною. Тут ми можемо говорити про стан, за якого права і свободи однієї людини обмежуються правами та свободами іншої. Це положення (ідея), до речі, в тих чи тих варіаціях знайшло відображення у конституціях багатьох держав. Творчість Ж.-Ж. Руссо є важливою з погляду природних прав людини, виходячи з того, що праці теоретика слугували підґрунтям для конкретних практичних дій, а саме – Французької революції кінця XVIII століття. Філософ у протиставленні «природне - суспільне» стоїть на позиціях природного права, природних прав людини. Сутність суспільного договору вбачається у тому, що людина (народ) делегує (вручає) правителям повноваження щодо належного управління суспільним життям. Натомість отримує можливість реального контролю за такого роду діяльністю правителів (держави).

4. Історія українського права має значну кількість постатей, які в період XVI-XIX століть напрацювали чимало цікавих, змістовних та ґрунтовних досліджень, що стосуються і природно-правового погляду на регулювання суспільних відносин. Прикро те, що частина цих досліджень є маловідомою, а, відповідно, низка мислителів є невідомими чи незаслужено забутими. Вбачаємо своїм завданням акцентувати увагу на тих українських філософах, правознавцях, які своїми напрацюваннями сприяли розширенню розуміння сутності природних прав людини.

Обираючи ті чи ті вітчизняні постаті з позицій необхідності аналізу їх напрацювань у царині природних прав людини, ми застосовували широкий

підхід і тим самим керувалися, що цей дослідник: народився на території України чи етнічних українських землях; або здобував освіту в одному з українських навчальних закладів; або працював на території України.

Аналіз твору С. Оріховського «Напучення Королеві Польському» свідчить про те, що у контексті природно-правового погляду звертають на себе увагу дві речі: за чесноти нагороджують, а за злочин справедливо карають – один із принципів справедливості; бажання зробити Польський сейм не тривалим, але щасливим. С. Десницький виокремлював природні права, які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності й власності. Звертаючись до першоджерела, а саме до «Слова про прямий та найближчий спосіб до навчання юриспруденції» авторства Семена Десницького, ми можемо підтвердити, що, дійсно, автор вкладає у поняття природних прав ті, як дозволяють людині захищати своє тіло, ім'я тощо. Цікаво, що дослідник включає ці питання у загальний навчальний курс природної юриспруденції.

5. Теоретико-методологічним та філософським підґрунтям природно-правової теорії в українському конституціоналізмі XVI-XIX століть стала спільна філософська європейська спадщина ідеї природного права, в основі якого лежать відповідне розуміння свободи, індивідуальної свободи людини, природи самої людини, співвідношення природного й позитивного права, розуміння природних прав як однакових для всіх народжених осіб і як складової загального вищого блага суспільства та підстави для утворення публічної влади, взаємозв'язок ідеї природних прав людини з поняттями рівності, справедливості, блага, незалежності появи природних прав людини від веління держави.

Вагомим внеском українських учених-конституціоналістів та істориків права XVI-XIX століть у розвиток ідей природного права є, зокрема: пояснення співвідношення природного і позитивного права, ціннісної оцінки й пріоритету першого над другим; поглиблення розуміння ролі свободи в реалізації людської сутності; вдосконалення переліку природних і набутих прав людини; пояснення ролі етичного начала в людському розумі й вплив

його на зовнішнє законодавство; розробка правових засад обмеження державної влади, засобів захисту прав людини; ідея гуманізації, що передбачає необхідність «олюднення» права, визнання прав людини, стану її духовного життя ядром філософії права та ін.

6. Советський період не був простим як для держави, так і для суспільства й окремо взятого громадянина. Не був він простим і для юридичної науки, зокрема науки теорії держави та права. Проблематика природного права, природних прав людини не була важливим об'єктом і предметом наукового пошуку. У період СРСР права та свободи людини були похідними від держави. Їх створення, формалізація, реалізація, гарантування тощо виключно залежали від публічно-правових інституцій. Ідеологія позитивістського сприйняття права як такого вводилася в якості дороговказу в правотворчості, правозастосуванні, домінувала при викладанні теорії держави і права, інших дисциплін у рамках отримання юридичної освіти. Природні права як такі сприймалися в якості теоретичного матеріалу, який носить історико-правове забарвлення, жодним чином не корелюючи з реаліями того часу. Наукові розробки з природно-правової проблематики були більше винятком із загальних наукових досліджень, що, до певної міри, робило українську советську юридичну науку «відірваною» від становлення західно-європейських цивілізаційних процесів, що стосувалися праволюднинної проблематики загалом.

7. Створення та прийняття влітку 1996 року Конституції України обумовлюють необхідність певних розміркувань у сенсі природного права і природних прав людини. Те, що у Гоббса припиняє стан війни всіх проти всіх, є державою, яка заснована на конституції, суспільному договорі, що створює загальні правила співіснування та утворює державу для забезпечення виконання цієї суспільної угоди. Людям важко відрізнити побажання від прав. Але розуміння, що право своє життя прожити щасливо, є у всіх. Так люди ставлять для себе певну мету, і ця мета єдина для всіх, точніше – це багато аналогічних, тотожних цілей, які повинні узгоджуватися між собою.

Співвідношення суспільного договору та природних прав залежить від розуміння, яким чином узгоджуються наявність прав та суспільний договір з «невід'ємними» правами. Логічною видається постановка питання, чи вдалося це у Конституції України 1996 року, оскільки не є секретом, що сам факт узгодженого прийняття такого важливого документа відбувся на засадах певних компромісів, до яких вимушені були вдаватися різні політичні сили, що склали тоді український парламент. Проте такого роду компроміси є звичними для європейського конституціоналізму, де система стримувань і противаг є звичним механізмом узгодження початково неоднорідних інтересів.

8. Соціальний запит на стирання протиріч між природним та позитивним правом є перспективним. Але «орієнтований на майбутнє запит» не є продуктом лише сухого, академічного наукового пошуку. Це якраз жива вимога українського суспільства, за наслідками Помаранчевої Революції та насамперед на підставі драматичних подій Революції Гідності, усвідомлення реальності природних прав і необхідності відповідності конституційних норм принципам та ідеям природного права.

Наразі наведене дозволяє зробити декілька узагальнень. По-перше, слід зазначити, що після Другої світової війни природне право як концепт, ідея, теорія, метод починає відновлювати свої позиції, а природні права з міцної ідейної традиції імплементуються до правопорядків і передовсім – до міжнародного правопорядку. Хоча ідея конституції сучасної держави неможлива без концепції природних прав, що стимулює зближення категорій «природних прав» та власне «прав людини», помилкове їх повне ототожнення створює певні практичні проблеми у правозастосуванні. По-друге, в українському конституційному контексті на сьогодні парадигма розуміння природних прав в Україні більшою мірою опирається на принципи і цінності конституційного порядку, ніж на переважаючі наукові погляди в межах вітчизняної правової науки. Досвід конституційного реформування стимулює подальший розвиток української юридичної наукової думки на застосування

ідей та принципів природного права, концепту природних прав.

9. На жаль, результати роботи Робочої групи з питань прав, свобод та обов'язків людини і громадянина Конституційної Комісії (2015-2019 рр.) поки не були впроваджені у практику конституційного будівництва. Хоча інтенсивна робота протягом травня-серпня 2015 року цієї Робочої групи знайшла відображення у широкій дискусії, яка розпочалася у суспільстві щодо різних аспектів прав та свобод людини, особливо гострими постали питання визначення шлюбу і питання початку життя людини. Ця дискусія відображає наявність у суспільстві запиту на розуміння, що є дійсно правом на життя, свободою та гідністю людини. Тобто, українське суспільство вимагає відповідності конституційних норм ідеалу справедливості, мірилу відповідності писаних норм сутності ідеї права. Здається, розпочата робота не пройшла марно, але потреба у поверненні до джерел дискусії та пошуку остаточної версії Розділу II Конституції України знов є на порядку денному конституційного реформування. Вбачається, що остаточне формулювання відповідних конституційних норм стимулює українську правничу науку щодо реального пошуку розуміння природного права, місця природних прав та прав людини в українському конституціоналізмі, а також спонукає до підвищення рівня відповідних дебатів до тих, які відбувалися в англосаксонських юридичних наукових колах.

Список використаних джерел

1. Аквинский Ф. Сумма теологии. Киев : Ника-Центр, 2015. 6448 с.
2. Алексеев С.С. Государство и право. Москва : ТК Велби, Проспект, 2007. 152 с.
3. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 712 с.
4. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість: Ліберальна теорія верховенства права / перекл. Р. Семків. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 385 с.
5. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 297 с.
6. Амирханов А. А. Генезис идеи прав человека. Махачкала : 2006. 29 с.
7. Андрущенко В. П., Міхальченко М. І. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій ; вид. 2, виправлене і доповнене. Київ: Генеза, 1996. 367 с.
8. Антологія української юридичної думки : у 6 т. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / заг. ред. Шемшученка Ю. С.; упоряд. : В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко та ін. Київ : Видавничий дім "Юридична книга", 2002. Т. 1. 568 с.
9. Антонович М. М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації. *Наукові записки. Політичні науки*. 2005. С. 9-16.
10. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2007. 324 с.
11. Арістотель. Політика / перекл. О. Кислюк. Київ : Основи, 2000. 239 с.

12. Астафьев И. М. Великая хартия 1215 г. : Английский миф. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. Тамбов : 2009. Вип. 11. С. 318-324.
13. Банчук О. А. Проблема розмежування публічного і приватного права у правовій думці України XIX - початку XX століття : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Юридичний факультет. Київ : 2007. 213 с.
14. Батиев Л. В. Закон и право в философии Аристотеля. *Правоведение*. 2004. Вип. 3. С. 165-178.
15. Батиев Л. В. Эволюция правопонимания от античности до Нового времени : моногр. Москва : Юрлитинформ, 2014. 472 с.
16. Бачинин В. А., Сальников В. П. Философия права. Краткий словарь. (Серия "Мир культуры, истории и философии"). СПб : Издательство "Лань", 2000. 400 с.
17. Белый И. Л. Философия права: проблемы институционализации (информационно-аналитическое эссе) : монография. Одесса : Феникс, 2012. 150 с.
18. Бернам У. Правовая система США. 3-й выпуск. Москва : Новая юстиция, 2006. 1216 с.
19. Бернацкий Г. Г. Естественное право. Права человека. Мораль. СПб : Издательство Северо-Западной академии государственной службы, 2000. 168 с.
20. Белов Д. М., Бисага Ю. М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах : монографія. Ужгород : Ліра, 2007. 277 с.
21. Бікс Б. Теорія природного права. *Філософія права* / за ред. Дж. Фейнберг, Дж. Коулмен. Київ : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2007. С. 20-36.
22. Благута Р. І. Еволюція вітчизняного конституціоналізму в світлі політико-правових реформ в Україні. *Сучасний конституціоналізм:*

проблеми теорії та практики: матеріали наукового семінару / ред. А. І. Годяк. Львів : ЛьвівДУВС, 2018. С. 3-6.

23. Булыгин Е. К. К проблеме обоснования прав человека. *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Вип. IV-V. С. 149-152.
24. Бунчук О. Б. Питання права у науковій спадщині Івана Франка : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів : 2009. 20 с.
25. Буткевич В. Г. Європейська Конвенція з прав людини і основних свобод: генеза намірів і права. *Право України*. 2010. Вип. 10. С. 60-88.
26. Буткевич В. Г., Головатий С. П., Козюбра М. І. та ін. *Загальні зауваження та пропозиції стосовно перегляду положень Розділу II Конституції України* : Робочі матеріали Конституційної Комісії. Робоча група з питань прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Київ : 2015. 122 с.
27. Валле В. Жага свободи. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. 312 с.
28. Васецький В. Ю. Доктрина прав людини в романо-германській правовій системі : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 20 с.
29. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т. ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 2 Філософія права. 1128 с.
30. Верховодов Е. В. Генезис теории естественного права в Западной Европе. : дис. ...канд. юрид.наук 12.00.01 / Нижегородский государственный ун-т им. Н. И. Лобачевского. Н. Новгород : 2001. 185 с.
31. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності доопрацьованого законопроекту про внесення змін до Конституції

- України (щодо/правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30 січня 2016 р. №2-в/2016, справа №1-22/2016. *Конституційний Суд України* : офіц. веб-сайт. URL : <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-v/2016.pdf>.
32. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України №1-в/2016 від 20 січня 2016 року №1-в/2016. Справа №1-15/2016. *Конституційний Суд України*. : офіц. веб-сайт. URL : <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/1-v/2016.pdf>.
33. Гацелюк В., Красовський К.. Методологічна підтримка імплементації запропонованих стандартів компенсації та позасудового відшкодування державою шкоди у випадку порушення прав людини : аналіт. звіт. Київ : Атіка, 2011. 134 с.
34. Генезис прав людини. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини* : офіц. веб-сайт. URL : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/history/genesis/>
35. Глушаченко С. Б. Права личности в гражданском обществе и правовом государстве : монография / ред. В. П. Сальников. СПб : Санкт-Петербургский ун-т , 1999. 143 с.
36. Гнатовський М., Федорова А., Красовський К., Власенко О. Дослідження практики Європейського суду з прав людини для визначення Національних стандартів компенсацій порушення державою прав людини : інформ.-аналіт. звіт. Київ : Атіка, 2011. 184 с.
37. Головатий С. П. Про людські права : лекції. Київ : Дух і літера, 2016. 760 с.

38. Головатий С., Козюбра М., Сироїд О. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
39. Горбаль В. М. Права людини у правовій думці Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX століття (індивідуалістичні концепції) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків : 2001. 20 с.
40. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія І. Дослідження і реферати* / ред. Рабінович П.М. Львів : Край, 2009. Вип. 20. 292 с.
41. Данильян О. Г. Філософія права: конспект лекцій. Харьков : Право, 2009. 176 с.
42. Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Максимов С. І. та ін. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / ред. О. Г. Данильян. Харків : Право, 2009. 208 с.
43. Дашо Т. Ю. Захист прав і свобод людини та громадянина на етапі формування громадянського суспільства. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць*. 2015. Вип. 813. С. 108-118.
44. Дворкін Д. Патерналізм. *Філософія права* / ред. Дж. Фейнберг, Дж. Коулмен / перекл. П. Тарашук. Київ : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2007. 519 с.
45. Декларація незалежності США. *Громадянська Освіта. Харківська правозахисна група*. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=946555693>

46. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
47. Денисов В. Н. Життя в ім'я науки. До 120-річчя від дня народження В. М. Корецького. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 599-604.
48. Дністрянській С. Погляд на теорії права та держави. *Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософичної секції.* / ред. Крип'якевич І. Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1925. Томи CXXXVIII-CXL. С. 247-309.
49. Еллинек Г. Общее учение о государстве. СПб : Юрид. центр Пресс, 2004. 752 с.
50. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків : 2002. 20 с.
51. Єфремова Н. В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917-1920) : автореф. дис. ...канд. юрид. наук 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса : 2002. 21 с.
52. Задорожній О. В. У українського суспільства немає усвідомлення того, що захист власних прав, власної Конституції — це обов'язок громадян. *Конституційний процес в Україні: удосконалення засад правосуддя, прав, свобод і обов'язків людини і громадянина* : інформ.-аналіт. матеріали до Круглого столу «Реформа конституційних засад судової влади, прав і свобод людини : поточний результат і очікувані перспективи». Київ : Центр Разумкова. 2016. С. 50-51.
53. Задорожня Г. В. Конституція України: історія та сучасні виклики. *Публічне право. Спеціальний випуск*. 2018. С. 66-70.
54. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ : Парламентське видавництво, 1999. 135 с.
55. Про внесення змін до деяких законів України : Закон України від 09.02.2006 р. № 3436-IV. *Законодавство України* : база даних /

Верховна Рада України. URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3436-15#Text>

56. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918. *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18#Text>
57. Качур В. О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. Вип. 5. С. 30-33.
58. Кессиди Ф. Х. Сократ. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 320 с.
59. Кисляк Л. Н. Політико-правові погляди Івана Яковича Франка *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 9-13.
60. Коваль А. Ф. Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дисер. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський національний ун- т ім. Івана Франка. Львів : 2005. 16 с.
61. Ковальський В. Феномен правової ментальності: сутність та закономірності. *Юридична Україна*. 2010. Вип. 4 (88). С. 23-27.
62. Ковінько Д. В. Історія ідей та основні етапи розвитку прав людини. *Адміністративне прав і процес*. 2012. Вип. 2. С. 109-115.
63. Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний ун- т «Львівська політехніка». Львів : 2016. 229 с.
64. Козюбра М. І. та ін. Загальна теорія права : підручник. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.
65. Козюбра М. І. Права людини і верховенство права. *Право України*. 2010. Вип. 2. С. 20-35.

66. Колесова Н. С. Основные права и свободы гражданина во Франции : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Российская Академия наук. Институт государства и права. Москва : 1994. 24 с.
67. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995 р. *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text>
68. Конституція України. *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
69. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
70. Концепція вдосконалення та модернізації Конституції України в частині прав свобод і обов'язків людини і громадянина. *Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. URL : <http://khpg.org/index.php?id=1372333004>
71. Корецький В. М. «Общие принципы права» в международном праве. *Академічна юридична думка* / уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, Київ : Ін Юре, 1998. С. 265-289.
72. Костенко О.М. Концепція природного права і законодавство. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. 1996. Вип. 7. С. 77-84.
73. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 72-78

74. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права. *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Томи IV-V. С. 98-106.
75. Кравчук І. В. Лодій як представник української академічної філософії : автореф. дис. ...канд. філос. наук : 09.00.05 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : 2008. 19 с.
76. Красовський К. Ю. Дослідження прав людини в роботах О.В. Задорожного. *Український часопис міжнародного права. Спеціальний випуск, присвячений пам'яті О. В. Задорожного*. 2017. С. 80-82.
77. Красовський К. Ю. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах. *Публічне право*. 2018. Вип. 4. С. 206-213.
78. Красовський К. Ю. Давньогрецькі витoki ідеї природного права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4. С. 16-24.
79. Красовський К. Ю. Розуміння природного права, природних прав та прав людини в контексті конституційної реформи. *Публічне право. Спеціальний випуск*. 2018. С. 120-128.
80. Красовський К. Ю. Прийняття Конституції України як визначний крок в імплементації природних прав людини. *Публічне право*. 2019. Вип. 1. С. 35-48.
81. Красовський К. Ю. Новітні ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду. *Публічне право*. 2019. Вип. 4. С. 19-29.
82. Красовський К. Ю. Тенденції розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі кінця XX - початку XXI століття. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Вип. 6. С. 146-150.

83. Красовський К. Ю. Розуміння ідей природних прав у науковому доробку Богдана Кістяківського. *Правничий вісник Університету «КРОК» (юридичні, психологічні науки)*. 2019. Вип. 36. С. 6-14
84. Красовський К. Ю. Ідея природних прав та внесок Станіслава Дністрянського у розвиток українського конституціоналізму. *Правничий вісник Університету «КРОК» (юридичні, психологічні науки)*. 2020. Вип. 40. С. 31-38
85. Красовський К. Ю. Роль та значення Magna Carta 1215 у поширенні ідей природних прав людини та природного права. *Публічне право*. 2020. Вип. 1. С. 176-181.
86. Красовський К. Ю. Щодо опрацювання деяких пропозицій до змісту та структури розділу "Правосуддя" Конституції України. *Конституційна реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики*. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2015. С.119-122.
87. Красовський К. Ю. Деякі питання щодо законодавчого забезпечення судової реформи. *Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції*. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2015. С.127-129.
88. Красовський К. Ю. Природні права людини (стан вивчення проблеми). *Українські перспективи у світовому розвитку* : матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2016 року). Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 80-82.
89. Красовський К. Ю. Виміри судової реформи: імплементація конституційних змін в частині правосуддя. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи* : матеріали наук.-практ. конф. 18 листоп. 2016 р. / О. Л. Копиленко, Р. М. Мінченко, Ю. В. Баулін, Р. П. Князевич, К. Ю. Красовський. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 32-35.
90. Красовський К. Ю. Український конституціоналізм ХХІ століття: посилення природно-правової складової. *Права людини і*

національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції : матеріали міжн. наук.-практ. конф. 27 червня 2019 року. Київ: КНУ ім. Т.Шевченка, 2019. С. 158-160

91. Красовський К. Ю. Напрацювання професора Олександра Задорожного у сфері захисту прав людини (міжнародно-правовий та внутрішньо-конституційний аспекти). Міжнародне право на захисті України. До 60-річчя від дня народження Олександра Задорожного : монографія / авт. кол. за заг. ред. М. М. Гнатовського ; ред.-упоряд.: М. М. Гнатовський, Р. С. Єделєв, М. Ю. Безденежна. Київ–Одеса : Фенікс, 2020. Розділ 1.4. С.63-77.
92. Крегул Ю. І., Ладиченко В. В., Орленко О. І. Права і свободи людини : навч. посіб. для студентів вузів. Київ : Книга, 2004. 288 с.
93. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика. : автореф. дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Національний ун-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2010. 37 с.
94. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Москва : Наука, 1993. 379 с.
95. Культенко В. П. Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 17 с.
96. Кушерець В. І. Антропологія права : навчальний посібник. Київ : Знання України, 2011. 223 с.
97. Лазур Я. В. Розвиток прав і свобод громадян у період античності. *Публічне право*. 2011. Вип. 3. С. 245-252.
98. Бруно Л. Свобода и закон / ред. Куряев А.; перекл. В. Кошкин. Москва : ИРИСЭН, 2008. 308 с.
99. Литвиненко І. Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. Вип. 1/2. С. 7-13.

100. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій. *Часопис Київського університету права*. 2011. Вип. 4. С. 38-41.
101. Львова О. Л. Природне право: межі його буття та дії. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 101-110.
102. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини і громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2003. 20 с.
103. Малишев Б. В. Природні права: загальнотеоретична характеристика. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. Вип. 2. С. 23-29.
104. Мартинюк Р. С. Конституційний процес та поділ влади в Україні в період з 16 липня 1990 р. по 28 червня 1996 р. *Національний університет "Острозька академія". Наукові записки. (Серія "Історичні науки")*. 2004. Вип. 2. С. 347-362.
105. Мацюк А. Р. Прийняття нової Конституції України 1996 року, її передумови й особливості та перспективи конституційної реформи. *Віче*. 2013. Вип. 4. С. 15-20.
106. Медвідь А. Б. Історичні передумови конституційного закріплення прав людини у XIII–XVIII століттях: європейська та вітчизняна теорія і практика. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 837. С. 292-296.
107. Меленко О. В. Методологія правознавства в науковій спадщині Б. О. Кістяківського : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2008. 21 с.
108. Михайловський І. В. Очерки философии права. Теория государства и права. Хрестоматия / сост. М. Н. Марченко. Москва : Издательский Дом "Городец", 2004. Т. 1. Государство. С. 2.

109. Мороз С. П. Ідея прав людини в політико-правовій думці України (IX – початок XX століття) : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
110. Мухина Т. А. Проблема соотношения естественного и позитивного права : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. / Башкирский госуниверситет. Уфа, 2005. 169 с.
111. Небрат В. Економіко-правова концепція та реформаторські ідеї Семена Десницького. *Економічна теорія*. 2013. Вип. 1. С. 97-108.
112. Нерсисянц В. С. Право и закон. Из истории политических учений. Москва : Наука, 1983. 366 с.
113. Новак-Каляєва Л. Джерела формування концепції прав людини в процесах європейського державотворення. *Демократичне врядування*. 2012. Вип. 9.
114. Оборотов Ю. М. та ін. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : моногр. / ред. Ю. М. Оборотов. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
115. Олейник Н. Н., Олейник А. Н. К проблеме взаимоотношений государства и личности в контексте генезиса поколений прав человека. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Социология, философия, право»*. 2013. Вип. 26. Т. 23. С. 125-131.
116. Олещук К. М. Станіслав Дністрянський – основоположник соціології права в українському суспільствознавстві. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2013. Вип. 7. С. 245-252.
117. Оніщенко Н. М. Проблематика праворозуміння у творчості М. І. Палієнка: сучасний контекст. *Поняття та категорії юридичної науки* : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. зб. наук. праць. / ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумило. Київ : Ніка-Центр, 2014. С. 26-39.

118. Орелецький В. Позитивізм і природне право в міжнародному праві. *Наукові записки Українського вільного університету. Факультет права і суспільно-економічних наук*. Мюнхен : 1963. Вип 6. С. 25-36.
119. Палиєнко Н. И. Предмет и задачи энциклопедии права и идеи права. *Академічна юридична думка*. Київ : ІнЮре, 1998. С. 252-260.
120. Патлайчук О. В. Відродження ідеї природного права в філософії України (кінець XIX - початок XX століття) : автореф. дис. ...канд. філос. наук. 09.00.05. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 18 с.
121. Пашнєва В. А. Державно-правові погляди М.І. Палієнка : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2009. 190 с.
122. Петрушевський Д. М. Великая Хартия вольностей. Москва : 1975. 24 с.
123. Платон. Теория государства с комментариями и объяснениями / ред. С. Нечаев, перекл. В. Карпов. Москва : АСТ, 2018. 352 с.
124. Погребняк С. П. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. Вип. 4. С. 31-39.
125. Подковенко Т. О. Сутність права та держави у творчості С. Дністрянського. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 1. Т. 1. С. 42-46.
126. Поліковський М., Волошин І. Погляди Івана Франка про державу і право як важлива частина його інтелектуальної спадщини. *Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)*: матеріали Восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції / ред. І. Я. Терлюк. Львів : Ліга-Преч, 2018. С.95-99
127. Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис.

- д-ра юрид. наук 12.00.02 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 38 с.
128. Рабінович П. М. Праворозуміння «природне» та «легістське»: неминучість співіснування. *Право України*. 2009. Вип. 3. С. 65-70.
 129. Рабінович П. М. До модернізації конституційно-правового статусу людини і громадянина (Львівська пропозиція). *Публічне право*. 2015. Вип. 3. С. 20-33.
 130. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в інтерпретаційній практиці Стразбурзького суду. *Право України*. 2010. Вип. 10. С. 166-171.
 131. Радько Т. Н. Хрестоматия по теории государства и права / ред. И. И. Лизиковой. Москва : Проспект, 2009. 720 с.
 132. Раянов Ф. М. Правовое государство и современный мир. СПб : Юрид.центр-Пресс, 2012. 175 с.
 133. Речицький В. Неформальний конституціоналізм. Харків : ТОВ "Видавництво "Права людини", 2018. 356 с.
 134. Речицький В. П. Прості цінності конституціоналізму. *Критика. Міжнародний огляд книжок та ідей*. Жовтень 2010. URL : <https://krytyka.com/ua/articles/prosti-tsinnosti-konstytutsionalizmu>.
 135. Рижук Ю. М. Філософія природного права в системі загально-правових засад доктрини прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 3. Т. 1. С. 25-29.
 136. Ромашкін С. В. Визначення права школою природного права. *Правова держава*. 2005. Вип. 8. С. 24-28.
 137. Саветчук Н. М. Державно-правові ідеї І. Франка в процесі сучасного державотворення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 36. С. 47-54.
 138. Селіванов А. О. Доктрина "охорони Конституцій України". *Про Українське право : Часопис кафедри теорії та історії держави і*

- права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка* / ред. І. Безкулубий. Київ, 2009. Вип. IV. С. 87-91.
139. Скаун О. Ф. Иван Франко. Из политической и правовой мысли. Москва : Юридическая литература, 1987. 128 с.
 140. Сокурено В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов : Издат-во Львовского университета, 1966. 265 с.
 141. Стахура Б. І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ Львів, 2016. 180 с.
 142. Стеценко С. Г. Конституційний Суд України як суб'єкт формування державної політики у сфері охорони здоров'я. *Право України*. 2013. Вип. 5. С. 287-293.
 143. Стецюк Н.В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст.- кінець 80-х років XX ст.) : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 191 с.
 144. Токарчук О. В. Співвідношення держави і права в науково-теоретичній спадщині українських учених у еміграції. *Публічне право*. 2018. Вип. 4. С.198-205.
 145. Указ Президента України "Про Конституційну Комісію" від 03.03.2015 № 119/2015. *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2015#Text>
 146. Усенко І. Б. На шляху до наукової біографії академіка М. І. Палієнка: факти і припущення. *Поняття та категорії юридичної науки* : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. Зб. наук. праць. (Київ, 18

- лист. 2014 р.) / ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумило. Київ : Ніка-Центр, 2014. С. 10-20.
147. Фальшина Н. А. Понятие и генезис концепции естественных прав человека. *Философия права*. 2015. Вип. 6. С. 59-62.
 148. Федоренко В. Л. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні. Київ : Ліра-К, 2015. 64 с.
 149. Федоренко В. Л. Теоретичні основи системи конституційного права України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 40 с.
 150. Финнис Дж. Естественное право и естественные права / перекл. В. П. Гайдамака, А. В. Панихина. Москва : ИРИСЭН Мысль, 2012. 554 с.
 151. Франко І. Свобода і Автономія. *Літературно-Науковий Вісник*. 1907 Т. XXXVII. С. 285-292.
 152. Хвойницька Х. М. Специфіка юснатуралістичних ідей Дж. Локка та С. Пуфендорфа. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 93. С. 230-234.
 153. Цицерон. О старости. Москва : Наука, 1974. 248 с.
 154. Цицерон. Про державу. Про закони. Про природу богів / перекл. В. Литвинова Київ : Основи, 1998. 476 с.
 155. Четвертин В. А. Современные концепции естественного права. Москва : Наука, 1988. 144 с.
 156. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ, 1992. С. 177-204.
 157. Шагиева Р. В. Актуальные проблемы теории государства и права : учеб. пособие. Москва : Норма ИНФРА-М, 2011. 575 с.
 158. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції. Харків : Консум, 2002. 296 с.
 159. Штепа О. О. До питання про сутність правової ментальності. *Філософські обрії*. 2014. Вип. 31. С. 120-139.

160. Штраус Л. Естественное право и история. Москва : Водолей Publishers, 2007. 312 с.
161. Юридична енциклопедія : у 6 т. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / гол. ред.: Ю. С. Шемшученко, М. П. Зяблюк, В. Я. Тацій та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998 - 2004. Т. 1. А-Г. 669 с.; Т. 2. Д-Й. 771 с.; Т. 3. К-М. 792 с.; Т. 4. Н-П. 720 с.; Т. 5. П-С. 736 с.; Т. 6. Т-Я. 768 с.
162. Юркевич П. З рукописної спадщини / ред. М. Ткачук. Київ : Видавничий дім "КМ Academia", Університетське видавництво "Пульсари", 1999. 332 с.
163. Ярмусь С. Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1979. 77 с.
164. Ярош К. Н. История идеи естественного права. Ч. 1 Естественное право у греков и римлян. СПб : В тип. В. Безобразова и Комп., 1881. 276 с.
165. Aquinas On Law. Western Kentucky University. URL : <https://people.wku.edu/jan.garrett/302/aquinlaw.htm>.
166. Barnett Randy E. Guide to Natural Law and Natural Rights. *Georgetown Law Faculty Publications and Other Works*. 1997. pp. 655-681
167. Crowe J. Explaining Natural Right: Ontological Freedom and the Foundation of Political Discourse. *New York University Journal of Law & Liberty*. 2009. V. 4. pp. 70-110.
168. Declaration of the Rights of Man – 1789. *Yale Law School. Lilian Goldman Law Library. Avalon Project. Documents in Law, history and Diplomacy*. 2008. URL : https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp.
169. Dworkin R. The Model of Rule. *University of Chicago Law Review*. 1967. Iss. 1. pp. 14-46.
170. Favorito Rebecca. January 2015: The Magna Carta and Its Legacy. *The Ohio State University. ORIGINS. Current Events in Historical*

- Perspective*. 2015. URL : <https://origins.osu.edu/milestones/january-2015-magna-carta-and-its-legacy>.
171. Fernández-Villaverde Jesús. Magna Carta, the Rule of Law, and the Limits on Government. *International Review of Law and Economics*. 2016. Iss. 47. pp. 22-28.
 172. Fuller L. L. Positivism and Fidelity of Law. A Reply to Professor Hart. *Harvard Law Review*. 1958. Iss. 4. pp. 630-672.
 173. Fuller L. L. The Morality of Law. Yale : Yale University Press, 1969. 262 p.
 174. Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford : Oxford University Press, 2012. 333 p.
 175. Hart H. L. A. Positivism and the Separation of Law and Morality. *Harvard Law Review*. 1958. Iss. 4. pp. 593-629.
 176. Hasnas J. Toward A Theory of Empirical Natural Rights. *Social Philosophy & Policy*. 2005. Iss. 1. V. 22. pp. 111-147.
 177. Helmholtz Richard H. Magna Carta and the Law of Nature. *Loyola Law Review*. 2016. Iss. 62. pp. 869-886.
 178. Introduction to Early Modern Liberal Roots of Natural Law. *Natural Law, Natural rights, and American Constitutionalism Online Resource*. The Witherspoon Institute. 2011. URL : <http://www.nlnrac.org/earlymodern> .
 179. Kraut R. Plato. *Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2017 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), URL : <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/plato/>
 180. Kraynak Robert P. Thomas Hobbes: from Classical Natural Law to Modern Natural Rights. *Natural Law, Natural rights, and American Constitutionalism Online Resource*. The Witherspoon Institute. 2011. URL : <http://www.nlnrac.org/earlymodern/hobbes> .
 181. Lairg Lord Irvine The Spirit of Magna Carta Continues to Resonate in Modern Law. *Papers on Parliament No. 39. Parliament of Australia*.

- December 2002. URL : <https://www.aph.gov.au/binaries/senate/pubs/pops/pop39/lairg.pdf>.
182. Lewis V. Bradley Platonic Philosophy and Natural Law. *Natural Law, Natural rights, and American Constitutionalism Online Resource. The Witherspoon Institute*. 2011. URL : <http://www.nlnrac.org/classical/plato>
183. McCrudden C. Human Rights Histories. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2015. Iss. 35. pp. 179-212.
184. Miller Jr. F. D. Aristotle and the Natural Rights Tradition. *Reason Papers*. 1988. Iss. 13. pp. 166-181.
185. Nicgorski W. Cicero and the Natural Law. *Natural Law, Natural rights, and American Constitutionalism Online Resource. The Witherspoon Institute*. 2011. URL : <http://www.nlnrac.org/classical/cicero>.
186. Opinion on the Amendments to the Constitution of Ukraine regarding the Territorial Structure and Local Administration as proposed by the Working Group of the Constitutional Commission in June 2015 (CDL-AD (2015) 028). *Venice Commission* URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2015\)028-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2015)028-e) .
187. Opinion on the proposed Amendments to the Constitution of Ukraine regarding the Judiciary as approved by the Constitutional Commission on 4 September 2015 (CDL-AD (2015) 027) *Venice Commission*. URL : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2015\)027-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2015)027-e).
188. Pakaluk M. Aristotle on Human Rights. *Ave Maria Law Review*. Spring 2012. V. 10:2. pp. 379-388.
189. Tollefsen C. The New Natural Law Theory. *LUCEUM*. 2008. pp. 1-17.
190. Vile John R. Natural Rights. *The First Amendment Encyclopedia*. 2016. URL : <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/822/natural-rights>.

191. Waluchow W. Constitutionalism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2018 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL : <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/constitutionalism/>

Додатки

Додаток А

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ****Статті у періодичних наукових фахових
виданнях України з юридичних наук**

1. Красовський К. Ю. Дослідження прав людини в роботах О. В. Задорожного. *Український часопис міжнародного права*. 2017. Спеціальний випуск, присвячений пам'яті О. В. Задорожного. С. 80-82.
2. Красовський К. Ю. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах. *Публічне право*. 2018. Вип. 4. С. 206-213.
3. Красовський К. Ю. Давньогрецькі витoki ідеї природного права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4. С. 16-24.
4. Красовський К. Ю. Розуміння природного права, природних прав та прав людини в контексті конституційної реформи. *Публічне право*. 2018. Спеціальний випуск. С. 120-128.
5. Красовський К. Ю. Прийняття Конституції України як визначний крок в імплементації природних прав людини. *Публічне право*. 2019. Вип. 1. С. 35-48.
6. Красовський К. Ю. Новітні ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду. *Публічне право*. 2019. Вип. 4. С. 19-29.
7. Красовський К. Ю. Розуміння ідей природних прав у науковому доробку Богдана Кістяківського. *Правничий вісник Університету «КРОК» (юридичні, психологічні науки)*. 2019. Вип. 36. С.31-38
8. Красовський К. Ю. Ідея природних прав та внесок Станіслава Дністрянського у розвиток українського конституціоналізму. *Правничий*

вісник Університету «КРОК» (юридичні, психологічні науки). 2020. Вип. 40. С.6-14

9. Красовський К. Ю. Роль та значення Magna Carta 1215 у поширенні ідей природних прав людини та природного права. *Публічне право.* 2020. Вип. 1. С. 176-181.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав

10. Красовський К. Ю. Тенденції розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі кінця ХХ - початку ХХІ століття. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2019. Вип. 6. С. 146-150.

Розділ у монографії

11. Красовський К. Ю. Напрацювання професора Олександра Задорожного у сфері захисту прав людини (міжнародно-правовий та внутрішньо-конституційний аспекти). *Міжнародне право на захисті України. До 60-річчя від дня народження Олександра Задорожного : монографія* / авт. кол. за заг. ред. М. М. Гнатовського ; ред.-упоряд.: М. М. Гнатовський, Р. С. Єделєв, М. Ю. Безденєжна. Київ–Одеса : Фенікс, 2020. Розділ 1.4. С.63-77.

Матеріали наукових конференцій

12. Красовський К. Ю. Щодо опрацювання деяких пропозицій до змісту та структури розділу "Правосуддя" Конституції України. *Конституційна реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики.* Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2015. С.119-122.

13. Красовський К. Ю. Деякі питання щодо законодавчого забезпечення судової реформи. *Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції.* Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2015. С.127-129.

14. Красовський К. Ю. Судова реформа в Україні: виклики та перспективи. *20-річчя Конституції України: національна традиція та європейські стандарти конституціоналізму. Матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. 22 червня 2016 року*. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2016. С. 46-52.

15. Красовський К. Ю. Природні права людини (стан вивчення проблеми). *Українські перспективи у світовому розвитку: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2016 року)*. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 80-82.

16. Красовський К. Ю. Виміри судової реформи: імплементація конституційних змін в частині правосуддя. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. 18 листоп. 2016 р.* / О. Л. Копиленко, Р. М. Мінченко, Ю. В. Баулін, Р. П. Князевич, К. Ю. Красовський. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 32-35.

17. Красовський К. Ю. Український конституціоналізм ХХІ століття: посилення природно-правової складової. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. 27 червня 2019 року*. Київ: КНУ ім. Т.Шевченка, 2019. С. 158-160.

18. Красовський К. Ю. Український конституціоналізм під час комуністичного режиму: «совєцький» («совітський») чи «радянський» період? Шляхи обґрунтування термінології. *II Міжнародна конференція «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» 20 листопада 2020 року*. Київ: Університет «КРОК», 2020. С. 133-135.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Науковий круглий стіл «Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції» (м. Київ, 28 січня 2015 року, форма участі: очна, виступ з доповіддю);
2. Науково-практична конференція «Конституційна реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики» (м. Київ, 24 червня 2015 року, форма участі: очна, виступ з доповіддю);
3. Міжнародний круглий стіль «Реформа конституційних засад судової влади, прав і свобод людини: Поточний результат і очікувані перспективи» (м. Київ, 22 червня 2016 року, форма участі: очна, виступ);
4. Всеукраїнська науково-практична конференція «20-річчя Конституції України: національна традиція та європейські стандарти конституціоналізму» (м. Київ 22 червня 2016 року, форма участі: очна, виступ з доповіддю);
5. Науково-практична конференція «Українські перспективи у світовому розвитку» (м. Київ, 4 листопада 2016 року, форма участі: очна, виступ з доповіддю);
6. Науково-практична конфеєренція «Судова реформа в Україні: реалії та перспективи» (м. Київ, 18 листопада 2016 року, форма участі: очна, виступ з доповіддю);
7. Міжнародно-правові читання, присвячені пам'яті О. В. Задорожнього» (м. Київ, 16 червня 2017 р, форма участі: очна, виступ з доповіддю);
8. Міжнародний круглий стіл «Проблеми імплементації змін до Конституції України щодо правосуддя» (м. Київ, 20 грудня 2017 року, форма участі: очна, виступ);

9. Міжнародний науковий семінар, присвячений 22-ій річниці прийняття Конституції України «Конституційні цінності і права людини: виклики XXI століття» (м. Київ, 27 червня 2018 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю);

10. Міжнародна науково-практична конференція «Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції» (м. Київ, 27 червня 2019 року, форма участі: очна, виступ з доповіддю);

11. II Міжнародна конференція «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку» (м. Київ, 20 листопада 2020 р., форма участі: очна, виступ з доповіддю).



АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Красовського Костянтина Юрійовича тему «Природні права людини в українському конституціоналізмі», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, у науково-дослідну діяльність юридичного факультету Запорізького національного університету

Комісія у складі декана юридичного факультету д.ю.н., професора Коломось Т.О., заступника декана юридичного факультету к.ю.н., доцента Верлос Н.В., заступника декана з наукової роботи юридичного факультету, к.ю.н. Пелех І.В. склала цей акт про те, що результати дисертаційної роботи Красовського Костянтина Юрійовича тему «Природні права людини в українському конституціоналізмі», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, впроваджено у науково-дослідну діяльність юридичного факультету Запорізького національного університету, використовуються при організації, проведенні наукових заходів, при підготовці наукових, науково-практичних робіт, тез, статей, кваліфікаційних та конкурсних робіт, при виконанні тематичних наукових робіт на госпрозрахунковій та держбюджетній основі.

Члени комісії:

Д.Ю.Н., професор,
декан юридичного факультету



Т.О. Коломоєць

К.Ю.Н., доцент,
заступник декана з навчальної роботи



Н.В. Верлос

К.Ю.Н.,
заступник декана з наукової роботи



І.В. Пелех



ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
 ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29000. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-75-70
 E-mail: info@univer.km.ua Розрахунковий рахунок № 35421264032328 в ГУДКСУ у Хмельницькій області
 МФО 815013. Код ЄДРПОУ 14163438

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
 Хмельницького університету
 управління та права
 імені Леоніда Юзькова,
 доктор юридичних наук, професор
 Олег ОМЕЛЬЧУК

« » 2020 р.

А К Т

**про реалізацію результатів наукових досліджень
 Красовського Костянтина Юрійовича
 на тему «ПРИРОДНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ
 КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМІ»**

Комісія у складі: голови, професора кафедри теорії та історії держави і права, доктора юридичних наук, професора Вовк Вікторії Миколаївни, членів комісії: доцента кафедри теорії та історії держави і права, кандидата юридичних наук Олійник Уляни Миколаївни, доцента кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права, кандидата юридичних наук, доцента Галус Олени Олександрівни стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Красовського Костянтина Юрійовича наукові положення і висновки з теми: «Природні права людини в українському конституціоналізмі» були детально вивчені колективом кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова і реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані в авторефераті наукові публікації:

1. Красовський К.Ю. Дослідження прав людини в роботах О.В. Задорожнього. *Український часопис міжнародного права*. 2017. Спеціальний випуск, присвячений пам'яті О.В. Задорожнього. С. 80-82.
2. Красовський К.Ю. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах. *Публічне право*. 2018. Вип. 4. С. 206-213.

3. Красовський К.Ю. Давньогрецькі витоки ідеї природного права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4. С. 16-24.
4. Красовський К.Ю. Розуміння природного права, природних прав та прав людини в контексті конституційної реформи. *Публічне право*. 2018. Спеціальний випуск. С. 120-128.
5. Красовський К.Ю. Прийняття Конституції України як визначний крок в імплементації природних прав людини. *Публічне право*. 2019. Вип. 1. С. 35-48.
6. Красовський К.Ю. Новітні ідеї гарантування природних прав людини та удосконалення їх конституційних механізмів на тлі світового досвіду. *Публічне право*. 2019. Вип. 4. С. 19-29.
7. Красовський К.Ю. Тенденції розвитку концепції природних прав людини в українському конституціоналізмі кінця XX - початку XXI століття. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Вип. 6. С. 146-150.
8. Красовський К.Ю. Роль та значення Magna Carta 1215 у поширенні ідей природних прав людини та природного права. *Публічне право*. 2020. Вип. 1. С. 176-181.
9. Красовський К.Ю. Напрацювання професора Олександра Задорожного у сфері захисту прав людини (міжнародно-правовий та внутрішньо-конституційний аспекти). *Міжнародне право на захисті України. До 60-річчя від дня народження Олександра Задорожного* : монографія / авт. кол. за заг. ред. М. М. Гнатівського ; ред.-упоряд.: М. М. Гнатівський, Р. С. Єделев, М. Ю. Безденежна. Київ–Одеса : Фенікс, 2020. Розділ 1.4. С.63-77.
10. Красовський К. Ю. Щодо опрацювання деяких пропозицій до змісту та структури розділу "Правосуддя" Конституції України. *Конституційна реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики*. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2015. С.119-122.
11. Красовський К. Ю. Деякі питання щодо законодавчого забезпечення судової реформи. *Законодавча діяльність Верховної Ради України: стратегія планування в умовах європейської інтеграції*. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2015. С.127-129.
12. Красовський К.Ю. Природні права людини (стан вивчення проблеми). *Українські перспективи у світовому розвитку* : матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2016 року). Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 80-82.
13. Красовський К.Ю. Виміри судової реформи: імплементація конституційних змін в частині правосуддя. *Судова реформа в Україні: реалії та перспективи* : матеріали наук.-практ. конф. 18 листоп. 2016 р. / О.Л. Копиленко, Р.М. Мінченко, Ю.В. Баулін, Р.П. Князевич, К.Ю. Красовський. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 32-35.
14. Красовський К.Ю. Український конституціоналізм XXI століття: посилення природно-правової складової. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : матеріали міжн. наук.-практ. конф. 27 червня 2019 року. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2019. С. 158-160.

15. Гнатовський М., Федорова А., Красовський К., Власенко О. Дослідження практики Європейського суду з прав людини для визначення Національних стандартів компенсації порушення державою прав людини : інформ.-аналіт. звіт. Київ : Атіка, 2011. 184 с.

16. Гацелюк В., Красовський К. Методологічна підтримка імплементації запропонованих стандартів компенсації та позасудового відшкодування державою шкоди у випадку порушення прав людини : аналіт. звіт. К. : Атіка, 2011. 134 с.

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та були включені до матеріалів лекційних, семінарських занять з таких навчальних дисциплін: «Теорія держави і права», «Філософія права», «Новітні правові цінності та стандарти їх дотримання», «Теоретико-прикладні проблеми юридичної відповідальності», «Конституційне право», «Проблеми конституційного права України»; для підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів, у ході проведення занять із зазначених дисциплін у Хмельницькому університету управління та права імені Леоніда Юзькова.

Голова комісії

професор кафедри
теорії та історії держави і права,
доктор юридичних наук, професор



Вікторія БОБК

Члени комісії

доцент кафедри
теорії та історії держави і права,
кандидат юридичних наук



Уляна ОЛІЙНИК

доцент кафедри
конституційного, адміністративного
та фінансового права,
кандидат юридичних наук, доцент



Олена ГАЛУС

Підпис 
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис 
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис 
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Додаток Д

ГРОМАДСЬКА НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ



КУЛЬТ ПРАВА

УКРАЇНА
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«КУЛЬТ ПРАВА»27504, Україна, Кіровоградська область,
місто Світловодськ, вулиця Приморська, 74, офіс 1

ЄДРПОУ 43352712, р/р в АТ КБ "ПриватБанк" № UA513235830000026000052938451

**Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження
Красовського К.Ю.**

Даним актом констатується, що результати дисертаційного дослідження Красовського Костянтина Юрійовича за темою: «Природні права людини в українському конституціоналізмі», що реалізується у рамках Університету економіки і права «КРОК», використовуються фахівцями Громадської організації «Культ права» у правопросвітній роботі – для пошуку шляхів удосконалення форм та методів правопросвітньої роботи серед різних категорій громадян, стосовно доведення інформації про природні права людини.

Голова ГО «Культ права»

доктор юридичних наук, професор

8 грудня 2020 р.

**В.Ю. Стеценко**